

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૧૪ • વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પૃથુકુમાર

વિષય ૬-૨

દેલવાડાકર (સચિત્ર) વાર્તામાળા નં ૦ ૨૭.

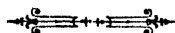
મેવાડનો શિશોદિયા કૂળદીપક નરવીર.

પૃથુ-કુમાર.

ઇતિહાસિક વસ્તુ-ભૂત નવલકથા.

લખનાર.

ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર.

મુંબઇ.

વિ. સ. ૧૯૭૫—ઈ. સ. ૧૯૧૯.

ધી ઈન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સમાં છાપ્યું.

કિશ્મત રૂપિયા બે.

યાદ !

અમારા કાયા-પાકા, પણ અમારા લાલના પ્રયત્નો, કૃપા રાહે, યા કાયદાના લયથી પણ નિષ્ફળ ન કરવા માટે વિનંતી છે. અને તે માટે અમારી કંને નીચે મુજબ નાટકો રચાયલાં તૈયાર છે; તેને જેમ રંગભૂમિ પર લજવવા માટે જ જામ આપ્યો છે, તેમ વાંચક વર્ગને પુસ્તકાકારે લાલ આપવાનીયે ઇચ્છા રાખી છે; પરંતુ સર્વ આશા, અનુકુળ પ્રસંગે ફળિભૂત થશે !

લજવાયલાં નાટકો.

તૈયાર-નાટકો.

નાટકનું નામ. લજવનાર મંડળી. ઈ. સ.

૧-રાજા શ્રીયાળ.	ઓલફ્રેડ નાટક મંડળી ૧૮૮૮.	૧-શ્રીકૃષ્ણ—સુદામા.
૨-વસંત-માધવ.	સ્વદેશ નાટક મંડળી ૧૮૯૦.	૨-ઇશ્વર-વિવાહ.
૩-રમણ સુંદરી.	વાંકાનેર આ. સુ. ના. મં. ૧૮૯૪.	૩-માયા-વિનોદ.
૪-મદન-વસંત.	વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી ૧૮૯૫.	૪-સત્યવાન-સાવિત્રી.
૫-મનીહરી-રંભા.	કચસર નાટક મંડળી ૧૯૦૭.	૫-મેવાડનો સંગ.
૬-નીલમ-માણેક.	વાંકાનેર નૌ. ના. સમાજ ૧૯૦૯.	૬-રઘુવર-લીલા.
૭-તારા-સુંદરી.	શ્રી દેશી નાટક સમાજ ૧૯૧૦.	૭-લાલન-વણનરી.
૮-મધુર-બાળા.	વિદ્યાવિનોદ ના. સમાજ ૧૯૧૦.	૮-સત્યવતી-શાન્તનુ.
૯-ચંદ્રકળા.	વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી ૧૯૧૧.	૯-જનક-વિદેહી.
૧૦-મનહર-મેના.	વાંકાનેર ના. ના. સમાજ ૧૯૧૨.	૧૦-કુસુમ-માધવ.
૧૧-પુર્ણીક.	વાંકાનેર નૌ. ના. સમાજ ૧૯૧૫.	૧૧-ગુણવંતિ.
૧૨-રાજભક્તિ.	વિદ્યાવિનોદ ના. સમાજ ૧૯૧૬.	૧૨-વિક્રમ-સંભ્રમ.
૧૩-યોગમાયા.	કચ્છ નીતિ દર્શક ના. સ. ૧૯૧૬.	૧૩-અમકતો-સિતારો.
		૧૪-બેકદર-દુનિયાં.
		૧૫-પ્રવીણ-સાગર.

મગધુર નાટકો, રંગભૂમિપર લજવવા માટે, ત્રણે અંક સંપૂર્ણ રચાયલાં છે; અને તે જાપીને પ્રકટ કરવામાં પણ આવનાર છે. કેટલાંક પૌરાણીક અને ઇતિહાસિક પ્લોટમાં પણ અમારી કલ્પના સ્વતંત્ર હકક માટે સંપૂર્ણ દાવો કરે છે, તે માટે ખીન પરવાનગીથી લજવનાર તથા લખનારે લક્ષમાં રાખવું.

‘ભાગ્યોદય’ની ઝાંખી !

આ નવલકથાની પ્રસ્તાવનાજ વિચિત્ર તેનો પ્રકાશજ વિચિત્ર સમયે થાય છે ! ઈ. સ. ૧૮૯૮ના નવેમ્બર મહિનામાં ‘વીર પૃથુરાજ અને તારાસુંદરી’ નાટક, મોરખી નાટક મંડળી માટે રચાયું, તે વખતે એમ પ્રભુએ ધારેલું હશે. નિર્માણ પ્રભુએ કયું હશે, કે હાલમાં ઉભી થયેલી રોયલ નાટક મંડળીને, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવશે. અને તે ખીજ લેખકના નામે રટેજ થશે ! વળી તેની સાથે, તેનું નવલકથામાં સ્વરૂપ બદલાશે, અને પ્રસ્તાવનામાં ‘ભાગ્ય યોગ’ નું ભૂત નજરે પડશે !

ન્યાયનો અર્થ ન્યાયાસને થાય તેજ ખરો, પણ ‘રા. માંડનીક’ માં એલલવાળાનો ભાગ દબાવી દીધો, ને સમાધાનની કમ્બલ પછી એથે મહિને મહારા શાણા મિત્ર રા. નકુભાઈનો જવાબ મળ્યો, કે “તમે ક્યાંથી તરડાવ્યું ?” આ પ્રથુનો નાટક, શ્રી રોયલ નાટક મંડળીને બતાવ્યો, ને થોડા દિવસ પછી તે પાછો મોકલીને જણાવ્યું, કે “એ નાટક તો અમે કરવાના છીએ !” ખીજ પત્રના જવાબમાં આવ્યું, કે “તમે તો પૈસા કહડાવાની ચુકિત કરો છો, એ ગૃહસ્થનું લક્ષણ નથી !” ગૃહસ્થનું લક્ષણ એજ, કે કોઈની વસ્તુ જોવી, અને તેને પોતાની કરી દેવી ! સામો પુછવા આવે ત્યારે કહેવું કે “તે ઉપર તમારો સ્વતંત્ર હક શું છે ?” ત્રીજા ગૃહસ્થે આ નાટક ખરીદી લીધું, અને એકાદ માસે કંઈ પરસ્પર વિચાર તંત્રના ઉલ્લાસથી ગૃહસ્થ તરીકે જવાબ મળ્યો, કે “એ અમુક નાટક મંડળી મજકુર ખેલ બંધ

કરે, તો અમે લજવીએ !' ચાલો, નસીબના લીલા ! તેરા તેલ
ગયા, મેરા ખેલ ગયા ! અમને તો લાગે છે, કે એટલાજ કારણસર
નાટકના તખ્તાની કમખખતી આવી છે ! ઉદ્યાગની અધ્યાગતિ થઈ
છે. ને લાખોનાં પાણી થાય છે ! એ તો જેવી દાનત તેવી ખરકત !
એકાદવાર કદી ગહેજો છલકાઈ જાય, પણ સરકસનો ઘોડો પાછો
જ્યાંનો ત્યાં !

કહે છે, કે શરમને અને વેપારને ન બને ! સ્વાર્થે તો પેટા
લાગની શરમ રહે, પણ તે મૂર્તિ ખસ્યા પછી તો, અને નાટકના
સંબંધમાં તો બૂઝ્યો, તે પડ્યો ખાધમાં ! એ કામરૂદેશનો અનુભવ
મચ્છંદરનાથજી જાણે !

વંરિષ્ટ ક્રેટનો ઇન્સાફ મેંધો ! તેમાં પણ નાટકવાળાઓ
પરસ્પર લડે, તો પોસાય; કેમકે પારકી દીકરીના લગ્નનો મંડપ રોપાય,
પ્રગ્મને નાણે નામના મેળવાય ? ગરીબ લેખક હક મેળવવા જાય,
ત્યારે તો તેનાં છાપરાંજ (હાથ તો) ખેંસી જાય, ત્યારે ત્યાં પણ ન
પહોંચાય ! વળી નાટકના ખોદાખખસ બંધુઓ મફત મદદ કરે, તે
જેનાં પણ નાટકવાળાની સામે લડવાનું ન પોસાય ! તેમાં ખાસ
કરીને લેખકને તો બે બાબતોનું દુઃખ ! રીઝે તો મેં ચોટે અને
ખીજે તો પગ કરડે !—

‘રા. માંડલીક’ નાટકમાં અમારી નવલકથા ‘લાલન-
વણજરી’ તો ‘એલલવાળો’ દાખલ થઈ ગયો, અને
‘લાગ્યોદય’ માં ‘સંગ અને પૃથુરાજ’નું નાટક દાખલ થયું !
ઇન્સાફની દેવડી ઉઘાડી તો છે, પણ જાતનું જોર જોઈશે !
ઇન્સાફ તો મળશે, પણ મેંધો અને મોડો મળશે ! જે હકની લડત
તણ દઇએ, તો નબળાઇ ગણાય, અને લલાઇ કરવા જઇએ, તો

એવકુશાઈ કહે ! ત્યારે હવે ત્રીજો માર્ગ કયો દહેવો કે સાપ મરે નહિ, ને લાડી તૂટે નહિ ! ‘સખસે’ બડી ચુપ ?’—જોખ્યો. ‘ઉંટડો કંઈ તર એસે છે ! જે આગલો પાછલો લાલ નજરે પડશે, તો તેમ !—

વિશ્વાસે વહાણ ચાલે છે પણ નાટકનાં અવલારમાં નહિ ! સ્વદેશ નાટક મંડળી મરી ગઇ. ક્યસર નાટક મંડળીયે દીવાળું કહાડયું. જુની વાંકાનેર છુટી પડી, અને વિદ્યા વિનાદ રસ્તે પડી છે ! શરમમાંજ રનેહ ગુમાવ્યો—અને ધન ગયું તે જુદું ! વટાવમાં વિરોધ અને વધારામાં દરમાંની દેવડી !

જમાનો—નાટકનો જમાનો, લજ્જતાર, ને જેનાર માટે, લયંકર છે, આજકાલના શોખીલા લખનારને જે એક આટલી, જે કપ ચા, જે પાનની પટ્ટી અને ખોચડી ખેલ ગસ છે ! તો નાટકવાળા સારા લેખકનો ભાવ શા માટે પુછે ! પણ આ ગરીબ લેખકને તો ડીપેટીપે પણ પેટ ન પુરાય તે. ?—‘સખસે’ બડી ચુપ ! ‘લાત’ આરીતે ‘માફી’ માગવી, એ સુધરેલા જમનાની ‘એડીકેટ’ છે !

‘પૃથુકુમાર’ નવલકથા માટે ‘ભાગ્યોદય’ ની હરિકાષ કંટલે દરજ્જે સફળ થઇ છે, તે તુલના કરવાનું, ને ન્યાય આપવાનું પ્રેક્ષકવર્ગ અને વાંચકવર્ગને સોંપીયું ; અલખન અનેના માર્ગ નિરજાણે, તોપણ પ્લોટ અને લેખ અનેની ગણના છાની રહેવાની નથી !

અમારે અહીં ‘ભાગ્યોદય’ નાટક માટે, એટલુંજ કહેવુંજ પડશે, કે ‘પૃથુ-કુમાર’ અને ‘તારા’ નાં વીરજ પાત્રોની વીરતા ખસેડીને, હકના ભય ખાતર, ઇતિહાસિક પ્લોટ રચના કલ્પીત કરી નહોત, તો કદાચ હાલ જે નિર્ખળતા નજરે પડે છે, તે ન દેખાત, પણ નાટકની મહત્તા અને ગૌરવમાં કંઈક વધુ વધારો થાત !

અમારા હૃદય માત્રને સંતોષ છે, કે આ નવજનકથાનું અધારણ
 ‘લાગ્યોદય’ ની ભૂત ભૂતમણી કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ
 અધારણ છે; જો અમે ભૂતતા નહિ હોઈએ, તો અમને ઉત્તમ
 આપનારે હિમત રાખીને, પોતાનું કર્તવ્ય, પાછળ હડાવ્યું નહોત તે
 લેખ ને ષોટની ગણતા થાત ! ‘અમુક પાત્ર એમનાથી ન
 બને’ એ અભિમાનનો વિનાશ થાત; પણ હિમત મ્હોટી ચીજ છે !
 લાગ્યોદય ગુમાવ્યા પછી તેને પણ પરતાવોજ થાય છે !

અમારા ‘હુક’ સદા માટે કાયમજ છે, અમુક પ્રસંગેજ, તે
 સાબીતીના દાખલામાં રહેવા છતાં, હિમત ને કાયદાથી ઉચ્ચશેજ
 વાંચક તથા પ્રેક્ષકને વિનંતી એજ છે કે નાટક ને નવજનકથા
 વાંચીને તમે તમારી પોતાનીજ મેજે ન્યાય તોળશો !

તા. ૨૪-૬-૧૯.

લેખક.

દેલવાડાકર-વાર્તામાળા નં. ૨૬.

મેવાડી વીરરત્ન

પૃથુ-કુમાર.

સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા.

જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર ?
નહિ તો રહેજે વાંકણી, નહિ ગુમાવીશ નૂર.

પ્રકરણ. ૧ હું.

પ્રેમ—દર્શન.

“ ગુલાબી રંગ ભીના પીયો લાલ ! ”

પ્રેમ કટોરીમાં લાલ રંગની છાંટનો ગુલાબી મદિરા ભરેલો છે. ચંદન જેવા સુકોમળ હાથની અંગુલીમાં દમાયલી કટોરી, હલ્હલથી પાવાને, પ્રેમ પરિમળમય પૂતળી અધીરી બની રહી છે. “ રાતભડી વીતેરે પીયુ તુજ વાતથી ! ” આદી દીલ-ચોર પ્રેમીઓ ગાતાં ગાતાં થાકી જાય છે. અને ચંદનીસ્ફાર પ્રતિ ધીમા ધીમે દુર થાય છે.

ખેદનુરના બગીચામાં, મદમસ્ત ચકોરી, પોતાના બહાલા પ્રિય-તમને પ્રેમ-પાશમાં બકડીને, મન મદિરાપાન કરતી જણાય છે.

યુવાનીનો તનમનાટ શૃંગાર કે મોહના નિર્માળ, પણ નયના જળમાં રેડીને શુભાન બતાવતી નથી; પણ રણભૂમિમાં વીર નરની સાથે શસ્ત્ર સજીને શત્રુને સંહારતી, પ્રથંડ બવાની જેવી જણાય છે. પ્રેમનાં હર્ષાશ્રુથી દ્રવિત થતી કુમારિકા હસતે મુખડે વહાલાને વધાવે છે. આશાની વરમાળ આરોપતી જણાય છે.

“ટાંક-કોડાની રાજધાની, લીલા પહાણુ નામનો યવન પથાવી પડ્યો, તેને સંહારવાની, આ મનમદિરાની પ્યાલી, કે પ્રેમથી દ્રવતા, રગેરગમાં સ્નેહના રકતથી ઉજળતા હૃદયભાવની આ પ્યાલી છે?” ખુમારીમાં મગર અનેલા મેવાડી ક્ષત્રીકુમારે નટહુકો કર્યો! નમ્ર અને સ્નેહરસે ભીંજાયેલી બહાદુર કુમારીકો બોલી.

“કુમાર? સિંહણુ કંઈ અજ્ઞ પ્રતિ પ્રેમદષ્ટિ નહિ કરે! શિયાળ કે વરૂને નહિ નિમંત્રે? ક્ષત્રીવીરની આહના તો ક્ષત્રી બાળાનેજ હોય! વીરલા નરને વરવું, જગતમાં માન તથા મગરૂરી-થી વરવું, શત્રુજીત નરને પરણવું, ને રજપૂતાનામાં ચકલે-ચાટે અને વાટે ઘાટે, ભાટ-ચારણ કે કવી-કલાપિ બોલે, તે જ્યનાહના નામવરને વરમાળ આરોપવી, ખાંડથી નહિ, પરંતુ ખાંડની ધાર ખમનારને ધણી ધારવો. એ આશયની લગનીમાં લલચાયેલી આ પ્યાલી છે, મારા પ્રભુ?”

“તો રણભૂમિમાં પાછી પાની નહિ કરાય? શસ્ત્ર લઈને સ્વહસ્તેજ શત્રુને હણવામાં સામેલ થવું પડશે!”

“ક્ષત્રી માતાને પેટે પડીને વળી પાછી પાની થાય કે? એ તો વરવું સાથે, તેમ બળવું પણ સાથે!”

“અસ્તુ! મેવાડનો જય!”

આ પ્વની થતાંજ, પ્રેમ-મદિરાનું પાન થયું. પ્યાલીએ પ્યાલી અડકી-રણજણાટ થયો. હૃદયે હૃદય મળ્યું. અધરામૃત પીધું!

“ પીવાદે અંધરામૃત પ્યારી ” નીલમ-ભાગ (૨)

“ તમારી આંખલડીમાં કેવું જલુ લેયું લાગે છે, બાળા ?

“ હા, જાણે શત્રુને મારવાને તાકેલી બે નાળી બંદૂક !

“ તમારા સુંદરવાળનો એટલો કેવો વાંક વળી રહેલો છે ?

“ હા, જાણે શત્રુને ડંસવા ક્રોધે ભરાયલો નાગ !

“ તમારી બ્રગુટીમાં શું ગુમાન લાગે છે ?

“ જાણે ચવનને મારવાને તાકેલા તીરની કમાન !

“ તમારી મુખમુદ્રામાં કેમ જાણે ચંદ્રલોક જવાયું હોય ?

“ હા, જાણે શંકરને ચળવા બનેલી બીલડી ?

“ તમારી ભુજ કેવી ચમંદંડ જેવી વજ્ર લાગે છે ?

“ હા, જાણે સંત્રામમાં શત્રુને પરાજય પમાડવા તટસ્થ

થયેલી તલવાર.

“ તમારી જાતી કેવી વજ્ર જેવી દીસે છે ?

“ હા, જાણે અખતર અને દાલ !

“ તમારા હૃદયમાં કેવા ધ્વજકારા થાય છે ?

“ હા, પીયુ-પ્રેમીને મળવા બનેલું અધીરું મન !

“ તમે કેટલાં આતુર જણાઓ છો ?

“ ચોરનાં ગરીબ મન એવાંજ હોય !

“ તમને તમારા પર વિશ્વાસ છે ?

“ નિર્વિવાદ, હું ખાયું કરી શકું છું.

“ તમારું મનોબળ સાવધ છે ?

“ નિઃશંસય ! આપની થક શકીશ. બેદતુરના પ્રતિજ્ઞેય પિતાની

પ્રતિજ્ઞા પાળી શકીશ. વ્હાલાના વ્હાલમાં ટાંકટોડા જીતાવીશ. અને—

આટલો શબ્દોચાર થતાં, ઝેરી નાગ નીકળ્યો. અને એકદમ

જાણે કુમારને ડંસ કર્યો હોય, એજ ડંસથી પીયુ પ્રાણ ત્યાગ કરતો.

હોય, તતક્ષણ એજ નામ, બીજા કુમાર ઉપર ફેલુ માંડીને રક્ષણ કરતો ડોલતો હોય, એક તરફ ચિતા અને બીજી તરફ રાજ્યારોહણ, એક તરફ દમ્પતી દહન અને બીજી તરફ પ્રેમ લગ્ન માંડપ દેખાતો હોય, આ સચન થયું !

વીરનરોને તેની પરવા શી ? પ્રેમી હૃદય પોચાં હોય છે. સંગ્રામમાં પણ સ્નેહીના દર્દની અસર, તલવારને ભૂમિપર નખાવી દે છે. કર કમળે, થઈ જાય છે. શુરાતન મરી જાય છે.

વાંચનાર ? આ જોડણી કાણ હતાં ? છેલ્લો બનાવ શું હતો ? સાંભળ—

મેવાડની ગાદી માટે આકાંક્ષા જુગ્મ્બ થયેલો, આશામય મધુકર રાડોડ પૃથુકુમાર, ટાંકડોડાના પદ્મપ્ર રાજ રાવ સુરતાનની કુમારી તારાની સાથે કુજ મહાજયમાં સદિરાપાન કરતો નજરે પડે છે. સાવિત્રી સમાન સદ્ગુણુતાથી પતિવ્રતા કરી, શત્રુચ્છત બનીને, પિતાનું રાજ્ય પાછું અપાવવા યતન કરી રહી છે. સંગ્રામમાં સાથે રહેવાને, અને ક્ષત્રીય બતાવવાને, પ્રેમનો મદિરા પાતી દેખાય છે. પૃથુરાજ રાડોડ જુગ્મ્બ થઈ ગયો છે. વીર બાળાનાં શુરાતન સાંભળી રહ્યા છે. અન્યોન્ય એકત્ર બળથી રજપૂતાનામાં ગર્જના કરવા ને દ્વંદ્વયુદ્ધ મચાવા રણશીંગડું ફુંકી રહેલાં છે.

આ ‘કુજ-મદિરા’ની આનંદ લદરીમાં પ્રકાપ શો ? નાચ શો ? ઝેર શું ? ચિતા શી ? રાજધાની શી ?—સાંભળ !

મેવાડની ગાદી, સદા પાટવી કુમારને મળે છે પૃથુરાજ, ચિતોડ મહારાજ રાયસિંહનો બીજો કુંવર હતો પણ પોતાના વડીલ ભાઈ પાટવી કુમાર સંગને બદલે પોતેજ રાજ્યગાદી લેવા આહતો હતો. રાજ્યાસનની જુમમાં ચરણી માતાની કને ન્યાય મેળવવા જતા, સંગને ન્યાય મળ્યો. પૃથુ, ક્રોધથી સંગને, હણવા ધસ્યો. સંગ,

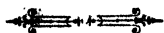
સુયમદ્વલ કાકાની સહાયનાથી ખચી ગયો, ને વનમાં નહાસી ગયો. જ્યાં એક વૃક્ષ તળે સુતો હતો, તેવામાં એક નાગ, સંગના માથા પર ફેણ માંડીને વધાવતો હતો. ને તેની ઉપર ઝાડની ડાળીએ બેઠું પક્ષી સુચવતું હતું, કે 'મેવાડનો ગાદીપતિ આ શખસ થશે! આ ભાષા બાળુનાર ભરવાડે, શ્રીનગરના રાજા કરમચંદ્રને ખખર આપ્યાથી, તેણે તેને આશ્રય આપ્યો હતો: પાણુ-ધાયુ' ધગીનું' થાય, તેમ આખરે, શીરોહીના રાજા દેવરાત ઉદે પ્રભુરાયના પ્રવંચનો પૃથુરાજ ભોગ થયો હતો. અને તેજ સમયે એક તરફ ચિતા ને બીજી તરફ મેવાડની ગાદીએ સંગતે ખેસાડવા મંડપ તૈયાર થયો હતો.

વાંચનાર? હવે પૃથુરાજનાં પરાક્રમ અને તારાની બહાદુરી તરફ નજર કરીએ; ઇતિહાસના પૃષ્ઠ ઉપર, ભાટ ચારણોની કથા. ઉપર, લેખકના લેખ ઉપર, અને રંગભૂમિપર લજવનારા નાટકકારો ઉપર નજર કરીએ, કે તેમાં કેાણુ પ્રગિભૂત થાય છે? વીર રસમાં કશ્ણાની લપટ લાગી રહી છે! પ્રતિસ્પર્ધા અને રાજ્ય લોભની સીમા આવી રહી છે. મન જાણે કે હું કરું, કરવાવાળું કોય; આરંભ્યાં અધવચ રહે, હરી કરે તે હોય!

જો બીજી તરફ પેલો શીરોહીનો સ્વચ્છંદી રાજા પ્રભુરાયજી નવલકિશોરી સતી રાજ્યાનો પરિ-ચાગ કરીને, મદિરાની કટોરી લઇ, વેશ્યા સાથે આનંદ કરતો જણાય છે! નાટકનાં પાત્રોમાં આ અધવચનું પાત્ર નાયક-નાયિકાની ચેષ્ટા કરે છે! હત્યારો, પાપિષ્ઠ અને કુપાત્ર પાત્રજન, સતીને સંતાપે છે!

પૃથુરાજની બહેન રાજ્યા, શીરોહીના સરદારને પરણાવી છે; તેની અધમ દશા તો જુઓ? હૃદયગામિની રાજ્યાનાં મધુર, બોધક અને ગુણી વચનો; શિયળ, સ્નેહ અને પ્રભુતારૂપ પ્રેમ સામે, લોભી-લાલસુ ને મતઝખી વેશ્યાના આળા કેવો કાળા અને દુષ્ટ દેખાય

છે ? આખરે અહીંન ખાતર ભાઈનો ભોગ અપાય છે ! વાહરે ત્હારી લીલા ! વાહરે ત્હારો દોર ! કાળા કાળીયા ? તેં પણ હીક બગાવી ; કાલી મદન કરીને ગોપી લીલા કરીને હીક ગીતા બનાવી !!

પ્રકરણ ૨ જી.

મદિરાની મસ્તાનીમાં !

શિરોહીના રાજ બગીચામાં મધ્ય રાત્રે, કાળી રાત્રે, ઉજવળ રોશની શી ? હંસાના સરોવરમાં કાગડી કેવી ? ગુલાબના બગીચામાં કાળો કંપો કેવો ! ચંપાના ક્યારામાં કાંટા સળીઓ કેવો ? કેતકીના વનમાં આકડો કેવો ? કસ્તુરીના કુંભમાં મદિરા કેવો ? સતીના આશ્રમમાં વેશ્યા કેવી ?

શિરોહીનો સ્વચ્છંદી રાજા પ્રભુરાયને, ચિતોડની ચાલકી પસંદ ના પડી : એ કાળા કાગડાને હસી ના ગમી ! તેણે એક રૂપાળી મદિરા નામની એક મારવાડી વેશ્યાને કંઠે ધાલી ! કાયલ કાળી પણ ગુલુવાળી હતી, તે છતાં પાખંડી કાગડીને રૂપાળી માની લીધી ! રાજાને ગમી તે રાણી.

વેશ્યાજંદી પતિની પત્નિ વળી કયે કાળે સુખી છે ? રાત્રી તેને મન કાળ-ભયંકર તુરંગની સજા છે. શૈશ્યા તેને મન સ્મશાનનો સાથરો છે. સુખ તેનું ઝેરી સ્વપ્ન છે. પ્રેમ તેને મન વિષ થયું છે ! જગતની સતી, પોતે છતે પતિયે વિધવા માની લીધી છે. રાણી છતાં કુંભારણુ જોટલુંયે સુખ નથી. રાજની સાલ્યખી છતાં વાઘરીની મદુળી કરતાંયે બદતર માન્યું છે. જીવનને તે શત્રુ ગણે છે. કાયાને તે ભોગ ભોગવવા સરળથલો સમજે છે. આપો સંસાર તેને મન દિગ્વીષ છે.

“ મહારાજ પ્રભુરાયજી ? શિરોહીના ગાદીપતિ તરીકે ધારો. તેને ન્યાલ કરી શકો છો. મેં જાત ભાત ને તમારી પાછળ વૈરાગ લીધો છે. કંચન જેવી કાયા, માત્ર તમારી માયા માટે વેચી છે. કહો, શી કદર કરો છો ? ” સાકર લગાડેલી ઝેરી જીભે, સુંદર વદને, પણ રક્ત નેત્રે, પ્રેમભાવથી પણ મતલબની નજરે પરવશ પડેલા દારૂડીયા અને વીષધીને, ગાનારી મદિરાએ બનાવ્યા !

“ સત્ય ! હું શિરોહીપતિ ! રજપુતાનામાં બામાંકિત પ્રભુરાય ! પ્રભુનો પણ રાજા ! મેવાડના મહાન રાજા ગણાતા રાજાનો હું જમાઇ ! ધારું તે કશું ! કહે તને શું બનાવું ? કહે તો રાણી-પટરાણી, કે ગાદીની વારસ ? હીરાજડીત છત્રમાં છાંયી મુકાવું, યા સિંહાસનપર તને બેસાડું ? ” પ્રભુરાયે મદિરાના મદમાં જવાબ દીધો.

“ એ કાળી કાગડી કદાપિયે કાયલ થવાની નથી ! તે કઠોર સ્વરી. કૃષ્ણ રંગીજ રહેવાની ! એ મદિરાની પ્યાલી છે, અમૃતધારા નહિ ? એ શોખની સંગી છે, ચિતાની નહિ ! એ ચમત્કારી ભૂતડી છે, ચિન્તામણી નહિ ! પ્રાણુ જશે ? આમ જુઓ, આ તરફ જુઓ ! સ્વર્ગનાં સુખ તરફ નજર કરો—નર્કકુંડને ના નિહાળો ! શિરોહીના શુરવીર સંતાનો ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષને ચાહો ; પેલીને બાળી ભસ્મ કરીને વિનાશ ના કરો ! ”

“ ચુપ-રાંડ ચણાલ ? ” પ્રેમરાયે રાણી રાજબા તરફ ધસીને તરવાર ઉગામી ! “ આ ટાણે અરધી રાતે પણ અંપવા નથી દેતી ? જા દુર થા, નીકળી જા, નીકર પ્રાણુ ને દેહ જુદાં થશે-પાપિણી ? ”

“ પતિના હાથે પતિનો ધાત ! દેહ, મુકિત પામશે. આત્મા સ્વર્ગે જશે ; મારો, ભલે મારો, પણ મારાં થોડાં વચનો સાંભળો ! ”

“ જા—નહિ—સાંભળું ; મદિરા ? ચાલ-પેલા કુંજ મંડપમાં જઈએ ! ” દારૂના ઘેનમાં, મદિરાનો હાથ પકડીને ચાલવાં જતાં—

વાધણ પેઠે રાણીએ જુમ પાડી ! “ ખબરદાર, એક ડગલું આગળ વધી, તો આ કટાર ત્હારા કાળજમાં ભોંકી દઇશ ! શિરોહીના દરબારમાં રંડી કેવી ? જાણે છે કે મેવાડના ક્ષત્રીવીર પૃથુરાજ રાઠોડની હું બહેન, અને રાણા રાયસિંહની બળવાન કુંવરી છું તે ! ”

“ તે તું જન્મ મારે છે, ચાલ-નીકળ રરતેથી ! ” પ્રભુરાયે ધકેલી, રાણીએ જુમ પાડી અને પાસેના મહેલમાં મુતેલા તેના વૃદ્ધ પિતાએ સાંભળતાં શયનવન્નેજ દોડી આવ્યા. જ્યાં બગીચામાં જોયું તો કુમાર દાડમાં ચક્રચુર ! નાયકા ભયંકર દૃષ્ટીપર અનુકંપા બનેલી, અને અને રાણી રાજમાતા હાથમાં ખાંડું ! અફસોસ !

હવે શું બન્યું, તે આગળ ઉપર જાણીશું ! હાલ તો આ કુંજ-મહિરાનાં ત્રાપસી પણ કુકર્મથી રાજપદ પામેલાં પાત્રોને અહીંજ રહેવા દે, અને રજપૂતાનાની ભૂમિ ગર્ગવનાર વીરનર પૃથુકુમાર અને વીર કુમારી તારાની કથા તરફ નજર કરીએ. મહાવીર પૃથુરાજની યુવાનીમાં રણવીર અનેલાં હૃદય જોઈએ; અને તેના બળવંત પરાક્રમ તરફ, મેવાડની ભૂમિપર ચડેલા યવન લોકોનો કેટલો ટકાવ છે, તે તપાસીએ.

પ્રકરણ ૩ જી.

દૈવી-સ્વપ્ન.

“ કલૈવ્યં માસ્મ ગમઃપાર્થ નૈતત્વપ્યુપ પદ્યતે ।

શુદ્રં હૃદય દૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠં પરંતપ. (૩) ।

મગવદ્ ગીતા *

“ ઉડો, મહાવીર ! વીર ક્ષત્રિયો વિના, ભારતનું મેદાન ભૂલું પડી

* અનુન ? તને આવું બાથલા જેવું ભાષણ રણભૂમિમાં કરવું પડતું નથી ! કારણ કે વિજયી (શત્રુ હણનાર) એવું ત્હારું શુભ નામ પૃથ્વીપર ગાળે છે, માટે મોહ મુગ્ધાઈ હથિયાર લઈ હલો થા-કર્મ જણાસા વૃત્ત કરે. ” —

ગયું છે ; અમુરોના પ્રયજ દગથી છવાઇ ગયું છે ! રજપૂતાનાના શુરા ક્ષત્રિયોનાં શુર-નુર હરાઇ ગયાં છે ; મેવાડ, મારવાડ અને માળવ ભૂમિનાં રજપૂત વંશજોની પડતી થવા બેસી છે ! ઉઠો, આમ બાણાવળી અર્જુન પેડે નિરાશાના નિસાસામાં, નિદ્રાદેવીની સોડમાં. સંતાઇ કેમ પેડા છે ? પરમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ અન્દ્રનાં વચન સ્મરો-

न कर्मणा मनोरंभौ नैष्कर्म पुरुषोऽश्रुते !म. गी.

આ ધ્વની થતાંજ, મહારણવીર યોધો મેવાડનો મહાભાગી ભડભીગ રાઠોડ પૃથુરાજ, અર્જુન બાણાવળી સમાન બોલ્યો-

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्तसादन्मया च्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥

“મનના દહ સંકલ્પ આગળ સર્વ વિધો આપો આપ વિખં-રાઇ જાય છે.” આ મહાત્માનાં સિદ્ધ વચનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર પૃથુને માયાનો બીજો ભ્રમ પેદા થયો. તેની સામે કોઇ સતી, ભગવતી દેવી સૌંદર્યયુક્ત પ્રેમદર્શન દેતી આવીને ખડી થઇ. મોહ અને પ્રેમનું યુદ્ધ થયું. દુષ્યન્તને શકુન્તલા, અર્જુનને સુભદ્રા, રામને સીતા મળી હોય, પૃથુરાજને સંયોગતા મળી હોય, એવો અદ્ભુત ઉત્પન્ન થયો. એ પિરાંગના શું બોલી ?

“ક્ષત્રીબાળા છું. વીરનરની પ્રિયનરની ચરણ રજ છું. રણભૂમિની આકાંક્ષિત છું. રજપૂતાનાની વીરભૂમિમાં પડેલાં બીજનું દુળ છું. હૃદયનો તાર, મહારા યોગ્ય મિત્રને શોધે છે અને તે ભૂમિનો ભાર ઉતારે, તેની સાથે સદેહે જીવન નારવા, અને આત્મજ્ઞાને ઉદ્ધાર કરી લેવા ઇચ્છે છે ! બચાવો ? અર્જુન યોદ્ધા ? મેવાડના રાઠોડ ?

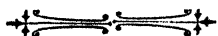
* ‘ હે અચ્યુત ? તારા પ્રસાદથી મોહ નાશ પામ્યો; મહારી સ્મૃતિ મને પ્રાપ્ત થઈ; મહારો સંદેહ ચાલ્યો ગયો; હવે હું દહ થઈને ઉભો છું. અને તારાં વચન પ્રમાણે આચરણ કરીશ ! ’

‘ તિલક ગીતા. ’

આસુરી માયામાં સપડાયલી હું, અને મહારા પિતાને બચાવે.
પરજનના હાથમાં, સત્તાના બળે છીનવેલી રાજ્યગાદી હરાઇ ગઇ
છે, અને અરવલ્લીના પહાડી પ્રદેશમાં ગિરિગુફા સમાન ન્હાના
પ્રદેશમાં અમે પડ્યાં છીએ. તેને રહાય આપો ! મેવાડના સિંહ,
પૃથુરાજકુમાર ? હું તમને આહનારી રાવ સુરતાનસિંહની રાજબાળા
તારા, આપના જેવા પ્રતાપીને પગલે આહનારી, રણભૂમિને
ગળવનારી, અબળ પણ સખાળા બનીને, શસ્ત્ર વડે શત્રુને વિધનારી
યુવાન કુમારીકા છું. પિતાનું ગયલું રાજ્ય, સાવિત્રી સમાન સતી
પેદેમ, પાછું અપાવીને, સહાયક વીરનરને વરેવા ઇચ્છું છું. જાગૃત
થાઓ, અને મને ભેટો-ભેટવા દો ! હૃદયની બે વાત શ્રવણ કરો,
વદવા દો ! આવો ! મહાભાગી ? આ ચરણ જ ક્ષત્રિય કન્યકાના
બળને બુઝાવે, અને શત્રુને સંહારી, અર્જુન પેડે વિજય ધ્વજ
ફરકાવે. ! ”

આ છેવટનાં રોમાંચિત ઉભાં કરનારાં વીરત્વના વેણો સાંભ-
ળીને પૃથુ જાગૃત થયો, પણ કંઈ ન જોયું ?

વાંચનાર ? તે જોયું તે કાણ ? એ વૃતાંત પર લક્ષ દો !—

પ્રકરણ ૪ થું.

તારા કુંવરી.

હસ્સાદાર, નમણી, જુસ્સાદાર અને મધુરી રજપૂત કન્યા, યુદ્ધના
પોશાકમાંજ ફરતી; યુદ્ધકળાનો તેણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો.
બાલ્યાવસ્થાથીજ રણ-ગર્જના કરવાના તેને શોખ હતો. આ
કુમારિકાનું નામ તારાસુંદરી હતું, અને મૂળ રાજ્યથી પદબ્રજ થયેલો
સોલંકી વંશનો રાજા શૂરા રાવ સુરતાનસિંહની આ વીરબાળા હતી.

“રધુરાજ ? આ કિંકરી સીતાએ વિયોગ માટે વરમાળ ધાલી નથી. સુખમાં કે દુઃખમાં, સર્વ સમાન ભાવે સાથી થવું, એજ દમ્પતી ધર્મ, અને તેની પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞા છે. મહારા રામ-સ્વામી વનવાસ જાય, અને હું, સારવાસ કે પિયરમાં શાન્તિ ભોગવું ? ના, હું સાથેજ આવીશ. વનનાં સંકટ સહીશ, અને સ્વામીની સેવા કરીશ !”

“દેવી દમયંતી હવે નૈષધનાથનાજ ચરણરજ સેવતી સર્વ કષ્ટ વેડશે. કુમાર ઇન્દ્રસેન અને ઇન્દ્રસેના મોસાળ લલે જાય, પણ નાથનાજ સંગમૌ દમયંતી તો રહેવાનીજ !”

“ત્યારે શું મહાવીર અભિમન્યુ, સંગ્રામમાં જાય, અને ઉત્તરા કુંવરી રાજમહેલમાં રંગ ઉડાવે ? ના, નાથ ! મને પણ રણ-ભૂમિમાં લઇ જાઓ ! જુઓ માડું શુરાતન, ચણ્ડિકા સમાન, ચંડ-મુંડ અસુરોનાં દળને વિંધી નાંખીશ. તેનાં રક્તોની નીક વહેતી કરીને, ભૂમિનો ભાર ઉતારીશ !”

“એક વચની સૂર્યવંશી રાજા હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારા, સત્યાગ્રહ કહી નહિ તજે ! નાથ ? આપની આજ્ઞા શીર ચડાવું છું ! રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ધર્મ અને વચન માટે આપ રમશાન સેવા કરવા રહીને, સ્વામીના હક સાચવવા ઉભા છો, તો તમારો સ્વામી ધર્મ સંભાળવાને, મહારા એકના એક પુત્ર રોહિતવું મૃત્યુ થવા છતાં, અને મહારા માલીકે મને એકજ રાત્રીની રત્ન આપ્યા છતાં, પતિ વચન ખાતર, રમશાનનો કર લેવા જઇશ. જે વેડાશે તે વેડીશ, પણ પતિ ધર્મ તો અવસ્થ બખવીશ—”

“ધર્મરાજ ! આપને યમદેવ યાને કાળદેવ કહે છે; સાંભાગ્યવતી આશાધાર યુવાન સ્ત્રીના પતિને, કે વૃદ્ધકાળે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રના દેહને વીણો કરીને જીવાત્માને ઉપાડી જાઓ છો, તોપણ હું આપને

દયાનો દેવ માનું છું; મને, આપ પ્રસન્ન થઈને વર માગવા કહો છો, તો પ્રથમ મહારા પ્રાણપતિ સત્યવાનથી મને સો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, તે વચન સિદ્ધ કરો : યાને મારા પ્રિય પતિને સજીવન કરો!

“ રાણી શ્વસુંદરી, ગુજરાતની ગાદી જીનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે. અને એજ વનરાજ કુમાર. પિતા જયશિખરીનો વિજય ડંકો વગાડશે. દેશના કલ્યાણમાંજ મચ્યો રહેશે

“ સિદ્ધરાજ તો રાણી મીલનદેવીનો પુત્ર છે, પતિના પરિત્યાગ પછી પણ સ્વદેશનું હિત કરવાને સજીવન રહી છે; સતી છતાં પતિ વર લેવાનેજ ખડી-છું. ”

મહાલી !! મહાયોધ્યા ગેરીબેદીએ તેની પ્રિયાને સાન મેરિનોમાં રાખી જવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે કશાથીએ સમજ નહિ, થાક અને પીડાથી તે હેરાન થતી હતી, તો પણ તેણે ઘરમાં સ્વામીના વિયોગ કરતાં રણમાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કયું હતું; ગેરી બેદી જ્યારે અતિશય કહેતો. ત્યારે તે અશ્રુસહિત વિનવતી કે “ નાથ ? ત્યારે શું મને જગતમાં એકલીજ કરવી છે ? ” આ મૃદુ વાણીથી તે હૃદયે દ્રવિત થતો, ગર્ભવતી છતાંયે એ મહાસતી, પત્નીની સાથેજ યુધ્ધમાં રહી.

આ રીતે, મદુલ અને મંજુલ કુમારિકા તારાસુંદરી પણ સતી સાવિત્રી પેઠે, પતિના જીવનનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પિતાના શત્રુએ લુટેલા રાજ્યને પાછું અપાવવામાં જે ભગીરથ પ્રયત્ન કરેલો, તેવોજ કરવાને દુરાગ્રહી બની. અને પૃથુરાજની સાથે રહીનેજ પિતાનું રાજ્ય મેળવી આપીને લગ્નવતી થઈ !

વાંચનાર ? આ રસિક વૃત્તાંત, આટલેથીજ અહીં મુલતવી રાખવું પડશે; કેમકે પૃથુરાજની હાલની ઉછરતી સ્થિતિ યુવાનીનો

જુરસો, અને રાજ્ય લોભ, દુર્યોધન કરતાંયે વિશેષ પ્રકટી નીકળ્યો છે. મગજમાં ઢોધનો જવાળા ફાટી નીકળ્યો છે. મેવાડની ગાદી અને ચિતોડની રાજધાની માટે, જંગતાં, ઉંઘતાં અને સ્વપ્નમાં ચિન્તન કરી રહેલો છે. ભાવી દેવી તેને અટકાવે છે; વિધાતા તેને ના પાડે છે. અંતે પૃથુ પોતે, પ્રયત્નવાદી અનીને સર્વ વસ્તુનો તિરસ્કાર કરે છે. “પ્રયત્નવાદી પુરૂષોને ફતેહ મળવીજ જોઈએ.” આ સિદ્ધાંત પર મુસ્તાક રહીને પ્રયત્ન ચલાવે છે. પણ કવિવર શેકસપિયર કહે છે કે “નિર્દોષતા અને પવિત્રતા હંમેશાં નિયમતરીકે સફળ થવીજ જોઈએ, એવું સિદ્ધ નથી.” ત્યારે હવે આપણે પણ મેવાડના આ મહાવીર રાંડોડની ઝાંખી કરવી જોઈએ; તેના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ, અને પૃથુરાજના સગીરથ પાવનનો પ્રારંભ કેમ થયો, તે જાણવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

મેવાડનો રાણો રાયમલ.

ઈ. સ. ૧૪૭૪, વિ. સં. ૧૫૩૦ માં મેવાડની ગાદીએ પોતાના પનાક્રમ અને સત્તાથી રાણો રાયમલ આવ્યો. એમ ટોડ* રાજસ્થાનનો લેખક લખે છે. મેવાડની હકીકતોનો ઇતિહાસ કથે છે ?

રાણા રાયમલની અસલ કથા જોતાં માલમ પડે છે, કે તેમને પણ તેના પિતા રાણા કુંભે નિર્વાસિત કરેલો હતો. કુંભો રાણો પ્રથમ મેડતાના રાજાની ભક્તિની કુમારિકા મીરાંબાઈને પરણ્યો.

* ટોડ રાજસ્થાનનો કર્તા કહે છે કે—રાણા રાયમલને તેના પિતા કુંભારાણ્યે કેટલાક કારણસર રાજ્યથી દુર કરેલો હતો. કારણમાં એ કે રાણો કુંભો, યવનરાજ પરજય મેળવીને પોતાના માથાપર, મંત્ર જપી તલવાર ફેરવતો હતો તે કારણ રાયમલે પુછતાં પિતા પુત્ર વચ્ચે તકરાર થઈ, ને રાયમલને પોતાની ઈચ્છામાંથી બાળુ કર્યો.

હતો. સામંત રાહોડની આ કુંવરીએ તો પ્રભુ ચરણમાં જવન
મૂકેલું હતું. અને તે પછી બીજી કન્યાની પ્રતાપે, પોતાને જે
રાજકુમારો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં વડો પુત્ર ઉદયસિંહ, મહાકૃતધ્વી
પાખાંડી અને હત્યારો હતો. પિતાના હૃદયને ખેદ કરનારો, પ્રજામાં
અત્યાચાર કરવા માંડ્યો, કુંભાએ તેનો પરિત્યાગ કર્યો. બીજાં રજ-
વાડામાં પણ ઉદો દાવી શક્યો નહિ, ત્યારે દિલ્લીપતિને મળ્યો;
અને પોતાની પુત્રી તેને વરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ કુદરતી
કાપને લીધે, એ પ્રસંગ બન્યો નહિ. અને તેનું મૃત્યુ થયું. ઉદય-
સિંહના જે કુમાર સિંહેષમલ અને સૂર્યમલ હતા. ઉદયના અકાળ
મરણ પછી દિલ્લીપતિએ મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો. આ સમયે
રાણા રાયમલ, કુંભારાણાનો પાટવી કુંવર પણ પિતાજીની ઇતરાજીમાં
હતો. મેવાડના સરદાર સામંતોએ રાયમલની વડીલાઇ, ને બળયુધ્ધ
જોઇને તેનો આશરો લીધો. અને રણક્ષેત્રમાં ઉતર્યા. પોતાના ભાઇ
કુંવરે સાથે તેને યવન રાજ સામે લડતું પકડ્યું, ને તેઓને
પરાજય કર્યો. આખરે કાકાના દીકરા શરણ થયા દિલ્લીશાહ હારીને
આપ્યો ગયો. અને કાળવશે સિંહેષમલ મરણ પામ્યો. કુંભારાણાએ
આખરે રાયમલને રાજ્ય આપ્યું. ને પોતે દેહત્યાગ કર્યો. પોતાના
કાકાના દીકરાઓએ અતી નાદાની કરી, અને પ્રચંડ વૈરભાવ
ઉત્પન્ન કરે, તેવા સ્વાર્થીય આચરણો કર્યાં, કુળને કલંક લગાડનારી
આશાઓને આશરો આપ્યો, તો પણ તે વાત વિસારી દીધી અને
સૂર્યમલને પોતાના રજ્યના મંત્રી તરીકે સ્થાપિત કર્યો. રાણા
રાયમલને ત્રણ પુત્રકુમાર ને બે પુત્રીઓ હતી. તેમાં એક ગીર-
નારના રાજા શુરજીને અને બીજી શેરોહીના રાજા દેવરાત ઉદે
પ્રભુરાયને આપી હતી. અહીંથી આ વાતના પ્રારંભ થાય છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ચિતોડની ગાદી સખંધી રાજખટપટ.

રાણા રાયસિંહ કેવળ શાન્તિમાં જીવન ગાળતો ન હતો. જે કે તેમની પટરાણી ઝાલી રાણીને એ કુમારો, પૃથુરાજ તથા સંગ ચાને સંભામસિંહ થયા હતા. પણ તે પછી નવી રાણી પરણ્યા, અને તેમને એક કુંવર જયમલ નામે થયો. તે પછી કુટુંબમાં કલેશ વધી પડ્યો. કુમારો પણ ઉમ્મર લાયક થયા. પૃથુરાજ બહુ કુશળ અને વીરનર નિવડ્યો. સર્વ પ્રકારની લાયકાત છતાં ફક્ત તામસી સ્વભાવનો, દુરાગ્રહી, અટંકી અને એનું ધારુજ થાય, તોજ શાન્ત રહે, તેવો અતિ ઉત્પાત્તિયો નિવડ્યો; એટલુંજ નહિ પણ “મેવાડની ગાદી પોતાનાજ પ્રારબ્ધની છે,” એવી દુર્ઘટ માન્યતા ધારી બેઠો. આ માન્યતા માટે વારંવાર તે કલેશ કરતો, અને પોતે જાણતો હતો, કે પોતાનો વડીલભાઈ સંગ રાજગાદીનો વારસ છે, છતાં પોતાનેજ તે ગાદી મેળવવાનો રાજ્ય લોભ માયો સમાયો જતો ન હતો. રાયસિંહ રાઠોડ એથી વારંવાર દીલગીર થતો, અને પૃથુરાજને સમજવતો, પણ તે માનતો નહિ. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે આ ઉધ્ધત કુંવર પાખંડી નીવડશે, એટલે તેણે અભાવ દ્રષ્ટે જેવા માંડ્યું. જેમ જેમ રાજા નવી રાણી પ્રત્યે માયા બતાવતા ગયા, તેમ તેમ વડીલ કુમારો ક્રોધે ભરાતા ગયા. અને છેવટે એમ પણ બોલાયું, કે મેવાડની ગાદી તો નવી રાણીના કુંવર જયમલનેજ લાગ્યે છે, કેમકે મહારાણાની તેના પર વિશેષ કૃપા છે.

આ રાજખટ નવું સ્વરૂપ આપનારો એક છુપો અંજગર પોતાનું દિગ્વિષ ફેલાવતો હતો. કોઈ પણ પ્રકારે બાપ દીકરામાં વિરોધ કરાવીને, રાજ્યની ઉચ્ચ પાથલ કરવાનો ઉપાય યોજતો હતો. વાંચનારને સહજ માદ હશે, કે રાણા રાયમલનો ભગિને

સુર્યમલ હવે હારીને કાકાના આશ્રમમાં પડ્યો છે. તેના હત્યારા બાપુનો હવે એકનો એક લાડકો કુંવર, છુપુ વૈર ઢહેવાને, ઉંદરની પેટે ફૂંકીને કરડવાનાં કાવતરાં કરવા માંડ્યો છે. એ મ્હોડે મીઠો અને પેટમાં ઝેરી બન્યો છે. પોતાનો પરાજય થયો, અને છેવટે કાકાના શરણે રહેવું પડ્યું, આ ભિયમ કળ વારંવાર યાદ આવતું, ને તે ઉશ્કેરાતો હતો. દીનપરદીન રાજ કુટુંબમાં કલેશ વધવા માંડ્યો. એક તરફથી નવી રાણીએ, રાણા રાયસિંહને પઞ્ચવવા માંડ્યો, કે પોતાના પુત્ર જયમલને જીવતેજ સ્વહસ્તે ગાદી સોંપવી, અને બીજી તરફથી પૃથુરાજે પોદાર કરવા માંડ્યોન્કે, મેવાડ પતિ પોતાને સ્થાપવો. આ બન્ને કલેશનો કાષ્ઠપણ રીતે નિકાલ આવતો નહતો. હમેશાં લાઘ્યો વચ્ચે વાદવિવાદ અને કલેશ થતો હતો. એમ કરતાં કેટલોક વખત વીનિ ગયો ત્યારે સુર્યમલે દુર્ઘટ પ્રસંગ હાથ કર્યો. અને એક બાબુ કારસ્તાની કાવતરું ઉત્પન્ન કર્યું, એ કાવતરું એવું બનાવ્યું કે જેનું ઝેર આખા મેવાડી રાજકુટુંબનો નાશ કરે; ને પોતાને ગાદી મળે, પણ ધાયું ધણીનુંજ થયું !

પ્રકરણ ૭ મું.

પિત્રાધનો પ્રપંચ ! મેવાડનો ગાદી-વારસ કોણ ?

રાજ્યલોભ યા ધનલોભ માટે, રૂઝનો દેશ કરનાર કુળાંગાર દુર્યોધનની ઉપમા આ બહાદુર લડવૈયા પૃથુરાજને આપવી કે નહિ એ પરિણામે સમન્વશે; પરંતુ તેનું ઉકળતું લોહી, અને તીવ્ર મગજમાં ભરાયલો ધુનીનો ધુમાડો, તાપનું રૂપ લહે, તેજ પોતાની મતલબ પાર પડે, એવો સુર્યમલ કાકાનો ગુપ્ત હેતુ હતો, પૃથુરાજ વારંવાર તે કાકાની સલાહ માગતો; કાકા લીખ્મ પેઠેમ કાવક મોં

રાખીને સમજાવતો. “ પિતાની સામે ન થવું, વડીલની આજ્ઞા ન લોપવી, અને હક્કદારના હક્ક ના હુટવા ! ” એવું એવું કહેતો; પણ સાથે ભગવદ્ગીતાની શ્રેણી જૂલતો નહિ. “ સંન્યલોભ તો ક્ષત્રિયોની ગળથુથી છે. એકને મારીને પણ ખીજાએ સંન્ય કરવું, એ પરંપરાથી આઘી આવતો રિવાજ છે. હિંસા કે યુદ્ધ, એ કંઈ ક્ષત્રિયોને પાપરૂપ નથી. દયા, ક્ષમા, મહત્તા, અને ધર્મ, એ સનાતન વારસો છે; પરંતુ સંન્ય અથ તો બુદ્ધોજ ધર્મ છે. “ ળળીયાના એ ભાગ ” એ રીતે વૈરની વસુલાત કરવામાં પાછી પાની કરે. તે ખરો ક્ષત્રી બુદ્ધો નહિ. માત્ર તક જોઈને તીર તાકવું. ”

આ રીતે માર્મિક ઉપદેશથી યુવાન મગજને ઉશ્કેરતો હતો. એક દિવસે સુર્યમલ્લનો જન્મેત્સવ હતો નાચરંગ, ને આ પાણીની પાર્ટી હતી. પ્રસંગનો લાભ લઈને રાયમલ્લના ત્રણે કુમાર-સુર્યમલ્લના મહેલમાં આવ્યા હતા. નાચ રંગ પુરો થયો. અને કોઠારી બોધા તથા તીસમારખાં જમાદાર સાથે રમ્મત ગમ્મત વિનોદ ચાલતો હતો. ત્યાં અસલ મુળ પૃથુરાજના ઉદ્દગાર બહાર પડ્યા. આ સમયે રાયમલ્લરાણાની નવી રાણીનો કોડીલો કુંવર જયમલ્લ પણ હાજર થયો હતો. પૃથુરાજે નાટકની પ્રસ્તાવના શરૂ કરી. અને સુર્યમલ્લે લોલા ઘાસમાં તનખા નાખીને સુકા ઘાસની કોળા છુપી ઉમેરી ધુમાડો કહાડવા માંડ્યો. ને રંગ જામવા માંડ્યો. જયમલ્લે વિવેક દેખાડ્યો પોતાના પિતાને તે જહલો ને વિશ્વાસુ છે, એવું દેખાડવાને બોલ્યો.

જયમલ્લ—(નમીને) કાકાશ્રી સુર્યમલ્લજી ? આપને પ્રણામ, બાપુશ્રી

રાયમલ્લજીએ આપની સાલગીરીની મુબારકબાદી આપી છે.

સુર્યમલ્લ—શીરપર ચડાવી, પણ આટલી મોડી ? વાર, (મનમાં)

આખર પણ પિત્રાઈ.

પૃથુરાજ—કાકા સુર્યમલ્લજી ? તેનું કારણ એજ કે તમારા પિતાજી

યાને મારા પિતાશ્રીના કાકાએ જે તેમની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેનો દોષ ! યા તો રાજ્ય ભોલ મારે દિલ્લીશાહને દીકરી દેવા તૈયાર થઈને મેવાડી વીરત્વ હરાવતા હતા, તે દોષ !

સૂર્યમલ—તોપણ અમે બંને ભાઈઓએ તો તમારા પિતાજીનો આશરો લીધો. દુર્ભાગ્યે શેષમલજી ગુજરી ગયા, ને હવે મ્હારે તો રાયમલજી વડીલ પિતા તુલ્ય ભાઈજી કહેવાય.

પૃથુરાજ—પણ ત્યારે આપ કહોની, કે મ્હારા પિતા રાયમલજી જેઓ હાલ આ મેવાડી રાજધાનીના સામ્રાટ છે, તેમના રાજ્યાસન પર કેણુ બિરાજશે ? શું મ્હારો સહોદરભાઈ આ સંગ, હું કે અમારી સાવકી માતાના આ પુત્ર બંધુ જયમલજી !

સૂર્યમલ—(બાળુ) ઠીક, પ્રસંગ નીકળ્યો ! લોખંડને જરા વધારે તપાવવું જોઈએ (પ્રકટ) તેમાં પ્રશ્ન શો ? મેવાડની ગાદીએ નિયમ તરીકે પાટવી કુંવરનેજ બેસવાનો અધિકાર છે.

સંગ—નિઃશંસય ! મેવાડના કુલ રાજ્ય સત્તાધિકારી મહારાજ તરીકે સર્વાંશે આ પાટવી કુમાર તરીકે સંગ રાણાનોજ વંશપરંપરા હક છે ?

પૃથુરાજ—શું ત્યારે મારું પરાક્રમ, બુદ્ધિબળ, અને વીરતા, કિંમત વિનાની ઠરશે ? શું પૃથ્વીરાજ હયાત છતાં સંગ કે જયમલ મેવાડી ગાદીપતિ થશે ? નહિજ બને ?

સૂર્ય સામે નહિ ટકે કદીએ પતંગ પ્રમાણમાં ;
ક્યાં કાચને હીરો, કથીર કંચન ગણાય સમાનમાં.

જયમલ—ત્યારે તો હવે મ્હારા જેવા સાવકા ભાઈએ તો શું બોલવું ? પૃથુભાઈને પોતાના માતા જણ્યા ભાઈ સંગ્રામ-ને રાજ્ય કરતો જોવાની ઇચ્છા નથી, ત્યાં મ્હારી શી વાત ?

સૂર્યમલ—એમ એણું ન લાવીશ, જયમલ ! રાણા રાયમલનો મુછનો વાળ, તે ત્હારી માતા; અને લાડકો કુંવર તું પોતે.

સંગ—ગમે તે હોય, પણ મેવાડની પ્રજાપર સત્તા ચલાવવાનું આ સંગનાજ પ્રારબ્ધમાં છે; મ્હારોજ તે ગાદીપર હક છે ?

પૃથુરાજ—સંગ ? તું ત્હારી લવારી બંધ કરે છે કે નહિ ? તું નયનો, ખરું કહું તો રણયુદ્ધમાં પાછો હઠનારો આવલો—

સર્વે—હં-હં-હં ! સંભાળો-સંભાળો !

પૃથુરાજ—અલખત, મ્હારે કહેવું જોઈશે કે—

સિંહના રહેઠાણમાં બકરં બિચારં કાણુ છે !

પૃથ્વીપતિ મેવાડ ત્યાં આ સંગણું તે કાણુ છે ?

મેવાડનો મહારાણો હું ! પૃથુરાજ રાઠોડ એજ ચિત્તાડનો.

ધીંગો ધણી-મ્હારાજ નસીબની ગાદી-મ્હારીજ વિધાતાનો

એ લેખ ! બાકા જખ મારે ! કેમ કાકા ન બોલ્યા ?

સૂર્યમલ—આ તો રજનું ગજ થયું ! ઉત્સાહમાં કલેષ થયો. દુધમાં મીકું પડ્યું. આનંદમાં ઉત્પાત થયો.

સંગ—કાકા સૂર્યમલ ? તમેજ આ વાતનો નિર્ણય કરો, કે આ વાત બાપુશ્રી રાયમલજીને કાને ન જાય, અને તેને કલેશ ન થાય ! જાણે કે અમારી બે બહેનો હક સાથે તો વરાવી, દીધી છે. જો કે શીરોહીના રાજને વરાવેલી બહેન દુઃખી છે, પરંતુ ભાઇ ભાઇમાં કલેશ થાય, એ ક્ષત્રી વંશનો નાશ કરનાર છે. રાજ્ય લોભ ખાતર કુળધ્વંસ થાય. તે દુર્મોખનની સ્થિતી લાવનાર છે.

સૂર્યમલ—(મનમાં) લાગ ઠીક છે. ભાઇએ ભાઇએને અથડાવી રાયમલને શોક સાગરમાં નાંખી, રાજ્યની લગામ હાથ કરવાનો પ્રસંગ ઠીક ચાલે છે (પ્રકટ) ભાઇઓ ? શું તમે મ્હારાં વચનપર વિશ્વાસ મુકશો ?

પૃથુરાજ—કાકાશ્રી ! જો આપ સારી સલાહ આપશો તો !

બોધો—એ તો એમજ ચાલે, તું તારે ગપ બેશની રોડના !

જયમલ—પૃથુરાજ ! તું અસલ મેવાડી ક્ષત્રીવીર છું, એ કાંઈ પણ ના પાડી શકે તેમ નથી ત્હારો પિતા, અને હું ત્હારો પિત્રાઈ કાકો તો શું, પણ દિલ્હીના સુલતાનો કે રજપૂતાનાના વીરનરો પણ ત્હારાં વખાણ કર્યા વિના રહી શકે તેમ નથી, આ બધું ખરું, પણ સાકર જો અદકી ખાય તો મિઠાશમાંથી ઝેર અને, બળવીરો જો દેવ કરે, તો નાહક કુળનો નાશ કરે.

સંગ—વાહવાં ! શાખાસ ! બોધદાયક વાત છે.

જયમલ—પણ તેમાં ન્યાય શું ? ભારતના ક્ષત્રીઓ આમને આમ સર્વ ગુમાવશે ?

પૃથુરાજ—આમને આમ વાદવિવાદમાં વિલંબ વધતી જાય છે. પિતાજીની અવસ્થા બદલાતી જાય છે. અને અમારું વીરત્વ દબાતું જાય છે. માટે અમને સત્તા મળે, યશ મળે, ને રાજ તાજનો અમલ મળે, તે સાથે સંપ તથા એક્યતા મળે, તેવો કંઈ ઉપાય ?

જયમલ—હા, ને તે એજ એકજ કે તમારે શાન્તિ અને ધિરજ રાખવી, જેના ભાગ્યમાં રાજ હશે, તેને અવશ્ય મળશે. (મનમાં) વાંદરાને દારૂ તો પાયો ?

પૃથુરાજ—શું મેવાડની ગાદીપર નબળો કુમાર રાજ કરશે ?

રણયુદ્ધમાં બળવીરનું છે કામ શત્રુ સાથમાં,
ત્યાં લાડ કે નબળાઈ ન આવે કામ ભેટી બાથમાં;
માથું મુકે તે મેળવે સરદારી ને સત્તા સદા,
નાહક કુટે લઈને કહાડો હક લકડબોદના.

માટે સૌ કહો એક અવાજે કે મેવાડધિપતિ પૃથુરાજ થાય.

સંગ—ભાઈ પૃથુ? આ તમારો ગર્વ મુકી દો. હકદારના હક લેવા દો. પાટવી તરીકે મનેજ રાજ ચલાવવા દો.” પૃથુ હસીને બોલ્યો. “તને મેવાડની ગાદી જા-જા-બોર ખા !

જયમલ—કાકા? આ વાંધો તમારે નથી પતાવવો?

સૂર્યમલ—ત્યારે સાંભળો. નાહરા-મુગરાની રજપૂતોની આપણી ચારણી દેવીની પુજારી દ્વારા, માતાના મંદિરમાં જઈ પુછીએ. અને તે મહામાયા જગદંબા માતા સુચરે, તે ગાદીપતિ! સંગ-જયમલને કબુલ છે! અમારે કબુલ છે. સર્વે ઉઠે છે પૃથુ, કહે છે, પણ ધારો કે તેણે મારું નામ વિસાચું તો?

સૂર્યમલ—તો શું તું માતાને બાંધી લેવા ધારે છે! પૃથુ? ત્યારે માનવું ને ધારવું યોગ્ય નથી. માતાજી પર જે ભરસો નહિ રાખે, તો તું કદી પણ સુખી થવાનો નથી. એ રજપૂતની મહાદેવી રક્ષણી ભવાની છે. એના આશિર્વાદથીજ રજપૂતો જય પામ્યા છે. ક્ષત્રીઓને તેનોજ આશરો ને આધાર છે.

પૃથુ—વાર, ત્યારે હાલો. આપણે ચારે જણુ તે મંદીરે જઈએ. પણ જે પૃથુનું નામ વિસાચું, તો ત્યાં આ તલવારે વહેતી રૂધિરની નીક ચલશે. માતાને બલિદાન દેવા બદલે લેવું પડશે.

સૂર્યમલ—ભાઈઓ? જે-જે મને અપયશ ન દેતા? સાક્ષી તરીકે બોધો કાઢારી અને તીસમારખાં તમે હાજર છો.

બોધો—બાપુ! માતાજીનો પરછો કંઈ ખોટો હોય? બધાને કબુલ કરવુંજ પડે. નીકર મેખ મરાય, મનની મનમાં રહે, ને થતું હોય તે થાય! તીસમારખાં? તું પણ માદ રાખજે બચ્ચા!—દેખનાં, બાત બડી હે.

સર્વ—ચાલો એકવાર તે પણ પરછો જુઓ.

સુર્યમલ—(સ્વગત) સુર્યમલ ? રામમલના વંશજોનો તેનીજ તલ-
વાર, ખાંડાની ધારે બંધે નાશ થાય. જ્યારે ધરમાંજ
કલેશ થશે, ત્યારેજ શુદ્ધિ ઉઘડશે અને પિત્રાઈનો પડખો
સમજશે. હાલ તો ચારણી માતાને ખોળે વાત મુકવા દે !

મકરણ ૮ મું.

ચારણી માતાનું વચન—સિદ્ધતાનો પાથો.

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનને કાકા બીષ્મની કદર નહોતી, પણ
બીષ્મ કંઈ સામાન્ય બુદ્ધિનો રાજદ્વારી નર નહોતો. સુર્યમલે પણ
તેજ પદવી સ્વિકારી હતી. તે ત્રણે ભત્રિજાને ચારણી માતાને મંદિરે
લઈ ગયો. નાહરા મુંગરાની ચારણી દેવીની પરિચારિકા આરતી કરી
રહી હતી. ભક્તજનો અને ચારણો પણ તેમાં ભાગ લઈ રહેલા હતા.
ભજન, ગરબાઓ અને સંત-સાધુ સહિત, માતાનાં ગાન થતાં હતાં; તે
સર્વ અંધ પડ્યું, અને આ રાજકુળ રત્નો મંદિરમા પધાર્યાં. પુજારીને
આ વૃતાંત જણાવ્યો, અને માતા કનેથી ન્યાય મળવા વિનતી
કરી. પૃથુરાજ અને જ્યમલ એક આસને બેઠા. સંગ પોતે વ્યાઘ્રચર્મ
પાથરીને તે ઉપર એકલો બેઠો-ને તેની પાસે સુર્યમલ પિરાજમાન
થયા. સર્વે ક્ષત્રીવંશીઓએ માતાજીને નમન કર્યું, અને સેવકી
ધુણવા લાગી. માતાજી સાક્ષાત્કર હોય, તે રીતે મૂર્તિમાંથી ઓઝાર
થયો. અને જરા વારે જવાબ મળવાનો હતો. તે દરમ્યાન પૃથુ
સલકી ઉઠ્યો. “મેવાડની ગાદી આરા નસીબમાં છે. એ ગાદીમતિ

આ રીતે આગ લગાડીને સુર્યમલ, ભત્રિજાઓ સાથે ઇન્સાફનું આગ્રહ
લધારે ચોખ્ખું બતાવવા, અને અંતરની અંદરથી પિતાનું વેર લેવાને માતા
જવાની તરફ ચાલવા માંડ્યું. હવે ત્યાં સુ’ દાક્ષમુનિ થાય છે, તે જોઈએ.

પૃથુરાજ રાહોડ કહેવાશે. માતાજીએ પણ એજ રીતે કહેવું જોઈએ.” આ રાજદોચાર થતાંજ દેવીએ કુમાર સંગ્રામસિંહ તરફ નજર ફેરવીને આંખળી વડે તેને બતાવ્યો, કે “ચિતોડની રાજધાનીનો સંગ રાણો અધિકારી છે !” આ નિશાની જોતાંજ સર્વે જણે જ્યજ્યના પુકાર કર્યા. પૃથુ, રક્ત નેત્રે, ખડગ ઉચું કરીને દેવીના મંદીરમાં દોડ્યો. દ્વાર બંધ થઈ ગયું. અને પરિચારિકા અંદર પેસી ગઈ. કોધાતુર પરશુરામ સમાન પૃથુએ, પોતાના વારસાનો વારસ થવા માટે સંગતરફ ઉઘાડી તલવાર ચલાવા દોડ્યો. સંગનું માથું કાપી નાખવાને ઉલટ્યો. જ્યમલ નહાસી ગયો. અને સૂર્યમલ વચ્ચે પડ્યો. સંગને એક બાણ અને તલવારના પાંચ ઝટકા લાગ્યા. સંગ તોયે જીવ લેખને નહાસી ગયો. પૃથુ તેની પુઠે પડ્યો. પણ નિરર્થક ! સૂર્યમલને પણ હેરાન થવું પડ્યું, પણ તેમાં તેણે ફતેહ માની ! પ્રેમી ઇચ્છાં બળવાન છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

પૃથુરાજ દેશપાર !

રાણા રામસિંહના મનમાં પૃથુની રીતભાત બહુજ વાંધા બરેલી રમી રહી હતી. ઝાલી રાણીને તે વારંવાર કહેતો, કે કોઈ પણ દહાડે, પૃથુને મારી દ્રષ્ટિ કનેથી અલગ કરવોજ પડશે. એ લોકાનીને રાજદોષી નીકળશે. રાજની સલામતી માટે એ ભયંકર શપ્થસ ગણાશે. ઝાલીરાણી તેનો વારંવાર જવાબ આપતી, કે “આખરે આજ્ઞામણું તે બધાને અળખામણુંજ લાગે” આ વિવાદનો નિવેડો પ્રત્યક્ષ આવ્યો. એક દિવસ નવી રાણી પોતાના ભરથારની કને કેટલીક વિવંતી કરવા લાગી. પોતાના કુંવર જ્યમલને ગાદી અપાવવાની યુક્તિ યોજવા લાગી. મંથરાની માયામાં મુંઝાયલી

કૌંડેરાણી પેડે દશરથને સમજવા લાગી. ભરતને રાજ્યાભિષેક ને રામને વનવાસ અપાવવા લાગી.

નવીરાણી—પ્રાણનાથ ! મેંવાડના અટંકી રાજના શુરાતનપર મોહી પડીને હું વરી છું, તે એટલા માટે કે મારો બાળક, સેવાડની ગાદીનો વારસ થઈ, રજપૂતાનાનો ચંદ્ર કહેવાય, પણ તમે તો તે તરફ જરાએ જોતા નથી.

રાયમલ—પ્રિયા ! પાટવીને ગાદી વારસ કરવો, એવો ચાલતો આવેલો રિવાજ તોડી હું મારા કુળને કલંક તો કદી મેસાડવાનો નથી, પણ તે સાથે હું એટલું પણ કહું છું કે તને અને તારા પુત્ર જેમલને આલી રાણી કે તેના કુમાર સંગ યા પૃથુથી ઓછા સુખમાં પણ ઉધારવાનો નથી.

નવીરાણી—ત્યારે તો હવે તમારું દીલ પરખાયું, યસ, થઈ રહ્યું; કદી જો તમારી કેહને દગો થયો, તો મારા કુંવરનો કાણુ ધણી !

રાયમલ—વાહ ! શાખાસ ! એવુંજ બોલવું ઘટે ! તમને હું પરણ્યો, તે શા માટે ! એક ઉપર બીજી લાગ્યો. આલી રાણી જેવી કુળદીપક નાર છતાં, તમારી સાથે પ્રેમ આંધ્યો, એ શું કરવા ! દીલ દુખાવા નહિ, દેવી ! તમે મારા હૃદયમાં વસેલાં છો, તમારો પુત્ર મારી આંખની કીકી છે.

નવીરાણી—માત્ર કહેવામાંજ ! બાકી આલી રાણીજ, ખરું તેનું લાડ ! યસ, જાઓ, તેમને માનીતાં કરો !

રાયમલ—હું સત્ય વચન કહું છું કે તમે મારાં દીલનાં માનીતાં દેવી છે. માટે રીસામણાં છોડી દો, પ્રિયા !

નવીરાણી—મારા લાડુલા ભરથાર ! તમારી આગળ મારું રીસા-
મણું નહિ તો બીજે ક્યાં ! મેવાડી રાણાની માનીતી
રાણીશ્રીને કંટલુંએ માન નહિ !

રાયમલ—તારો કુંવર પણ તેજ હક ભોગવે, પછી !

નવીરાણી—તો તમાની કૃપા ને શોભા, આકી તો વૃથા. આપો વચન.

રાયમલ—આ વચન છે !

એટલામાં દાસી અંદરથી ખખર જાવી.

દાસી—રાજમાતા ! જેમજલાઈ ઉતાવળા ઉતાવળા, તમને
બેટવા આવે છે.

નવીરાણી—જલદી આવવા દે !

રાયમલ—રમે કંઈ નવું જીનું થાય ! ત્યાં જેમળ, આવી ચડ્યો :

જેમલ—આપુ ! પૃથુ વકર્યો ! માતાની સામે થયો !

રાયમલ—મને ખાત્રીજ હતી, બેટા ! શું થયું, વાર !

જેમલ—ચારણી માતાએ સંગરાજ તરફ આગળી કરીને રાજ
નિલકનું ચિન્હ બતાવ્યું. ને કંઈક ભાગ ભોગવવાનું
સુરજમલને નિમ્યું, ત્યારે પૃથુરાજ ચીડાયો ને સંગને
મારવા જતાં, સંગ નહાસી જવાથી સુરજમલને ધાયલ
કર્યા છે. કાકા વચમાં પડ્યાથી સંગ ઉગર્યો.

રાયમલ—મ્હારે પેટે એવો જનુની પુત્ર ! મેવાડનો ગાદી વારસ
આવો ઉત્પાનિઓ ને અદેખો ! સમા લાઇનું પણ
ભલું નથી વાંચતો ! બસ. એકદમ તે મારી નજર
તળેથી દુર થવો મનએ છે.

દાસી—(અંદરથી) પૃથુરાજલાઇ ધાયલ થએલા આવે છે.

રાયમલ—જેમલ ! આવી રાણીને બોલાવા દાસીને મોકલ. એ
કપૂત મને નહિ બેધએ !

જેમલ—ત્રાહ, બાપુ !” જેમલ જાય છે. પૃથુ આવે છે.

રાયમલ—ઓ અભાગી પૃથુ ! જરા આંખમાં દસા રાખ ! અમી રાખ ! એમ અદેખો ન થા ! તારું કયું શવાનું નથી. કીરતારે જે ધારેલું છે તેજ થશે, તું ગમે તેટલાં ફાંફાં મારી પર્વત કુદવા જશે, પણ નાહક પછડાઈને પ્રાણ ગુમાવશે. મારે પેટે આવો પુત્ર ! પૃથુ જેવો બળવીર જે રજપૂતતાનો અર્જુન તેની આવી ચાલ ! બસ. તારાં આવાં આચરણથી હું બિલકુલ નારાજ થયો છું. જ્યાંસુધી તું તારી ચાલ સુધારીશ નહિ, ત્યાં સુધી મહારે તારું મોઢું જોવું હરામ છે. ઝાલી રાણીને પેટે આવો પુત્ર પેદા થશે, એવું તો મેં કદી કલ્પેલું નહોતું ! શરમ છે તને !

પૃથુરાજ—પિતાજી ? મારી સાવકી માતા આગળ મને હીણો પાડી, ભલે અપમાન કરો. પરંતુ હું તો એટલુંજ કહેવા આવ્યો છું, કે આ મેવાડની ઝાલી હવે મારા નશીબે ચોંટી ચૂકી છે. કેમકે સંગ ગયો. હવે તેથી ઉતરતા દરજ્જાના વારસ તરીકે હુંજ છું. મારાં બાહુબળ, હવે કેવી રીતે ફરકે છે, તે જુવો !

રાયમલ—બળ હોય તે નિર્દોષને હણવા માટે નહિ, પણ અનાથ-ને બચાવવા માટે દ્રવ્ય હોય તે દરબાર માર્ગે ખરચી બીજાને દંડાવવા માટે નહિ, પણ પરોપકારમાં વાપરવા માટે ! પૃથુ ! તું ભલે બળવીર હો, પરંતુ આ દ્વેષ બુદ્ધિ, તારા ઉચ્ચ કામને કલંકિત છે, અને તેથી હું કહું છું કે હવે તારું મોઢું જોવું મને હરામ છે.” એટલામાં ઝાલી રાણી દોડતી આવે છે.

ઝાલીરાણી—પૃથુરાજનું મોઢું જોવું હરામ! કેને ? ”

રાયમલ—મને! ઝાલીરાણી! મોટાભાઈ સંગને મારવા કુદેલા પૃથુરાજનું મોઢું જોવું હરામ કહેવું, એ હવે તમારે ગમે તે કરવું હોય તે કરો. પણ એવો પુત્ર મને ન જોઈએ. કુળા છેલ્લક, માઆપ દાહક, ગાવિનાશક, બ્રહ્મ દ્વેષી અને દીન દુઃખદાતા, એવા યુત્રનો શાસ્ત્રે પણ અંગિકાર કર્યો નથી. કેમકે તે કુળમાં અંગારો પેદા થયો કહેવાય છે.

ઝાલી—પૃથુ? સગા જ્ઞાતિ માથે આ પૈર? જા—તેને શોધી લાવ, ને રાજગાદી અપાવ, તેમાંજ ત્હારી શોભા છે.

પૃથુ—એ નહિ બને!

ઝાલીરાણી—પૃથુરાજ! તારા પિતાનું અપમાન પામવા જેવું કામ કરવાને તારે અચકાવું જોઈએ.

પૃથુરાજ—માતા! રાજ્ય લેવું, એ તો પતંગ ઉડાવવા જેટલીવાર! પિતાજીને હું ગમતો ન હોઈશ, તો આ પળે દેશ તજીશ. પણ હું એમ નહિ ભાખીશ, કે મેવાડની ગાદી પર સંગ રાજ લલે કરે?

ઝાલીરાણી—આપુ! તું હજી બાળક છે, માટે ભાઈ તરફ રોહથી જો! તારા જવાથી મારી તો સઘળી દિશા અંધ થશે.

પૃથુરાજ—તું ખાત્રી રાખજે, કે જે ઠેકાણે આ તારો જાયો ગયો, ત્યાં વિજયનો ડંકો સમજવો. પિતાજીની મરજી તું પારખી શકતી નથી, પણ હું જાણું છું. જેમલને ગાદી આપવા માટે આ આડકતરો પ્રયત્ન છે.

નવીરાણી—આપુ! તુંએ મારોજ પુત્ર કહેવાય! જેમલ અને

તારામાં ફેર નથી ! તારો વિજય, તેમાં રહેજે જેમણે
વિજય છે.

પૃથુરાજ—હું સમજું છું. પણ ચિન્તા નહિ ! પિતાજી ? યાદ
રાખજો, કે મને દેશથી દૂર કરવામાં તમને વિપત્તીના
ભોગ થવું પડશે. મારા જવાથી તમને પરતાવું પડશે.

રાયમલ—હું પુત્ર વિના ચલાવીશ, પણ અધમને અને
અત્યાચારીને તો કદી ઉત્તેજન નહિ દઈશ.

આલીરાણી—મહારાજ ! એક ભૂલ ક્ષમા કરો ?

રાયમલ—મારું વચન મિથ્યા નહિ થાય !

પૃથુરાજ—માતા ! તું શા માટે દયા માગે છે ! શું તું મને
એટલો નિર્જાળ ધારે છે ! અરે તારે જેવું હોય તો:-

આં પલકમાં પહાડગરાડ ઉપાડી એમ પછાડું હું.

આહુત્રાજીથી ધરતી ધુળવી દશ દિગ્પાળ ડોલાવું છું !

દાવાનળ જેવા દુશ્મનને ફૂંક વડેજ હઠાવું હું !

ચહું કદી સંભ્રામ વિષે તો વિજય કરીને આવું હું.

જેને એવા પુત્ર હોય તેની માને દુઃખ લાવવું શું ?

આલીરાણીને મેવાડીસુત જમેજ કહાવું હું !

ફરી પૃથ્વીના નવે ખંડમાં વિજય કરીને આવું હું,

મેવાડી ગાદી તો પૃથુને ભાગ્ય જડી છે. થાવું શું !

રાયમલ—આલીરાણી ! અનુભવે ઠાકર મળશે. અને તેથીજ
તેનું ચડતું લોહી ગરમ થતું ઠંડુ પડશે. જવાદો !
તમે તેને ન અટકાવો ! એ હજી તો સંગનો જીવ
લેવા આહું છે !

પૃથુરાજ—જો ગાદી પર ના બેઠો તો એજ પ્રતિજ્ઞા છે.

આલીરાણી—ભાઈ ? કંઈ માન ! તારા બાપુને નમીને સંગને તું
સમજાવ !

પૃથુરાજ—પિતાને લાખવાર નમું ! પણ ટેક માટે નહિ ?

રાયમલ—અસ એકદમ, તું દુરથા !

પૃથુરાજ—આ ચાલ્યો ! હું કંઈ કાયર કે ખાવલો નથી. ઝાલી રાણીને ઉદરે જનમેલો છું. આંખાનું ખીજ છું. મેવાડની ગાદી મહારા નસીબે છે. વીરત્વથી, ખળથી, અને આપ સત્તાથી રાજ કરીશ.

રાયમલ—તું દેશદ્રોહી અને રાજદ્રોહી છું !

પૃથુરાજ—હું દેશનો ઉદ્ધાર કરીશ. હું મેવાડી રાજ અચલ કરીશ. “યત્રનોની નજર અને તેના પગ, મેવાડની ભૂમિથી અલગ કરીશ. રામ રામ બાપુ ! જ્યારે બોલાવશો, ત્યારેજ આવીશ.” એટલું કહીને જન્નેની તકરારમાં પૃથુ ક્રોધથી પોતાના મહેલ ચાલ્યો જાય છે. ઝાલીરાણી મુર્છિત થાય છે. નવીરાણી પકડી લે છે.

નવીરાણી—ધીર ! જહેન ! ધીર !

રાયમલ—રાણી ! ઝાલારાણીને શાન્ત કરો, હું જાઉં છું. અને સંગતી શોધ માટે માણસો મોકલાવું છું. જેમલને સંભાળજો” એટલું કહીને રાયમલ પોતાના મહેલ તરફ ગયો, અને ઝાલીરાણી પણ શુદ્ધિમાં આવતાં વિદાય થઈ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સંગ એક ભરવાડને ત્યાં !

રાજાને ત્યાં જન્મ લેવાથી કંઈ રાજસુખજ પમાય, એવો ભાગ્યદેવીએ કાલ અપેલો નથી હોતો; પૂર્વના યોગે સુખ દુઃખ રાયને રંક, ને રંકને રાય થવું પડે છે.

દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં. અને દુઃશાસનનું રૂધીર પાન કરવાનો સમય પણ જોયો; આ બન્ને વેળાએ ધર્મ યુધિષ્ઠર તો એવાજ માનસિક બળમાં રહેલા હતા. જે કાળે જે બનવાનું છે, તે મિથ્યા થતું નથી.

રામ વનવાસમાં ગયા, ત્યારે પણ તે એવીજ ધીરતા અને ધીટતા રાખી રહેલા હતા.

હરિશ્ચન્દ્રે રાજ ત્યાગ કર્યો, અને ઢેડને ત્યાં વેચાયા, તો પણ ધર્મ નિષ્ઠાપર શ્રદ્ધા રાખીને, સંકટની સામે થઇને, અંતે વિજય મેળવ્યો.

ધીર વીરનરો કદીયે આશ્રતથી ડરતાજ નથી. કેમકે આ પણ કાળ રૂપ વીરનરની કસોટી છે.

સંત્રામસિંહ થવાયો, પૃથુની તલવારની અણી તેની આંખમાં અડવાથી તે કાણો થઈ ગયો. જે કે તે પણ એકજ માતાનું દુધ પાન કરીને ઉછેરલો હતો, અને વીર પિતાનો કુમાર હતો. જે કે અંતર માત્ર એટલોજ હતો, કે પૃથુરાજમાં કંઈક દેવી ગુણ હતા. ક્ષત્રીવટનાં ઉમદાં લક્ષણ હતાં.

પૃથુ દેશવટો પામ્યો, અને સંગ પથુના ભયથી નહારી ગયો. આખરે તે છુપા વેશમાં એક ભરવાડનાં ઘેટાં ચારવાને રહ્યો. બાળ કુમાર કંઈ ભરવાડની નોકરી કરે. અને જંગલમાં લુપ્તો રોટલો અને મીઠું ખાઈ, પાણી પીને મધ રાત્રી સુધી જનાવરો સંભાળે, એ બનવું તો અશક્ય હતું. વળી આ ભરવાડે તો તેને રસોઈ કરવાનું પણ સોંપ્યું હતું. એ વિદમ્યના સર્વ કરતાં વડી હતી. ખીજાં બધાં દુઃખ સહન કરી શકે, પણ જ્યાં હાથ કર્મ આવ્યું, ત્યાં લાચાર ! જાહેર રીતે તો રહેવાય નહિ. કેમકે પૃથુરાજનો ભય હતો. એક દિવસે નવીન યોગ બન્યો. સંગ, જ્યાં રસોઈ કરતો હતો, ત્યાં ભરવાડની નવી સ્ત્રી આવી ચડી. સુકુમાર યુવાન તરફ તેને અપ્રતિમ મોહ લાગ્યો.

અને કોઈપણ રીતે તેની વૃત્તિને ચલાયમાન કરવા ઇચ્છા થઈ, પણ તે વનવાસી ક્યાં સમરે છે કે આ ક્ષત્રી કુમાર અટકી છે ! ભરવાડણુ જ્યાં સંગ, રોટલી કરતો હતો. ત્યાં આવીને દુરથી વિચાર કરવા લાગી. કુમળો કેળ જવો હેંડનો સોકરો વેડ કરે, ઇ મારાથી તો જોવાતું નથી. ગાડરે પીટયે ઇને ઇવું તે હું કામ હોપેલું હોહો ! ઇના મોદાની માંદી હાકર જોવી વાણી તો જાણે દીલકું યોલાવી દેયસ ! પીટયા ભરવાડીયામાં કાંઈ માલ મળે નહીં. દીલ તો કેસ કે આ રાજકુમાર જીવા હાથે દીલકું બાંધ ! ઇવું મોદું કીવું રૂપાળું સે ! રાજવાહમાં રીયેલો હોશી, તોપણ મજુરી કરીને દબ્બડાં ઝીલવામાં કીવો ઈરેલ સે. ઇવાની હંગાથે ભવડો ગાળવો હોય તો કીવું દબ્બ ! જીવતર હક્કજ થાય ! હાલની લલસાવું ! ”—ભરવાડણુ સંગ-કને. જ્યાં લાગી. સંગ, રોટલી કરી લઈને હાથ ધોવા લાગ્યો.

સંગ—(ભરવાડણુને જોઈને) “આવો, બાઈ ! કંઈ હુકમ ?”

ભરવાડણુ—હુકમ ! તું રાજ જોવો રૂપાળો, તે તારો હુકમ કે મારો !

સંગ—બાઈ ? ગરીબની મશ્કરી કરો છો ! હું તમારો નોકર, જે રાજનો કુંવર હોય, તે માગે કંઈ હુકમ ?

ભરવાડણુ—હું તો તારો હુકમ માનવા આવીસ. બોલ, તું મુને ચાહસ !

સંગ—મારાં અન્નદાતાને હું ન ચાહું તો કોને !

ભરવાડણુ—હું તારી બેલીમાં બરાબર હમજતી નથી ! કહે. તું મારા જીવ કરતાં વહાલો લાગેસ, હું તને લાગુંસ !

સંગ—શા માટે નહિ ! તમે મારાં જીવનદાતા છે.

ભરવાડણુ—જો તું મને ચાહતો હોય તો હું પુછું તેનો જવાબ દેહે !

સંગ—હા, શું કરવા નહિ દઈશ !

ભરવાડણુ—તું પરણેલો ખરો કે !

સંગ—ના.

ભરવાડણુ—ત્યારે તને કંઈ પોતાનો કરે, તો—

સંગ—બાઈ ! તમારી બોલીમાં શું ભેદ છે, તે કંઈ કળાતો નથી. તમે શું કહેવા માગો છો, તે સમજાવું નથી.

ભરવાડણુ—હું ઇ કેકેસ, કે તારા પર મારો પ્રેમ સે !

સંગ—પછી !

ભરવાડણુ—પછી હું તારો પ્રેમ માંગુસ !

સંગ—પછી !

ભરવાડણુ—તારા શ્રવતરમાં ભાગ ભળવા માંગુસ !

સંગ—તમને શું ઓછું સુખ છે, જે તમને આવું સુખ છે ?

ભરવાડણુ—તારી મીઠી બોલી, ને તારું રૂઢું મોઢું મારા હૃદય કરતાં વધારે સે તેથી !

સંગ—બાઈ ! બોલી ઉપર લલચાઈને ને રૂપ પર મોહાઈને પોતાનું સુખ છોડવા જશે, તો લોભા કુતરાનું થશે. પારકું મળશે નહિ, ને પોતાનું ટળી જશે !

ભરવાડણુ—પણ તેં મને દીવાની કરી દીધી સે ! જે જે દલાડાથી ખાવું. ને જે રાતથી ઉંઘ તેં સારી લીધી સે.

સંગ—એ તમારી મિથ્યા કલ્પના છેડી દો. હું તમારી પતંગ જેવી આશાના બોલ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી.

સંગ ત્યાંથી જવા જતાં ભરવાડણુ પકડે છે. ભરવાડણી જુની સ્ત્રી કરી આ ચેષ્ટા જુવે છે.

ભરવાડણુ—હું તને મુકવાની નથી. તેં મારા દીલને આંધી લીધું સે.

સંગ—મને જમવા જવા દો !

ભરવાડણુ—જુખી રોટલી રહેવા દે ! પકવાન ખવરાવહ !

સંગ—અનીતિના ઝેરી પકવાન કરતાં, નીતિનું અમૃત ખાણું મને વધુ વહાલું લાગે છે.

ભરવાડણુ—મારો જીવ જાહે, તેમાં તને હું લાલ ?

સંગ—ઝેર પીતાં જીવ જાય, ને આંધળો થઈ કુવામાં પડે, તેમાં કાને દોષ ! બાઈ ! તમારી આંખમાં ભરાયલા વિકારને દાખો ! પારકાનું રૂકું જોઈને પોતાનું ચુમાવે નહિ. જે તેમાં પ્રભુ પણ રાજી નથી. તમારા નશીબમાં એવું સુખ હોત, તો આપેલું સુખ શા માટે બગડત ! માટે જે પ્રભુએ મરણથી દૂધું, તેમાંજ મળ કરો ! જાઓ. હમણાં રાયકો આવશે. આપણને દેખશે, તો માઈ મોત થશે. હું તો તમારો નોકર, તમારા દીકરા જેવો, ને તમે મહારાં અન્નદાતા જેવાં ! બાળક જ્યારે નહાતું હોય, ત્યારે શેઠાણી અન્ન આપે, તો હવે દીકરા ઉપર માએ મોહાતું ઠીક નંદેલાય તમે કહો છો કે માઈ મોત થશે, પણ બીજાં કોઈ વહેંમાશે તો તેમાં જન્મેનું મોત ઉભું થશે, મને માઈ કરો ! ”

ભરવાડણુ—પણ હું તને મારો જીવ હોંપવા બેઠીસ. લખમી ચાંદલો કરવા આવી તો કરારી લહે !

સંગ—બાઈ, તમને મેં કહ્યું કે, મને તે હરામ છે. શું મારા આ કુળમાતાની કૃપે કશુંક બેસાડવાનું છે ? જે તમે પવિત્ર હોય, ચારણી માતાની ખરી ભરવાડણુ પુનર્જી હોય, તો ધણીને છોડીને, મને કેમ વળગો ! હું તમને હાથ જોડી કહું છું, કે મને સતાવશો નહિ. અગર કંઈપણ ચાલાકી કરશો, તો કાં તો માઈ અથવા તમારું બેમાંથી એકનું તો અવશ્ય મરણ થશે.” આ વિવાદ ચાલે છે, ત્યાં નવું કાતક થયું !

ત્યાં ભરવાડ સાથે ભરવાડજી રડતી આવે છે

ભરવાડ--પણ તું રડેસ હું કરવા !

ભરવાડજી--(દુસકાં ભરતી) હુંને કેતાં હરમ આવેસ !

ભરવાડ--પણ સે હું ! કાંઈએ તુંને કંઈ કહીઉં ! ઓલી રાંડ
જુનીએ કાંઈ તારી અદેખાઈ કરી ?

ભરવાડજી--એ જુનીએ ઓલ્યા નવા સોકરાને ભંભેર્યા. ને તેણે
મારી ઠેકડી કરી !

ભરવાડ--મારી નાખું ! કાપી નાખું !

ભરવાડજી--ના. ઇતું કંઈ નથી કીઉં. પણ અમથું ઓલી ગીયો.
ઇને હીખીહા કરવી હોય, તો એ ઘડી બાંધી રાખો.
અહ ! વધારે કાંઈ નહિ !” હું તો જાઉંસ ! એમ કરી
ભરવાડજી જાય છે. સંગ આવે છે. ભરવાડ ચીડાય છે.

ભરવાડ--(લાકડી ઉગામીને) મારા હહરાના ! મારા ઘરમાં
રખને ઐરાંતી મહકરીઉ કરેસ !” સંગને પકડીને રસીથી
બાંધે છે.

સંગ--બાપુ ! મેં કાંઈ કયું નથી.

ભરવાડ--સુપ ! સુપ ! તારો દાળીયો ભરડાઉંસ, તે જો !

સંગ--અરે પણ તે આવી પીડા !) ભરવાડ બાંધી જાય છે.

ભરવાડ--ખબરદાર ! આંહીથી ગયો તો ! સંગ રડે છે. એટલામાં
ભરવાડજી આવે છે.

ભરવાડજી--કેમ ! કેવી મળ પડી ! હવે માનવુંસ !

સંગ--ખબરદાર ! દુર ! દુર ! ઓ ચંડાળ સ્ત્રી ? તારાં નીચ
વચનો ન સંભળાવ ! તારી કારી આંખ મારાપર
ન નાંખ, જા જલ્દી રસ્તે, નહિ તો તારો જાન લઇશ.
નકકી જાણુ જે કે હું પણ સિંહજીવું દુધ ધાવેલો

સત્રી પુત્ર બું. અનીતિવાનને એક ઝટકો મારી દાર કરનારો સિંહ બાળક છું.

ભરવાડણ—વાર ! વાર ! ખા લહે !” ભરવાડણ ચીડાવીને જાય છે

સંગ—જગતમાં અનીતિવાન માણસોની પણ હદ હોય છે.

સ્ત્રી જન પણ પુરૂષપર આશક પડતી હશે, એ તો આજેજ અનુભવ થયો. નશીબ દેવી ! તું મને પ્રાણ ધાનક કષ્ટ આપજે, પણ આવા નીચ અને ગંદાવા પ્રાણમાં તો કદી નાંખીશ નહિ !

એવસમાં જુની ભરવાડણ આવે છે

જુની—ભાઈ, તારાપર નાલક જલમ થાયસ. એ અધુ બેયું. ધન્ય તારી જનેતાને ! બાળકપણ બુદ્ધિવાળો ખરો ! હીક રાંડને ઝાટકી કહાડી ! અદેખીને વઢેલ રાંડ, ખાતે બગડીને ખીજને પણ બગાડતી હતી ! ભાઈ કે તને છોડી મુકું, તું તારે નહારી જ, નહિ તો મારી નાંખહે !” ભલી ભરવાડણે સંગને છોડ્યો.

સંગ—આઈ તમારો ઉપકાર થયો. પ્રભુ તમને સુખી કરો ! સંગ દોડી જાય છે. ભરવાડની નજર પડે છે.

ભરવાડ—પકડો ! પકડો ! ગીયો ! ગીયો !

ભરવાડણ—(દોડતી આવીને જુનીને પકડીને,) આ રાંડે નહાડી મુકયે.

જુની—તે હું કરે ! તારે ઇની હાથે નહાડી જયું તું તે !

ભરવાડ—હે !” ભરવાડ ચક્રીત થઈ ગયો.

ભરવાડણ—(રડતી ઢોંગ કરીને) રાંડ ! અદેખાઈ કરીને હુંને કલંક સડવેશ. ઓય ! તારાં નામનાં છાજ્યાં લઈ !

(કૂટે છે. ભરવાડ, જુનીને મારે છે.)

ભરવાડ—રાંડ, નીકળ મારા ઘરમાંથી ! અહ ! ભાગીજ !

બુની—તો મુવા આ તારું ઘર વંઠાડહે ! હું તો આ દાલી !

આખરે સંગ નહાસી ગયો. એક વિકટ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. અન્નભૂ અને ભયથી ઘેરાયેલો બહાવરો બનીને ગયો. તેને ભાન ન રહ્યું. ગયો તે ગયો. ભરવાડ કમભોગી થયો.

પકરણ ૧૧ મું.

ભાગ્યની રેષા ! જંગલમાંથી મહેલમાં!

પૃથુરાજના ત્રાસથી નહાસતો ફરતો સંગ્રામસિંહ, ભરવાડને ત્યાં જઈ રહ્યો હતો. ભરવાડનાં ઘેરાં ચારવા ઉપરાંત રોટલી પકાવવાનું કામ પણ તેને શીર હોવાથી, કમઆવડતને લીધે તિરસ્કાર પામ્યો. એટલુંજ નહિ, પણ ભરવાડભૂની પાપવાસનાનો ભોગ થઈને ત્યાંથીએ ભાગ્ય ફી ગયું. ને અંતે જંગલમાં નહાસી ગયો.

કથાકારો, વાર્તાકારો, અને દુષ્ટિહાસવેનાઓ, સંગના સમાચાર વિવિધ આપે છે. ભુખ-તરસથી કંટાળેલો સંગ, એક દુહાડો ફરતો ફરતો જંગલમાં આડતળે સુતો હતો, ત્યાંથી તેને મદદ મળી. કેટલાક રજપૂતો ત્યાંથી પસાર થતા હતા. સંગની રાજકીય કાન્તિ અને મુદ્રાચિન્હ ઉપરથી તેને પોતાની કૃપા તળે લીધો. અને સ્વારી માટે થોડો તથા બાંધવાને શસ્ત્ર આપ્યાં. સંગ કંઈ એવો નયજો નહતો, કે મેવાડી ભૂમિને દોષ આપે. તે રજપૂતો સાથે ગયો, અને શ્રીનગરના રાજા કરમચંદ્રને ત્યાં જઈ રહ્યો. શ્રીનગરનો કરીમચાંદ ઉર્ફે કરમચંદ્ર, પરમારવંશી રજપૂત રાજા હતો. તેના આશરામાં સંગ રહ્યો. અને થોડી ધણી સહાયતા મેળવવા લાગ્યો. તેને ચિતોડમાં જવાનું ભારે થઈ પડ્યું. હજી તે પોતાનું નામદામ આપતો નહતો. અનાથ વીરનર તરીકે જુદા જુદા બહાનાં તળે

એલતો હતો. એક સમયે જંગલમાં તાપથી થાકીને, થોડો યાજ્ઞ પર આંધી, કટાર ઓસીકે મુકીને સુતો હતો. નિદ્રામાં ભરપુર હતો. એ સમે પાસેના વૃક્ષ નીચે એ કોઇ થોડે સ્વાર ઉતર્યા. એકનું નામ જયસિંહબાલી અને બીજાનું નામ જૈમુસીદીલ હતું, તે ત્યાં રસોઇ કરવા લાગ્યા. થાક ગાળવા લાગ્યા. એ વડની છાયામાં કાનર નજે એક જંગી નાગ રહેતો હતો. ઘડીવારે તે તાપના અકળાટથી બહાર નીકળ્યો. અને જ્યાં સંગ સુતો હતો. તેની ઉપર ફેણ માંડી ડોલવા લાગ્યો. આ વેળા, તે ઝાડની ડાળી ઉપર એક પંખી બોલવા માંડ્યું. અને તે રસે જતા એક ભરવાડે સાંભળ્યું. પંખીવાયાના શુકન જાણનાર માફ નામના ભરવાડે, જરાવારે સંગને ઉંડો જોઈ કહ્યું. કે “પંથીભાઈ! તમે જરૂર મોટું રાજપદ પામશો.” સંગ હસ્યો. અને આભાર માન્યો. આ હકીકત પેલા સ્વારોએ સાંભળી, અને સંગની સાથે થયા; તે પણ શ્રીનગરના રાજસ્વાર હતા. સંગની હકીકતમાં શ્રીનગરના મહેમાન તરીકે જાણાયાથી ત્રણે જણ નગરમાં ગયા. અને રાજ કરમચન્દ્રને સ્વારોએ અનેલી હકીકત જાણાવી. તેમજ ભરવાડે પેલાં પંખીનાં શુકનની વાત કહી. તે ઉપરથી સંગને પોતાની કુંવરી પરણાવવાનો હરાવ કર્યો. સંગનું ભાગ્ય ફરી ગયું. દીનમાન ઉછળી ગયું;—હવે જોઈએ, કે રંગમાં રંગ કેવો મળે છે?

એ દિવસે રાજકુંવરી વિજ્ઞાયા, પોતાની સખીયો સાથે રાજ અગીઆમાં વિનોદ કરતી હતી; યુવાન કુમારિકા તનમનાટ કરતી હતી. સમાન સહચરીઓ ચેષ્ટા કરતી હતી. ત્યાં અણુધાર્યો સંગનો મેળાપ થવાનું નિર્માણ થયું. ખરી રીતે તો કૌતુક થયું.

૧ સખી—વિજ્ઞાયા! તારા પિતા કરમસિંહ પરમારે, આ શ્રી-નગરની હદના દરેક ક્ષત્રીપુત્ર તને બતાવ્યા, પણ તહે એક પણ પસંદ ન કર્યો?

વિઘ્નુબા—બહેનો ! રોશની તો દીવાની પણ હોય છે, પરંતુ ચંદ્રમાના તેજને ન પહેંચે. તેજ તો કાચમાં પણ હોય છે, પરંતુ મણીને ન પહેંચે. તેમ રજપૂત તો બધાએ છે, પણ મેવાડીને ન પહેંચે. બીજા રજપૂતોએ પોતાની બહેન-દીકરી, દિલ્લી સુલતાનને આપીને ખુશામત ઉઠાવવા તૈયાર થયા છે, પરંતુ મેવાડી રાણાઓ હજી સુધી અટકી-અડગ અને જાત્યાલિ-માની રહેલા છે. અને તેવાને પરણવું, એજ સાપ્ત્ય. બાકી તો તથા. પણ આપણું લાગ્ય કયાંથી !

૨ સખી—ખચીત. ગમે તેવી બુખ લાગે પણ સિંહ, ઘાસ ખાવાનોજ નથી ! હાથી માટે તો રાજ દરબાર હોય ! હંસણી માન સરોવરમાંજ શોભે.

વિઘ્નુબા—મેવાડી રાજકુમારો માટે મારા પિતાનું બાકુ ઉંચ મત છે. અને—

૧ સખી—અને તે તારે માટે શોધખોળ કરે છે, નહિ !

૨ સખી—હા, હા. મેવાડના રાણા રાયમલના પાટવી કુંવર સંગ ઉપર તેમની મમતા છે. પણ અલી વિઘ્નુ ? આ તારું જોખન પુષ્પ, તો પૃથુ જેવાજ મધુકરને શોભે ! જો પેતું ગુલાબ, પણ બુલબુલના પ્રેમમાં કેવું મરત છે ! પેલી વેલી, આંખા સાથે કેવી ગેલ કરે છે ! પેલી મેના, પોપટ સાથે કેવી રમે છે ! વિઘ્નુ ? તું તેવાં લાડ ક્યારે કરતી થઈશ ?

૧ સખી—વળી જીવતર હોય તો શું તેવો વખત ન આવે ! રાજને રાજ, ને રંકને રંક !

વિઘ્નુ—તમે કાં ગલરાઓ છો. આવશે, આવશે, એક વખત સાને આવશે.

૨ સખી—પણ તારા જેવું જોખન ક્યાંથી લાવશે !

વિષ્ણુ—તમે ક્યાં ઓછાં રૂપાળાં છો ! જોની !

સખીયો—(આ ઉભય લોકમાં)

શું કહીએ જોની હાં, હાં, ઉછળે જોખનીઆનું જોર.

સાગરની ભરતીનાં જળને જો વેગ ઉઠે સમતોલ,

ચંદ્ર જોઈને જેમ છલકાતો.

મ્હોંપર મદન રસિક મલકાતો.

જાઓ-જાઓ-મુખ ન થાઓ.

આવો આવો નાશરમાઓ,

નાગદણી સમ ચતુર ચોટલો શો ફરકાવો, મોર !

અન્ને સખીઓ—ઓ નાગ ! જો જો ચાલ્યો નાગ !—શું.

વિષ્ણુ—(ગભરાઈને) નાગ ! નાગ ! ક્યાં છે ? મસ્કરી કે ?

૧ સખી—એ તો મણીધર ચોટલો જાણે રાજયોગ સુચવે છે.

પ્રાણનાથના શીરપર જાણે ડાલે છે !

૨ સખી—હા, જાણે સંગરાણો સમાન વર મળ્યે, એવુંજ થાય છે.

એટલામાં ત્યાં સંગ, જેમુસીંગ તથા બાલીયો

આવે છે.

જેમુસીંગ—સંગ રાજ ? તમે અહીં ઉભા રહો. પાછલે રસ્તેથી

અમે મહારાજને મહેલમાં ખબર દઈએ.

(અન્ને જાય છે. સંગ ઉભો રહે છે.)

સંગ—ઓહો ! પેલી દેવકન્યાઓ કાણ ?

૧ સખી—અહીં જો જો સામે ચંદ્રમા ઉગ્યો !

૨ સખી—અરે હા, એ તો કાંઈ નવી મુર્તિ ?

વિષ્ણુ—(જોઈને) ઓહો ! એ રાજ તેજોમયી કાણ ?

સખીયો ? એ કાણ હશે ?

સંગ—(મનમાં) શું હું સ્વર્ગમાં છું? મને શેષ નાગ કન્યાતાં
દર્શન થયાં? શું આ ગંગીયામાં દેવાંગના હશે?

વિજુ—(સંગને જોઈને) સખી! પેલા પંથીને તું પુછતો?

૧ સખી—વાર. (સંગ કને જોઈને) લાઇ? તમે કાણ છો. અને
અહીં ક્યાંથી?

સંગ—હું એક મુસાફર રજપુત છું. રાજબાગ જોવાને
આવ્યો છે. મારા આવવાથી તમને હરકત થઈ હશે
તે માટે માફી માંગું છું. (સંગ બાજુ જવા ચાહે છે.
સખી આડી પરીને અટકાવે છે.

૧ સખી—ઉભા રહો. તમારી આંખમાં જાદુ છે, અને પેલી
આ નગના રાજની કુમારીને તમે જાદુ કર્યો છે. તમે
મદારી લાગો છો. સાથે નાગ લાવ્યા છો.

સંગ—બાઈ? હું તદ્દન અજ્ઞાણ છું. પ્રદેશી માથે આમ
કોપ? નાગ કેવો? જાદુ કેવું? મને જવાબો!

૧ સખી—તે ખુલાસો અમારી કુમારીને કરો. આવો! તમે
નિર્દોષ હશો, તો જવા દેશો, ચાલો. એમ છટકી ન જશો.

સંગ—(મનમાં) આતો ઘરની ઉઠી વનમાં ગઈ તો ત્યાં પણ
આગ! ભરવાટે કહાડી મુક્યો, તો અહીં પણ પૃથ્વી
માતા સંઘરતી નથી? હવે ક્યાં, કોને આશરે જાઉં?

વિજુબા—(મનમાં) આ કુમારને જોતાં હૃદય કંપે છે કેમ! આ
બાહુ ફરકે છે કેમ? તેની મુદ્રા કેવી સુંદર છે?

૧ સખી—જહેન! આ તારા બન્ધીવાન! તારે ગમે તે કર!

વિજુ—ઘેલી! વળી બન્ધીવાન શેના?

૨ સખી—તારા જાદુગર ખરા કેની! તને કામણ કીધું છે તે!
શરમાય છે, શાને? પુછને તેમને, કે એ કાણ?

સંગ—બાળાઓ ? હું બન્ધીવાન હોઉં તો મને સળ કરો.

૧ સખી—પણ તે સળ તમારે કબુલ રાખવી પડશે.

સંગ—વ્યાજખી હશે તો મારું કંઈ ચાલે તેમ નથી
અનાથનો આશરો, ને આધાર કોણ ?

૨ સખી—જો ભાગ્યદેવી પાધરી હશે, તો ધુળ પણ સોનું થઇ જશે !

સંગ—હું અનાથ છું, એટલે કદી વચન ન લહેશો, તોપણ
તમારી સત્તાથી મારે કબુલ કરવુંજ પડશે.

વિભુ—પ્રથમ જાતભાત જણાવવી જોઇએ.

સંગ—હું અટકી ક્ષત્રી રાજાનો કુમાર છું. એટલીજ પિછાણ
મારી કુલીનતાં માટે પુરતી છે.

૧ સખી—ત્યારે તમારી ગુન્હાની શિક્ષા સંભળાવું ?

સંગ—મારા પર જીલમ તો નહિ થાય ! જો તેમ હોય તો
મને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા વધારે પસંદ કરવા જોગ થશે.

૨ સખી—તમને પોતાને કયજે કરવા હોય તો ?

સંગ—તોપણ લાચાર છું !

૧ સખી—વિભુ ? શું શીક્ષા કરવી !

વિભુ—ઘેલી ! કોઇ અતિથીને સત્કાર બદલે દંડ !

૧ સખી—હા-હા-દંડ ! (કાનમાં વાત કરે છે.)

૨ સખી—હવે પ્રકટજ કહી દેની કે, આ કુલીન અતિથીએ પોતાની
જીંદગી, કુમારીને સ્વાધીન કરવી, બોલો, છે, કબુલ !

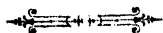
૩ સખી—કેમ વિભુબા ! હલે, ત્યારે પકડ, અતિથીનો હાથ, ને કર
સત્કાર. શરમા નહિ ! શરમાતી હોય તો અમે જમીએ !

સંગ—બાળાઓ ! હવે મારી મજકરી છોડો, મને જવાદો !

૨ સખી—અટકીના પુત્ર વચન ભંગ કરશે !

આ વિનોદ અને ચેષ્ટા ચાલે છે, ત્યાં રાજા કરમચન્દ્ર પરમાર,

પેલા સ્વારોના તથા ભરવાડના કહેવા પર વિચાર કરતા, પ્રધાનની સાથે મસલત ચલાવતા આવ્યા. અને જોયું તો પોતાના આશરોમાં રહેલો સંગ્રામ ! રાજા પરમારને બેવડું અગ મળ્યું. પોતાની કન્યા આપવાનું નકી કયું. સંગ એકલોજ ઉભો રહેલો હતો. કુંવરી તથા સખીઓ ચાલી ગયાં હતાં. સંગ ઉપર કુંવરી મોહિત થઇ હતી. સંગનો ઉત્તમ સત્કાર કરીને તેની અસન્ન જાત-ભાત પુછતાં, તે ખરેખરે જોલી ગયો. ને મેવાડની હકીકત જણાવી એથી પરમારે તેમને મદદ આપવાનું કહ્યું. ને મેવાડના પાટવીનો રાજહક મળે, ત્યાં સુધી શ્રીનગરમાં ગુપ્ત રીતે રાખવા વચન આપ્યું; એટલુંજ નહિ પણ કુંવરીને પણ પરણાવવાનો પરસ્પર કોલ લીધો. એ રીતે સંગ તો હાલ કેકાણે પડ્યો. હવે પૃથુ તરફ નજર કરીએ, કે તેણે દેશવટો લઈને ક્યાં 'હુ-ખ-દદ' દેઈ ક્યાં! ઝાલી રાણીએ શું કહ્યું!

પ્રકરણ ૧૨ મું

પુથુરાજને રાજમાતાના બે બોલ.

પૃથુ ! તારા પિતા રાયમલ એક મેવાડી કુળચન્દ્ર રજપૂત રાજા છે; આપણી પ્રત્યેનો તેનો ગમે તેવો ભાવ-અભાવ છે, અને નવી રાણીએ જાદુ ચલાવીને મોહપાસમાં તેમને દાખી દીધા છતાં, પોતાના જાત્યાભિમાનનો તેણે ત્યાગ કર્યો નથી. તારા વડીલભાઈ અને પાટવીકુંવર સંગને રાજપાટ આપવામાં કદીયે બે બોલ કહ્યા નથી. તે છતાં તું આમ પરશુરામ કરતાંયે કોંધી બન્યો છું. તારા બન્ધુનોજ નાશ કરવા મર્યા છું?"

“માતા! તમે રાજદ્વારી બાબત ન સમજો! સંગ જેવો નબળો ને પોતે બન્ધુ રાજ કરે, અને મહારા જેવો બહાદુર-રણવીર તેની સલામી કરે? નહિ અને, કદી પૃથ્વી પાતાળ જાય, તોયે નહિ બનો!”

“પુત્ર? ત્હારું વિરત્વ, શત્રુના હાથમાં ચગદાવવા માટે નથી! ત્હારું શુરાતન, કુળધ્વંસ કરવા માટે નથી. ત્હારી શક્તિ, મેવાડની પવિત્ર અને બ્હાલી ભૂમિને ચવનોના હાથમાં રીખાતી-રઝળતી કરવાની નથી; જો તું મહારાજ ઉદરમાં પાક્યો છું. ખરો ક્ષત્રી બચ્યો છું, તો ત્હારા વિચારો બદલી નાંખ, અને ત્હારા પિતાને નમીને તે જે કહે તે અમલમાં લાવ. આપણે હાલ માનહીલ છીએ. તે તો સમજ?”

“ને તેટલાજ માટે હું તેમનું અભિમાન મુકાવાને ચાહું છું. ભલે મને દેશવટો દીધો. પણ એજ મહારા પિતા રાયમલ રાહોડ. આ હુલ્લક પુત્રને જરૂર ખોલાવશે! આ મહારા વળ આહુ, આ મહારાં રક્ત નેત્ર, આ મહારી તાતી તલવાર, અને આ મારા જગમમાં રહેલું ક્ષત્રી શુરાતન અજમાવીશ. અને હું રાજાં તે રાજાજ કહેવરાવીશ.”

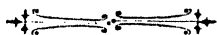
“અળીયા સાથે બાથ ન ભાડીયે બેટા! તું એકલો છું. નિરાધાર છું. અને ત્હારી સામે અનેક શત્રુ ઉત્પન્ન થશે. શત્રુઓ શત્રુ જગાડશે..”

“આ શરીર રણમાંજ રોળાવાને યોગ્ય છે. આ પૃથુ લગામ-માંજ મરવાને તૈયાર છે. રણ, તલવાર, શત્રુ અને યુદ્ધ, આ ચાર વસ્તુથીજ મહારા જીવનની જ્યોતી જગતી રહેશે. માતા? તમે શીકર ન કરો. તમારા ઉદરે પાકેલું આ રત્ન કદી પણ હલકું કહેવરાવશે નહિ. પાછી પાની કરશે નહિ, ને શત્રુના હાથનું રમકડું બનશેજ નહિ. હશે હું રજા લઈશ!”

“તું ક્યાં જઈશ, દીકરા? માતા એકલી છે. મહોટો કુંવર ત્હારી બ્હાંકે નહાસી ગયો છે. ત્હારા પિતાનો આપણી પર અણુગમો છે, ને તું તો એકદમ વાયુના ઘોડાપર સ્વાર થઈ ગયો છું. શું તને આ નિરાધાર માતાની પણ દયા નથી?”

“આ શું બોલો છો, માણ? ક્ષત્રીપુત્રને આવડે અનાવવાનાં
આ વેણુ કંઈ ખરી ક્ષત્રિયાણીમાં હોય? પૃથુરાજ જેવા અગવંત
કુમારની માતાનાં આ વચનો? નહિ, હું કદા શત્રુ સામે લડીશ.
જ્યાં જંગલ હશે, ત્યાં મહેલ અનાવીશ. જ્યાં કોઇનું રાજ ન હશે,
ત્યાંજ રાજ સ્થાપીશ. ને જ્યાં અગીયાવર રાજ કરતા હશે, ત્યાં
પરાજય કરીને જય મેળવીશ. કહો-માના-કહો, કે કુંવર? ક્ષત્રેહ
કરીને આવ. પિતાનો ધન્યવાદ હશે! પૃથુ બેઠે તું એકલી શો?
હજાર ગાઉ પર હોઉં, તોપણ અહીં હાક વાગશે, શત્રુનાં રોમ
જાગશે. અને ત્હારી લીડ લાગશે. હશે, માણ? હવે પ્રણામ! છેલ્લા
પ્રણામ! હવે હું, મ્હારો બાહુ, મ્હારી તલવાર, અને મ્હારો ઘોડો!
જય માત અંબે!”

પૃથુરાજ જેટલું કહીને રસ્તે પડ્યો. અને હવે પોતાનું યુવાનન,
લાવીના મેદાનમાં ઉડતું કરવા ખાનગી પાંચ સ્વારો ત્રાંને
આગળ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આકૃતકાળ અને કસોટી.

ચિતોડની સરહદ છોડી જન્મભૂમિને છેલ્લી સલામ કરી વત-
નની પ્રીતિ અને કુટુંબની મમત મુકી, આખરે પોતાના બાહુબળ
ઉપર સ્વાર થઈને ગોદપાડની રાજ્ય ભૂમિ તરફ ચાલ્યો. બાલી શહેરમાં
નિવાસ કરતાં પહેલાં આબુબાબુ એકાન્ત રહેઠાણ કરવા ધાયું.
પોસાક બદલવા પડ્યો. સાથેના સ્વારો પણ મમતપર ચડવા લાગ્યા.
હુટાઈ ધંધો તો ન જ કરવો, પણ કોઈ અનાથ પ્રગ્નતા બુદ્ધી
રાજને મારવાના નિશ્ચયપર, જંગલમાં રહેઠાણ કયું; કેટલાક દિવસ

આમ તેમ સુખ દુઃખમાં કહાડ્યા—અને તેટલામાં ખરચી ખુટી—સત્યાગ્રહ લેતાં, ધિરજ ન મુકી, પરંતુ પેટ તો વખતસર માગે, તેને ભાંડુ દેવું, અને પોતાના સાથીને સંભાળવા, એ શરજ યજ્ઞવવાની પૃથુને હતી. આખરે તે નાંદોદના એક ભાગમાં આવ્યો. અને આ ગદવાડ પ્રાંતના પાટવી નગરના એક શાહ વેપારી ઉંઝા નામના ગૃહસ્થને ત્યાં પોતાની દિમતી વીંટી વેચીને થોડું દ્રવ્ય લીધું, તે ધીમે ધીમે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. જે પ્રાંતમાં પૃથુરાજ પડ્યો હતો, તેની સ્થિતી વિચિત્ર અને ભયંકર હતી.

ઈતિહાસવેત્તા કહેજે કે, આ સમયે ગદવાર પ્રાંત જનપદરક્ષામાં ના રહે, એવી સ્થિતિમાં હતો. ત્યાં આરાવલી પર્વત નિવાસી મીન લોકો ગદવારમાં આવી તેનો નાશ કરવા લાગ્યા હતા.

ગદવારની રાજધાની નાંદોદમાં હતી. મીન લોકોએ એ રાજ્ય સૈન્યાની પરવા કરી નહિ. તેમ તે લશ્કર પણ આ લોકોને હાકવી શક્યા નહિ, આખરે આ વાત પૃથુના જાણવામાં આવી—મીન લોકોએ ગદવાર પ્રાંત પચાવી પાડ્યો. લોકોપર સત્તા ચલાવવા માંડી—અને રાજ્યમાં અતી પુકાર થઈ રહ્યો.

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, આખરે કાળવશે મીન લોકોના હાથમાં આવ્યું. તેણે પોતાની સત્તા તજે મનેચ્છિત ધારા અમલમાં મુક્યા પોતાની રાજધાનીની મેહસુલ મનગમતી લહેવા માંડી. અને આ પ્રાંતનો માણ સત્તાધીશ સદો સોલંકી તથા મંત્રી ઉંઝો બન્ને લાચાર બની ગયા—પૃથુ છુપા વેશમાં હતો, તે સર્વ હીલચાલ જોતો હતો. પણ કુદરતી સંયોગે વિજયી થયો !

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પૃથુરાજની પહેલા કુ-તેહ ! પ્રજાસ-તાક રાજ્યની સ્થાપના.

“ મેવાડી મહારાજ વીર પૃથુરાજ ? અમે તમને પ્રથમ પિઝાણી શક્યા નહોતા. તમે વીંટી સાનમાં મુકીને નાણાં લીધાં, તે કરતાં અમને સેવા ઉઠાવનાં, ને અમારી નિમકહલાલી તથા વફાદારી જોવાનો પ્રસંગ લીધો હોત, તો અમે ભાગ્યશાળી કહેવાત ! હવે આ વીંટી, આપના હસ્તમાં પહેરો, અને તે બદલે અમારી રક્ષા કરીને અમારો વિજયમાળ પણ પહેરો; અમારો ગર્દવાર પ્રાંત, મીન લોકોએ જપત કર્યો છે. અમને બંધીવાન કર્યો છે. ગુલામગીરીમાં ઝડપાવ્યા છે. અમે સર્વ પ્રજા હાલ તો અનાધાર થઇ પડી છે. આપનો બહુ પરિશ્રમે પં-તો લાગ્યો. ને તથા અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ. પૈસા, માલમ-તા, અને માણસો જે કાંઈ જોઈએ, તે મળી શકશે; માત્ર અમારે સરદારની જરૂર છે, ને તે પદ આપ સ્વિકારો ! ” નાંદોદના ઉંઝા શેઠે, પૃથુરાજને ગુપ્ત રીતે મળીને વિનંતી કરી.

“ ઉંઝા શેઠ ? તમારી કુલીનતા, રાજમંત્રી તરીકેની કુનેહ, દેશ પ્રત્યેનો ભાવ, અને શાન્તિની શક્તિ, મેં છુપી રીતે અહીં થોડા રોજમાંજ જાણી અને જોઈ લીધાં છે. તમે રાજલકત છો. તમારી હાલ-તપર પડેલી આકૃતથી હું વાકેફગાર થયો છું. તમે કદી શોધતા ન આવ્યા હોત, તો પણ તમારીપર ગુજરતો જીલમ, હું નાશ કરવાની યોજનામાંજ હતો. હું એ અવસરની રાહ જોતો હતો, હવે તમે નિર્ભય રહો. અને શાન્તિથી તમારું કામ કરો. મહારી કને થોડું લસ્કર તો છે, પણ ખોરાક નથી, તો તે સગવડ કરશી. અને બમે તેટલાં હથિઆર-બંધ લસ્કરની ગોઠવણુ કરવી. હું એ પાપી મીનાધિપને મારીશ. ને તમારી રાજધાની તમને અપાવીશ ” પૃથુરાજનાં આ ધૈર્ય વીર વચનો

સાંભળીને નાંદોદી પ્રજ્ઞના દીલમાં શુર ચડ્યું; અને દરેક રીતે પોતાના દેશ માટે જન-માલ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

ગેરીબોલ્ડીનો નામધારી પૃથુ પણ હવે વધારે બલવીર બન્યો. તેને જે જોઈતું હતું, તે મળ્યું. રાજ્ય પ્રપંચ શરૂ કર્યો. બળથી નહિ, પણ કળથી કામ લેવું શરૂ કર્યું.

પૃથુરાજ છુપા વેશમાં, એક બહાદુર નર તરીકે નાંદોદના રાજ દરબારમાં ગયો. અને પ્રથમ તો રાજ રીતિ મુજબ, શામ-દામ બેઠે, આ યવનના પેટમાં પેસવાનો માર્ગ હાથ કર્યો, પૃથુરાજે, મીનાધી-પતિની નોકરી સ્વિકારી, સૈન્યાદળના ઉપરી તરીકે વિશ્વાસ મેળવ્યો. અને રાજ્યની સર્વ હીલચાલ જોવા લાગ્યો. પૃથુરાજને, ઉંઝા શેક તથા બીજા અનેક સરદારો બાજુતા હતા. પણ તેમને આ છુપું રાખવાની પ્રતિજ્ઞા હોવાથી હોવાથી, એક શબ્દ પણ બેદનો બહાર પડ્યો ન હતો.

પૃથુરાજના હૃદયમાં નિરંતર એકજ વાત ને વિચાર રહેલો હતો, કે ગદવાર પ્રાંતની પ્રજા, મીનાના કબજામાંથી ક્યારે છુટી આવે, અને તે સ્વતંત્ર બને!

પૃથુરાજે છુપી રીતે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખેલી હતી. લસ્કરની ગોઠવણ, હથિઆર, અને વિશ્વાસુ પ્રજા સર્વે તૈયાર હતાં. માત્ર સમયનીજ રાહ જોતો હતો. તેવામાં સુયોગ મળી ગયો. દૈવે શુભ અવસર આપી દીધો.

મીન લોકો “આહુરીયા” નામનો મહોત્સવ પાળતા હતા. તે સમયે રાજના લડવૈયા, અને બીજા નોકરો રજા મેળવીને પોતા પોતાને વતન જતા હતા. આ વખતે પણ તે રીતે બન્યું. સર્વે રાજના નોકરો રજા પર ગયા. અને પૃથુરાજે સમય સંભાળી લીધો.

નગરના રજપુતો અને લડવૈયા જનોને એકઠા કરીને, નગર બહાર સૌર મચાવ્યો. મીના લોકોના બાજુવામાં આવતાં તે સામા

થયા. પણ રજપૂતોનું જોર એવાં થવાથી અને પૃથુરાજ જેવા લડાયક યોદ્ધાની પીઠ હોવાથી, ક્ષત્રીયો હઠ્યા નહિ.

નગરવાસીઓમાં કાળાહોળ થઇ રહ્યો. દરેકે દરેક નગરવાસી કંઈ પૃથુની મદદ માટે જાણુતા ન હતા, તે લોકો અકળાઇને નાકા. પણ તેમની મીલકતને કશી ધન્ય ન આવી, કેમકે તે માટે પહેલોજ અંદોજસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

મીનાધીપ પોતે હવે ઘોડેસ્વાર થઇને નગર બહાર નીસર્યો. હથિયારઅંધ ફેાજ સાથે, શત્રુને હરાવવા, અને બળવાખોરોને કબજે કરવા, સફોધે બહાર પડ્યો. મીનાધીપનીને જોતાંજ તે કુદી પડ્યો. અને તેને એકજ લાલાંવતી કાર ક્યો. આ બનાવથી આખું મીન લશ્કર નહાસી ગયું. કબજે થયું. પકડાઇ ગયું. અને પૃથુરાજને શરણુ થઇ ગયું.

મીનાધીપ ગુજરી ગયો. મીના લોકોની સત્તા નાશ પામી. અને ગદવાર પ્રાંત, પૃથુરાજના બાહુબળનું આભારી થયું, ગદવારની પ્રજા બહુજ ખુશાલીમાં આવી ગઇ, અને પૃથુરાજને તે મુલકનો રાજ સ્થાપવાની હીલચાલ કરવા માંડી. પૃથુરાજે એ સત્તા, રાજકુળદીપક સોલંકી સદાને સોંપી, અને ઉંઝાને તેનો મંત્રી બનાવ્યો. તે ઉપરાંત રાજની સંસ્થા, એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે ચાલી શકે, એવી રીતે દાખલ કરી; અને આ મહાયોગ માટે ગદવારની રદાયતે, પૃથુરાજનો પુણ્ય આભાર માન્યો. પૃથુને વિનંતી કરતાં રાજ્યસત્તા ન હોવાનાં કારણો દર્શાવ્યાં. મનનીવૃત્તિ 'મેવાડ ગાદીપતિ' થવાની હતી, એ ઇચ્છા ગુપ્ત રાખી, પણ હજી પોતાને બહુ દેશ-સેવા કરવાની છે, એ કારણુ બહેર ક્યું. ગદવાર પ્રાંત આખરે જતાયો. મીન લોકો મરાયા, ને તાબે થયા અને પૃથુનો વિજય થયો. આ મેવાડી મહાવીરની ચોમેર કીર્તિ ફેલાઇ ગઇ; આ વાત તેના

પિતા રાહોડ રાયમલને કાને જતાં, પોતાના પુત્રની બહાદુરી માટે મગર ધયો. આ શુભ સમાચારથી તેનો ક્રોધ, વિરામ પામ્યો. તે પૃથુરાજને પાછો માન સહિત, મેવાડમાં બોલાવવાની યોજના થઈ.

પૃથુરાજ રાહોડ આ રીતે પ્રથમની કારકીર્દિમાં ફતેહ પામ્યો. હવે તેના બીજાં મહાન કામો તરફ નજર કરીશું. હાલ તો તે એક પ્રગ્વકીય રાજ્ય સંસ્થા સ્થાપીને પ્રથમાંક નાટક પુરો કર્યો. ક્ષત્રી ધર્મ અને દેશ સેવા બળવીને વિન્ય પામ્યો.

જાહેર ખબર.

દેલવાડાકર (સચિત્ર) વાર્તામાળા.

(તા ૧ લી જુન ૧૯૨૮ થી કિંમત વધેલી છે.)

૧ નીલમ અને મણેક (સચિત્ર) ભાગ ૧ થી ૮	આખો સેટ (છુટક બે ભાગના રૂ. ૨-૮) ... રૂ. ૧૦-૦
૨ ચન્દ્રકળા અથવા ચડતી-પડતીનો ચમકારો	... ,, ૨-૮
૩ નિરંજની અથવા વરધેલી વનિતા	... ,, ૨-૮
૪ મધુરી અથવા પ્રેમ-ધેલી પ્રેમદા	... ,, ૩-૮
૫ મંદારિકા અથવા મદ-ધેલી મનોરમા...	... ,, ૩-૦
૬ બેરીસ્ટરની બેરી B. A. (સચિત્ર)	... ,, ૨-૪
૭ બ્રીકલેસ બેરીસ્ટર	... ,, ૧-૮
૮ શાન્તિ પ્રિયા અથવા સુખ-દુખની સાથી	... ,, ૨-૦
૯ લાલન-વણુભરી...	... ,, ૧-૮
૧૦ બહાદુર કમો અથવા તારા (સચિત્ર)	... ,, ૧-૮
૧૧ બહાદુર કલો-પ્રમાદમુંદરી	... ,, ૧-૪
૧૨ નંદકિશોરી (પૂર્વાશ્રમની કુસુમાવતી)...	... ,, ૨-૦
૧૩ નવલ ગંગા ભાગ ૧-૨ સાથે (સચિત્ર)	... ,, ૩-૦
૧૪ વિક્રમ રાજનો સંજ્ઞમ	... ,, ૧-૮
૧૫ શ્રીયોની મહત્તા (નવમી આવૃત્તિ)...	... ,, ૧-૮

કે. કિન્ડરગાર્ટન સ્ટોલ.

વિરગમ બેક રોડ, મુંબઈ.

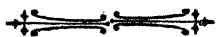
જો. ક. દેલવાડાકર.

દેલવાડાકર (સચીત્ર) વા-ર્તામાળા. નં-૨૬.

મેવાડનો વીર રત્ન.

પૃથુ—કુમાર.

ઐતિહાસિક નવલ કથા.

ભાગ-બીજો.

પ્રકરણ ૧ છું

તાસકુંવરી અને પિતા મુરતાનસિંહ !

“પિતાજી ? આપ મિથ્યા શોક મુકી દો ! લીલા પડાણે નિમકહરામી કરીને ટાંક-ટાંડા લઈ લીધું, અને આપણે આ અરવલીના પહાડી પ્રદેશમાં બેઢનુર કિલ્લાની આહોઝલાલી ભોગવીએ છીએ; તોપણ એક સમય એવો આવશે, કે એ પડાણો નીચા નમશે, ને ટાંક પ્રદેશ આપણી સત્તા તળે આવશે.”

“પુત્રી તારા ? ત્હારી બાળક અવસ્થા જતાંયે, ખરી ક્ષત્રીઆળાનાં બહાદુર શત્રુતન ભરેલાં વાકયોથી મને બહુ ધીરજ મળે છે. જો કે હું તો હિમત હારી ગયો છું, કેમકે આપણી પડખે કોઈ બળવીર ક્ષત્રીરાજ કે સરદાર નથી; તો પણ તારાં સુંદર મુખ અને શુરવીર વચન પર પ્રભુ તરફથી મને વિશ્વાસ છે, કે જરૂર ત્હારા મહાબળિષ્ઠ ગૃહયોગ પ્રમાણે પિતાને રાજ મળશે.”

“ અવશ્ય મળશે. તમારી સચુરી અને શાન્તિ એવીજ છે. અબુ સત્યનો બેલી છે ”

“ પણ હવે તું યુવાવસ્થામાં આવી છે, અને ત્યારે માટે કાંઈ લાયક ભર્તાર—”

‘ પિતાજી ? મારી પ્રતિજ્ઞા જાણો છો ? ’

“ ના, બેટા ? વળી એ પ્રતિજ્ઞા તે શી છે, કે જેના ઉપર તું આટલો ભાર મુકે છે ? ”

“ મહેં સાવિત્રી સમાન નિશ્ચય કર્યો છે ! જ્યાં સુધી, આ દેશ રણસંઘ્રામમાં ફૂટી ન પડી શકે, જ્યાં સુધી પાપી પદાણોને મ્હાત્ત કરીને, ટાંક પ્રદેશની ભૂમિકાને પવિત્ર કરી ન શકે, અને જ્યાં સુધી મ્હાલા પિતા રાવ સુરતાનસિંહ, ટાંકટોડાની રાજગાદી પર ન બેસે, ત્યાં સુધી તારાને માથે વરવાનું કલક છે; હું ત્યારેજ વરીશ, કે જ્યારે ટાંકટોડા જીતી આપીશ ! ”

“ વાહરે દીકરી વાહ ! ભાગ્યશાળી માઆપને ઘેરજ ત્યારેજ જેવી કુંવરીનો જન્મ થજો ! મને બહુ સંતોષ થાય છે. બહે, ટોડા ન જીતાય, પણ ત્યારી તરફથી મ્હાડું લોહી સવાશેર હરનીશ ચડતું રહે છે. બેટા ? ત્યારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થજો, પરંતુ તું પુત્રીરૂપ છે હું ત્યારો રણદાર છું; જ્યાં સુધી હું તને લગ્નવતી ન કરું, ત્યાં સુધી હું જવાબદાર છું. મ્હારે આતર ત્યારે જીંદગીનો ભોગ આપવાની જરૂર નથી, એથી તો હું વધારે પાપિખંડ બનું છું, બેટા ! ” “ બાળકોની ફરજ છે, પિતાજી ? કે તેમણે માઆપના અહેશાનમાંથી છુટું થવું. તમે મારા માટે શું ઓછું વેઠ્યું છે ? વળી મને ક્ષત્રીવટ ધર્મ પણ શીખવ્યો છે. શસ્ત્રવિદ્યામાં, અશ્વારોહણમાં, મૃગયા રમણમાં, અને મ્હારી આરો-અતાના રક્ષણ ઉપરાંત, ધર્મ તથા કર્મમાં પણ મને પ્રતીલુ કરી છે. મને પુત્રરૂપે તમે રાખેલી છે. મ્હારો પોષાક પણ પુરૂષનોજ

ને તે રીતે હું ફરવાથી મને કુંવરી નહિ, પણ લોકો તમારો કુંવર ધારે છે. હું તમારો કુંવર છું, ને નેથી મહેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે હું મહારા પિતાનું રાજ છતી આપ્યા પછીજ ઝંપીને વરીશ! પ્રતાપી પુરુષની મદદ વડે, તેમનાજ દાખલા વડે હું પણ ટાંક ટોડા છતીશ.” તારાએ દિમ્મતથી જણાવ્યું.

“આપણે પૃથુરાજની મદદ લેહો?”

“પ્રભુ ઇચ્છી! હાલ તો મને શિકાર કરવા જવાની રજા આપશે?”

“જા બેટા? તારા મનનો શોખ પુરો કર; મને તારી બીજી ફરતી ચિંતા નથી. યુદ્ધમાં પણ તું કુશળ થઈ છું. માટે જા બહેલી આવજો, બેટા? શત્રુથી સંભાળજો. “ચિન્તા ન કરો! શત્રુનો પરાજય કરવાનાજ પ્રયત્નમાં હું ફરું છું. જય જય!” તારા, એટલું કહીને શિકાર તરફ રવાના થઈ.

રાવ સુરતાનસિંહ સંજ્યાંથી ટોડ રાજસ્થાનનો કર્તા લખે છે કે પ્રાચીન નક્ષત્રીલા “ટાંક ટોડ” નામે પ્રાંત, રાવ સુરતાનસિંહના કબજામાં હતો. ઈ. સ. તેરમા સદ્કામાં વીર અલાઉદ્દીને સુરતાનના વડવાએને હરાવીને અણહિલવાડ લઈ લીધું, ને તે પછી ટાંકટોડા કબજો કરીને રાવ ગાદીપર બેઠા પણ તે પછી કેટલેક સમયે અલાઉદ્દીનની આંખ ફેાડીને ગુલામ કાફરે બળવો મચાવ્યો, તે સમયમાં અફઘાન સરદાર વીર લીલાએ ટાંકટોડી છતી લીધું, ને રાવ સુરતાનને કહાડી મુક્યો. તે બેવનરમાં આવી રહ્યો. તેને તારા નામે અતી પ્રચંડ દેવી કુંવરી હતી—તારા પુરુષનો વેશ પહેરતી. તે યુદ્ધકળામાં અતી જાણી હતી. તારાને કાઠિયાવાડી ઘોડાનો શોખ હતો અને તે ઘણી તર, ભાલાં—તલવાર તથા દાલ બાંધીને રણવાસમાં રમવા જતી. જ્યારે તારાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “પોતાની સાથે રહી, જે

ક્ષત્રીવીર, ટાંકટોડા છત્રી આપવામાં કુશળતા બતાવે, તેનેજ વરવું. ”
આ ક્ષત્રીવટ માટે ઘણા ઉત્સાહી રજપૂતો, તારાને વરવાને અટકી
પડ્યા હતા.

રાવ સુરતાને આખરે, રાણા રાયમલની છુપી મદદ માગી. અને
પોતાની પુત્રીને વીર પૃથ્વીકુમાર યોગ્ય છે, એ માટે આડકતરી રીતે
પૃથ્વીરાજને સહાય કરવા માટે યાચના કરો; અને એક દાંસોદીને તે
તરફ રવાના કર્યો તારાના હૃદયમાં પૃથ્વી મ.ટે કંઈક માન છે. અને
તેનું ચારિત્ર ઉજ્જવળ છે, આમ ગણતરી કરી. ૯૭ રાવ સુરતાન
નહિ બળતો હશે, કે પૃથ્વીરાજ મેવાડની ગાદીનો ઉમેદવાર છે, અને
તે માટે પોતાના ભાઈ સંગને નાશ કરવા ફરે છે, તથા તેણે તો
દેશવટો લીધો છે !

હવે જોઈએ કે તારાનો સંકલ્પ કેવી રીતે પાર પડે છે. પૃથ્વીરાજને
જોડાવવાને તો રાયમલે તજવીજ કરી છે, તેનું શું પરિણામ આવે
છે, તે જોઈએ.

પ્રકરણ ૨ જી.

તારા અને પૃથ્વીનો કુદરતી મેળાપ !

શિકારના શોખને લીધે તારા અરવલ્લી પ્રદેશમાં ફરતી હતી.
એક સિંહ કાતરમાં હોવાની ખબર મળી હતી. ને તે માટે તે એક
નાળાં પાસેના વનમાં, આડતી ઉપર ચડીને બેઠી હતી આ ઉત્તમ
પ્રસંગે, પૃથ્વીરાજ જે પોતાના પિતાને મળવા માટે જતો હતો. તેનો
પડાવ અહીં થયો. ગદવાર પ્રાંત કાંઈ આ પ્રદેશથી દૂર નથી. મેવાડ
તરફ જવાનો માર્ગજ આ તરફથી હતો. તાપ સખત પડતો હતો.
અને અપોર મધ્યાન્હ થઈ ગયા હતા. ભાતું ખાવાનો, ને અસાયશ

લહેવાનો વખત હતો. પૃથુ સાથે એ સ્વારો હતા. અને ખીન એ
 નોકરો હતા. સર્વે જણે આ પાસેના થોડે દુર વૃક્ષ નીચે ઉતારો
 કર્યો એક સ્વાર નાળામાંથી મસક પાણીની ભરવા ગયો. ત્યાં તેને
 સિંહ નજરે પડ્યો. સ્વારે પૃથુરાજને ખબર આપી, કે બળવાન
 સિંહ, શિકાર માટે હાજર છે ! પૃથુ એકદમ ઉપડ્યો, શિકાર કરવાની
 ધુન પર ચડ્યો. ને ખાવાનું પણ પડતું મુક્યું. આ સર્વ ચેષ્ટા,
 તારા ઝાડ ઉપર રહીને જોતી સાંભળતી હતી. તેને બહુજ ખેદ
 થયો. જો કે તારૂ જાણતી નથી, કે આ વીરનર પૃથુરાજ રોકોડ પોતેજ
 છે. તાકેલો શિકાર. આ કાંઈ ક્ષત્રી લઘ જન્ય. ને તો તેને વાજખી
 ન લાગ્યું, પણ કુદરતી રીતેજ ક્ષત્રીવટ વચ્ચે આવનાર તરફ અભાવ
 ઉત્પન્ન થયો. તારા નીચે ઉતરી. પૃથુરા હજી આગળ પગડું ભરે,
 તે દરમ્યાન તારાના સાથીઓએ સિંહને ઉશ્કેર્યો, અને નાળાં તરફથી
 શિતળ ઝાડનો આશરો લહેવા, તે સિંહ ધસી આવ્યો સિંહને જોઈને
 પૃથુએ સીધી ગોળી મારી, પણ ખાલી ગઈ. ખીજ ચડાવી, ને પણ
 ઉડી ગઈ, ને સિંહ અતી ત્રિકાળ બની સામે થયો. સ્વારો તથા
 પૃથુના હાંશ ઉડી ગયા. કેમકે શિકાર માટે કરી તૈયારી ન હતી.
 આખરે તેઓએ ઝાડ ઉપર ચડીને ગોળી મારવા વિચાર કર્યો, પણ
 તેટલાં તો સિંહ નજદીક આવી ચડ્યો. આ તકનો લાભ લઈને.
 તારાએ પોતાની તરફથી ગોળીયો છોડી. અને એવી કુશળતાથી
 લગાવી, કે સિંહના કપાળપર લાગી. ને તન્મર ખાઈ પડ્યો. ખીજ
 લગાવી, તે પેટમાં પેસીને આરપાર ગઈ, પણ ત્રીજી ગોળીએ તેને
 મ્હાત કરી દીધો. સિંહ બેચેન થઈ પડી ગયો. પૃથુરાજ જોઈ રહ્યો.
 આ બહાદુર શિકારી કાંઈ રજપૂત હશે, એમ ધારીને નીચે મળવા
 આવ્યો. પણ તેટલાં તો તારા, પોતાના સાથીઓને લલામણુ કરી,
 સિંહને પોતાના સ્થાનપર લાવવાને હુકમ કર્યો, અને ઘોડાપર સ્વાર

થઈને રસ્તો પકડ્યો. પૃથુરાજે, પેલા સાથીઓને પુછ્યું, તો માલમ પડ્યું, કે “આ રાજકુંવર નથી, પણ રાવ સુરતાનસિંહની કુંવરી તારા કુમારી છે !” પૃથુ તો હેરત થઈ ગયો. જસ, આ ક્ષણેજ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે “જો વરવું તો તારાને, અને તાજ ધરવું તો મેવાડનું ! આઠા મરવુંજ મરવું !” આખરે સર્વે છુટા પડ્યા, અને પૃથુ મેવાડ તરફ રવાના થયો. તારાના સાથીએ પૃથુનું નામ પુછતાં તેણે ઘણા માન તથા મગરૂરીથી જણાવ્યું, કે તમે તારા કુંવરીને કહેજો, કે તમારા બાહુબળથી પૃથુરાજ રોડોડ બાહુજ પ્રસન્ન થયા છે !” આ ખબર સાંભળીએ તારાને આપ્યા, ને તે પસ્તાવો કરવા લાગી. અનાયાસે હાથ ચડેલો શિકાર હરાઈ જવાથી ખેદ થયો. જેને ચાહતી હતી, જેને મળવાને પ્રયત્ન થતો હતો, જેની મદદ, વગર માગ્યે મળી શકે, તેમ હતી, તે જવાથી રાવ સુરતાનના મનને પણ આ ખબર સાંભળીને શોચ થયો. જે થાય તે સારા માટે, એમ ગણીને સંતોષ પકડ્યો. રાવ સુરતાને આરોટને મેવાડ મોકલવાની ખબર આપીને તારાનું મન શાન્ત કર્યું. જો કે તારાને તે કરતાં. આ પ્રસંગ બહુ માનવત લાગ્યો, તોપણ પોતાને માટે પૃથુને બહુ ઉંચો વિચાર પેડો ને મેળાપ અચ્છુડ રહ્યો, તે પણ વધુ ફીક લાગ્યું. હવે જોઈએ શીયે, કે મેવાડ ગયલા આરોટની શી ગોઠવણ થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

રાણા રાયસિંહની નિરાશામાં આશા !

દશરથ રાજના રઘુગમ જેવા ચાર પુત્રો છતાં, અવશાન કાળે એક પણ પુત્ર, દાહ મુકવા નહોતો ! સન્તાન છતાં પણ માખાપને સમયકાળે સુખ નથી મળતું ! મેવાડના મહારાણા રાયસિંહજી જેવા

અળવીર અને નર હૃદયનો રાગ આ ટાણે ત્રણ ત્રણ પુત્રે નિરાશાના નિસાસા નાખતો બેઠો છે. જો કે પૃથુરાજ વિજયા નિવડ્યો છે, તે છતાંજે તેની કેટલીક નામસી પ્રકૃતિ અને ઉદ્ધતાએ લીધે, શાન્તિભર્યો સંતોષ મળ્યો નથી. સંગ તો જ્યાં છે, ત્યાં હજી છુપાજ વેશમાં છે, અને જયમલકુમારી એવો પરાક્રમી દેખાતો નથી, કે જે મેવાડની ગાદી પર રહીને, શત્રુઓનાં દળને રહેજે વિખેરી નાંખે ! દિલ્હીપતી, જે નરથી કંપે, એવા મેવાડી ગાદીપતિનું સિંહ અળ, તે જયમલકુમારી નથી; ને તેથીજ રાયસિંહે, પોતાના વીર પુત્ર પૃથુકુમારને પાછો બોલાવ્યો છે. જો કે રીસામલો અને તિરસ્કારાયલો કુંવર પાછો આવશે કે નહિ, એ ચિન્તાં મનમાં હોવાથી રાયસિંહ કશી હિમ્મત બતાવી શકતો નથી. આહુઅળ મજબુત કરનારા જે પિતાને પુત્ર છે, તે ખરે ભાગ્યશાળીજ છે. રાયસિંહ તે માટે કમ નસીબ લાગે છે

રાણા રાયસિંહની દરબારમાં પૃથુનાં બહુ વખાણ થતાં હતાં, તે દરમ્યાન રાણાએ પોતાને દુર્ભાગી આલેખ્યો, ત્યારે જયમલે છાતી ઠોકીને કહ્યું કે “ પિતાજી ? ન સમજશો, કે હજી મેવાડની રાજધાની દીપાવનાર, રણાંગણ ગળવનાર. ને શત્રુનાં હાડપિંજર ચુંથી નાખનાર, રાડોડ કુળમાં કોઈ હાજર નથી ! આ જયમલ કુમાર કંઈ રાણા રાયસિંહથી ઉતરે તેમ નથી ! આજ્ઞા કરો, આપુ ? અને પછી જુઓ, કે પૃથુથી કોઈ રીતે જયમલ ઉતરે છે ? ” રાણા મુઠમાં હસ્યો ને સમય સાંધીને ચુપ રહી ગયો. એવામાં એક તત્કાળ પ્રસંગ આવી લાગ્યો. બેદનુરથી એક આરોઢ રાવ સુરતાન-સિંહ તરફથી આવ્યો, અને જયનાદ કરતો દરબારમાં દાખલ થયો.

એ સમયમાં રાજ દરબારની અંદર દાંસોદી આરોહનું બહુ માન હતું. સુધરેલા સમયમાં વર્તમાનપત્રકારોનું કર્મ તે જો કે

‘આરોટોનું હતું, અને તેથી ચડતું ખુશામતનું હતું, તોપણ આજ કાલના જમાના કરતાં. તે વખતે ચડતા પ્રકારનું માન હતું’.

રાણા રાયસિંહે, આરોટને સન્માનથી ખેસાડ્યા, અને બેદનુરના રાવની ખબર પુછી. આરોટે તેમનો પત્ર આપ્યો, અને પ્રધાન કેદારસિંહે તે વાંચવો શરૂ કર્યો.

મેવાડી રણવીર ક્ષત્રી કુળદીપક સૂર્યવંશી મહારાણા રાયસિંહજી ? આપની અમર કીર્તિ આ રજપૂતાનામાં અજોણી નથી. યવન રાજકર્તા સામે આપે એવું દાણુ યુદ્ધ કરેલું છે, કે જે માટે મેવાડનો મુલક તારીફમાં ગરકાવ થઈ રહેલા છે. વળી આપ ખીજા દેશી રાજ્યોના વીર અન્ધુએને પંજુ સહાયતા આપો છો. મહારો ટાંક-ટોડા દેશ, દુર્ભાગ્યે યવન પદાણુ લીલાએ કબજે કર્યો છે. મહારી બલાદુર કુંવરી સહિત હું એ વાર તેની સામે લડ્યો, પણ જય પામ્યા નથી. આપને હવે વિનંતી એજ કે મહારો ટાંક-ટોડા દેશ છતવાને એક પ્રતિજ્ઞા મહારી પુત્રીએ કરી છે, અને તે પ્રતિજ્ઞા મેવાડી રાજકુળઅંદ વિના કામ પૂરી કરે તેમ નથી. તે પ્રતિજ્ઞા એ છે, કે મહારો ટાંક-ટોડા પર વિજય મેળવવો. આ કાર્યમાં એ મતલબ પાર પડશે. તેમાં ખાસ કરીને ક્ષત્રી વીરકન્યા, યુદ્ધમાં વિજય પામનારને વરશે, અને સીતા તથા દ્રૌપદીની વરમાળા, રામ તથા અર્જુન ધનુર્ધારી બની ક્ષત્રી બાળાનો હસ્ત રિવકારશે; તે ઉપરાંત એક ક્ષત્રી રાગને યોગ્ય સમયે સહાયતા આપી ગણાશે ! એજ.

લી૦

બેદનુરવાસી રાવ સુરતાનસિંહ.

આ પત્ર વાંચી રહેતાંજ આરોટે લલકારવા માંડ્યું, મેવાડી રાણાને શુર ચડાવવા માંડ્યું, પણ એ વીરત્વમાં રાણાની આંખમાં યોધાર આંસુડાં આવી ગયાં. માત્ર એટલુંજ બોલ્યા. કે “ આ

ટાણે મદારો પુત્રુ કુમાર હાજર નથી !” પણ તેટલાં તો જ્યમત્ર ઉભો થઈને સ્કોધે બોલી ઉઠ્યો. “પિતાજી ? ધૈર્ય ધરો, નિરાશ ન થાઓ, આ જ્યમત્ર એ બીજું ઝડપી હહેલા તૈયાર છે. ટાંકટો-
 ડાનો પ્રદેશ, અફગાન પહાણ લીલા કનેથી જતીને, રાવ સુરતાનની કુંવરી વરવા, હું પોતે ભાગ્યશાળી થવાનો છું. આજ્ઞા આપો, ને લસ્કર તૈયાર કરાવો. મેવાડી લોહી હજી આ શરીરમાં ઉછળી રહેલું છે. રાયસિંહજી રાણાનો કુમાર હજી નાશ પામ્યો નથી માટે આજ્ઞા દો !” કુમારનાં આ વચન સાંભળીને સભા શાન્ત થઈ ગઈ. રાણો નમ્ર સ્વરે એટલું બોલ્યો, કે “કમોદની અછતે કોદરા પણ કામના છે !” જ્યમત્રે આગ્રહ કર્યો અને એકવાર ફક્ત રાવની રૂબરૂ થવા ઇચ્છા બતાવી. રાયમત્રે જાણવા માંગ્યું. કે “બારોટજી ? તારા કુંવરી શું ખરે બહાદુર બાળા છે, કે જે રણમાં કુદે છે ?” બારોટ બોલ્યા કે “બાપુ ? રજપૂતાનામાં એવી વીરજ કુમારી હજી ઉત્પન્ન થઈ નથી, અને થશે પણ નહિ ! એ પુરૂષના વેશમાં હથિયાર સહિત સ્વારી કરે છે. ને હાથમાં ભાતું રાખીનેજ શિકાર કરે છે. તેની પ્રતિજ્ઞા ખરી નિવડશે ને તે એવાજ વીરનરને વરશે. એ કુંવરી નહિ પણ કુંવર છે બાપુ ?” બારોટનાં વચન સાંભળીને રાણો ખુશ થયો. બારોટે વળી જણાવ્યું કે “બાપુ ? કુંવરીનું રૂપ સાંભળો. જેનાં કપાળ તેજથી શત્રુ અંજય જાય છે, જેની બે નયનથી અંદુકની ગોળા મીસાત્ર, જેનાર મુર્છિત થાય છે. જેના હોઠમાં હાસ્ય, જીભમાં મિહાશ, દાંતમાં જલદુ અને મુખમાં ઇન્દ્ર ચંદ્રનાં બાણ જવાયાં છે. વાસુકી નાગનો ચોટલો, મદમસ્ત સિંહ કડી, હાથીનાં ગંડસ્થળ સમાન બૂબ, અને રણચંડી જેવું શરાતન જોઈને શત્રુ કંપે છે. એક સિંહ છતાં, અનેક વર સાથે પહોંચી ન શકે, તેવો પ્રસંગ છે; બાકી કુંવરીનાં રૂપ, બળ અને માનસિક શક્તિથી અસૂરો પણ

દયાય, ને દેવતા પુજા કરે તેમ છે.” આ ખજર જાણીને રાયસિંહે જાણીએ કે પૃથુ કુમાર પધાર્યા પછી હું જરૂર કહીશ, ને રાવને મદદ આપીશ !” આરોડને ધીરજ આવી ને થોડા દિવસ પરાજાગત આખીને બેદનુર તરફ રવાના થયો. જયમલને તારાનો બહુ મોહ લાગ્યો, અને અંતે રાણીના સમજવાથી રાણાની રજા લઈને જયમલ, તારાને મળવા માટે, પણ સુરતાનસિંહની મુલાકાતને નામે રવાના થયો, હવે જોવાનું છે, કે જયમલ અને તારાનો શો પ્રસંગ અને છે ?

પ્રકરણ ૪ થું.

રાજકુમાર જયમલનું મૃત્યુ.

(વિનાશકાળે વિપરિત બુદ્ધિ :)

બેદનુરના રાવ સોલંકી સુરતાનસિંહ પોતાની ટાંકટોડા બ્રમિનું સ્મરણ સદાકાળ ભજનરૂપે કરી રહેલા છે; અને કોઈપણ પ્રકારે તે પાછું હસ્તગત કરવા પ્રયત્ન કરી રહેલા છે. તેમાં પણ તેમણે રાણા રાયમલની છેલ્લી મદદ માગીને પોતાનો અરમાન પુરો કર્યો છે. તેના જવાબની રાહ જોઈ રહ્યા છે. થોડાજ દિવસમાં આરોડે આખીને શુભ સમાચાર આપ્યા કે “રાણા રાયમલે મદદ કરવાને માનસહિત કબુલ કર્યું છે. જો કે તેમના કુમાર પૃથુરાજ દેશપાર થયા છે, ને તેમને પાછા બોલાવ્યા છે, પણ તે દરમ્યાન જરૂર પડતાં તેના ખીજા કુંવર જયમલ હાજર થશે ને તે કદાચ આપની રૂબરૂ ઇચ્છા જાણવાને આવે; પરંતુ રાયમલજી રાહોડની ખાસ ઇચ્છા તો પૃથુરાજને મોકલવાની છે.” આ ખજર જાણીને સુરતાનસિંહને બેવડું શર આવ્યું; આ વધાઈ ઉપરાંત, કુંવરી

તારાને શિકારમાં પુથુરાજ રાડોડ મળ્યા હતા, પણ રૂપરૂ મેળાપ ન થયો, એ ખબર પણ રાવને મળી. આ બેવડા સંજોગથી રાવને વધુ આશા ઉત્પન્ન થઈ, અને જે સમય જાય છે, તેમાં પોતાની ભૂમિ પર વસેલા પઠાણ સરદારને હાંકી કહાડવાની યોજનામાં મચ્યો. તારા કુંવરીને પિતા સાથે વાતચીત થઈ, તેમાં પણ ભાવી અભિલાષાએ પ્રબળ અલાવ્યું, અને દરેક રીતે છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યાં. થોડાદિવસ વીતતાં એક અઘટિત બનાવ બની ગયો, અને તેથી રાવ સુરતાને બાંધેલી મહાન આશાનું શું પરિણામ આવશે, તે માટે ચિન્તાગ્રસ્ત થઈ ગયો. એ બનાવ શું હતો ?

બારોડના મુખથી તારાકુંવરીનાં રૂપ-ગુણની તારીફ સાંભળીને જયમલનું મન ઉછળી રહેલું હતું. કોઈપણ ભોગે, તારાને વરવી, એ સંકલ્પ કર્યો હતો. તેમનું બળ કંઈ બહુ ઉમ્મ નહોતું, પણ મેવાડી રાજકુંવરીની કીર્તિને નામે તારા અંગ્રામ જશે, એમ ધારીને તે બેદનમાં આવ્યો.

જયમલના મનમાં એવો દરાવ હતો, કે પ્રથમ તારા કુંવરીને મળવું, ને તેને પરવશ કર્યા પછીજ સોલંકી સરદાર રાવ સુરતાનસિંહને ભેટવું, કે જેથી બંને શિકાર એકજ હીકમતે ઝડપી શકાય; પરંતુ પ્રભુનું ધારવું કંઈક ભુલું હતું.

કુમાર જયમલે ખાનગી રીતે મળવાનો સંકેત કર્યો. રાત્રીના સમયે તારા કુંવરીના મહેલ તરફ સાદા પોશાકમાં મળવા માટે આવ્યો, અને ચાવડીના દરવાજાને જણાવ્યું કે “મેવાડનો રાજકુમાર મદદ લઈ આવ્યો છે, ને તારા કુંવરીને મળવા આવે છે.” આ ખબર કુંવરીને આપતાંજ તે હાથેલી બની ગઈ. ને એમજ સમજી કે મેવાડી કુમાર પુથુરાજ આવેલા હશે, પણ ખરી રીતે તેમ નહોતું. તારાએ ઘણા સત્કાર સાથે જયમલને અંદર બોલાવ્યો, અને પોતે

છુટા હૃદયે નિર્મળ ભાવનાથી મળવાને ઇતેજર થઇ. રજવાડી રીતને કહાડી નાખી, અને પોતાના માનીતા પ્યારા કુમારને બેટવા તરૂંપી રહી.

જ્યમલે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જ્યાં તારાની નજર પડી, કે તરતજ મોં પર સુરખો નાખી દીધો. કેમકે પોતે જે કુમારને જોયો હતો, તે આ નહોતો; દાસી મારફતે તેમનું નામ પુછાવતાં, “કુમાર જ્યમલ” એ શબ્દ કાને પડ્યા, ને તેનું મન ખાટું થઇ ગયું. સદ્ગજ શબ્દે તારા દુરથી બોલી !

“રાંડોડ કુમાર ? મારા પિતા કને પધારો !”

મૃદુલ, સવનિય અને મોહક વચનો સાંભળીને જ્યમલ અતિ વિવહલ બની ગયો. કાંઈ રીતે તારાનું મોં જોવાને તરૂંપી રહ્યો.

“કુંવરી ? હું આપને ચાહું છું !” જ્યમલે કાન્યું કાન્યું. થડમાંથીજ આડને છેદવાની શરૂઆત કરી. “મહેરબાન ? હવે મારા પિતા કને જવું હોય, તો મ્હારો પહેરગીરી આપું !”

“મ્હારે તમારી સાથે જે વાત કરવી છે !” તારાએ જાણ્યું કે આ કુંવર માત્ર મોહવશ થયેલો લાગે છે તેથી નકામું અપમાન થઇ જશે, એમ ધારીને તેણે તેના પિતા સુરતાનસિંહને ખબર આપી, અને થોડી વડા એક બાજુ ઉભી રહીને કુંવરનું પાણી જોયું,

“કહો, આપને શી વાત કરવી છે ?”

“હું, આપને ખાતર મ્હારો પ્રાણ આપવા માગું છું.”

“તો તે મ્હોંડ કહેવાની જરૂર નથી. રણાંગણમાં જે હશે તે આપોઆપ જણાશે ને તે ગોઠવણુ મ્હારા બાપુ સાથે કરશે, તો આપની ઇચ્છામાં વધારો થશે”

“પણ સરતનો કરાર આપની સાથે કરવાનો છે.

‘શી સરત, વાઈ ?’”

“લગ્નની !”

“પણ તે તો જ્યારે ટાંકટોડા જનાય, તે પછી કની?”

“કંઈ એક હાથે? તમે પણ ત્રણવામાં સામીલ થશો કેની?”

“તે વાત સાથે કશો સંબંધ નથી. વાર, તમારા વડીલ બન્ધુ

પૃથુકુમાર ક્યાં છે?”

“તે તો નહાસતા ફરે છે. મગજથી નબળા બનીને લગ્ન-
અધડતા ફરે છે.”

“વાર, ત્યારે હવે જે કંઈ કહેવા-કરવાનું હોય, મદારા
પિતા સાથે—

“પણ મને વચન આપ્યો કે—” જયમલ અધીરો બનીને
તારા તરફ ધસ્યો.

“સમુર! મેવાડની જાહોજલાલી પર પાણી ન ફેરવશો. એક
પણ ડગલું આગળ ન ભરશો.”

“કેમ, વાર? આ સરખાતની મહેમાનગીરી કે?”

“તમે રજવાડી રીત સમજતા જણાતા નથી! રાત્રીયે જીવાન
કુંવરીના મહેલમાં, અજાણ્યા મહેમાન તરીકે આવીને તમારે આ
રીતે અધટિત છુટ દહેવી શોભે નહિ!

“આહ, કંઈ વિવેકની રીત જ્નેતો નથી!”

“હું કંઈ તમને આહતી નથી!”

“પણ હું તો આહું છું કની?”

“બસ, તમે હવે વધારે વાત ન કરશો. તમને હજી વિવેક
શીખવો જોઈએ. આ રીતે તમે યુદ્ધમાં જય થું મેળવશો? શત્રુ
સામે કેમ ટકી શકશો? તમારામાં આ જાતનું શુરાતન હતું, તો
વીરક્ષેત્રમાં પગલું ભરવું ન હતું! અહીં માથા સાટે માલ છે!
કુંવર? મેવાડનું નામ ન ખગાડશો?”

“તમે મને અપમાન કરો છો !”

“આટલીજ હદે હજી સાડું છે. માટે પધારો !”

“ના-હું એમ નથી જવાનાં ! હરતે વહને વચન આપ્યો ! આ છેલ્લા શબ્દો, રાવ સુરતાને અંદર આવતાં સાંભળ્યા જેવો જયમલ આગળ આલીને તારા તરફ વધ્યો. કે સુરતાને એકદમ મોટે સાદે જીભ પાડીને અટકાવ્યો.

“ખમરદાર ? રોકાડ કુમાર ? આશું ?”

“મને અટકાવનાર તમે કોણ ?”

“હું કોણ ? તારા કુંવરીનો પિતા સુરતાનસિંહ !”

“શું વચન પિતા, કોઈ જીવંતમાં આપશે ?”

“તમે કોનું ને શેનું વચન માંગો છો ?”

“તારા કુંવરીને વરવાનું !”

“કોની કનેથી ?”

“તારા કુંવરી કનેથી !”

“જાઓ-જાઓ, કુંવર ? નકામા લાજ ગુમાવશો ? તમારા જેવા મેવાડી કુંવરને શરમાવું જોઈએ, એકદમ આગ કુંવરીના મહેલમાં આવતાં વિચારવું જોઈએ. પ્રથમ મારી સાથે મળવું જોઈએ. ખેર-હવે જૂલ સુધારજો. મને લાગે છે, કે તમે રાણા રાયમલના પાટવી નથી !”

“એટલે ? શું રાણા રાયમલનો હું પુત્ર તથી ? શું મારે માથે આ કંલક ? રાવ સુરતાન ? તમારા બોલો પાછા ખેંચી લેહો, નીકર તમને ભારે પડી જશે !”

“બસ, તમે આ ધડીયે આ દરવાજો છોડી ચાલ્યા જાઓ !”

“તમે મને અપમાન કરો છો !”

“તમે મેવાડી લોહી શરમાવો છો”

“ તમે ઘેર બોલાવી અમારું પાણી લેહો છો. ”

“ તમે અત્રે આવીને અમારી લજ લૂટો છો. ”

“ હજી પણ તમે સંભાળો નીકર ખરાબી થશે. ”

“ કુંવર, તમે હીચકારા છો ! ”

“ હીચકારા તો તે છે કે જે કુંવરીને નામે લડવા માગે છે ! ”

“ ચૂપ—એ શરમ કૂતરા ? લવારી કરે છે ? ક્ષત્રીકુમાર ને મેવાડી રજપૂત થઈ આમ બોલે છે ? લહે, ત્યારે તું લહેતો જા ! ”

સુરનાનસિંહને ક્રોધ ચડ્યો, અને પાસે લટકેલી તલવાર ઉગામીને કુમાર જંયમલનો વધ કરી નાખ્યો, “ બાપુ ? બાપુ ? આ શું ? ” તારા વચ્ચે પડી. સુરનાન મુર્છિત થઈ ગયો ને કામ બગડી ગયું.

વાંચનાર ? હવે આ પ્રસંગ તો અહીંજ ઉભો રહ્યો. બનવાની બની ગઈ. રામમાંથી પહાડ થયો. જળમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. પ્રભુ ઈચ્છા ! હવે જોઈએ કે આ બનાવથી રાણો રાયમલ શું પગલાં લે છે ? અને સુરતાનસિંહ તથા તારાનું શું થાય છે ? માણસ ધારે છે એક, ને દાંધર બનાવે છે બીજું !

પ્રકરણ ૫ મું.

શિરોહીમાં સંતાપ ! રાજસુખમાં દાવાનળ !

“ કશ્ણેશ ? ગમે તેમ કરશો, પરંતુ ગળે બાંધેલી ગાંઠ કદી છુટવાની નથી. અગ્નિ સાક્ષી નહિ, તો સૂર્ય સાક્ષીએ, હસ્ત મેળાપથી નહિ તો ક્ષત્રીની ભગવતીરૂપ ખડગ ખાંડાએ બાંધેલી જીવન વરમાળ કદી તુટવાની નથી. નાયકા કે બીજી, પણ શિરોહીની સરદારી તો આ રાહોડ રાણીના ભાગ્યનીજ છે ! ” પૃથ્વીની બહેન રાજબાએ શિરોહી સરદાર પ્રભુરાયને સમજાવ્યું ! “ ખાંડ ખાય છે. મ્હારે મન

ધુળ કરતાંયે હલકું છે, તેને કોઈ હીરો માને તોયે શું? જેની તારાની ગણના થવાની નથી, તે પોતાને ચંદ્ર માને તોયે શું? જેને ઝેરની તુલના અપાય, તે અમૃત માની ખેસે, તોયે શું? કાંટા સળીયા કરતાંયે જે હલકી આવળનાં ડુલ, તે અંધો માને, તેથી શું? તું ગમે તેમ તને ધારે, પણ મહારા મનમાં જે હોય, તે ખરું! હવે જ્યારે તને લાગે છે કે મહારી નજરમાં તું હલકી પડી છું, તો વારંવાર ત્હારા ને મહારા હૃદયને સંતાપ થાય, તેવું કરવખી શી જરૂર છે? તું ત્હારે એક બાજુ પર સદાને માટે પડી રહે! તું ત્હારું ભાગ્ય ભોગવ! શિરોહી રાજમાં અન્નની ખાટ નથી. પાણી પુરતું છે, ને તને હવા પણ મળશે!”

“પણ પ્રાણનાથ? શીરનો તાજ ક્યાં મળશે? ઐસાગ્યનો શણગાર ક્યાં મળશે? દેહનો પાળક અને જીવનનો તારક ક્યાં મળશે?”

“તે તો પુન્ય દશે, તે રીતે સુખ મળશે!”

“પણ અરીણીમાં કંઈ વધારે મળ્મહ છે?”

“અરીણીને અરીણી બહાનું છે, તેને મન, સાકર માખણ ખાઈ છે! મહારા મનની મોજ, અને સુખ તને ન ગમે, તો તેથી મહારે હવે શું કરવું?”

“જો હું પ્રથમ તમને ગમતી નહોતી. તો પરજ્યા શા માટે?”

“ત્હારા હિંચ કુળ પર મોહી પડીને!”

“તો પછી હવે નીચ ગણવાનું કારણ?”

“મહારા મનની મોજ!”

“હવે એ મોજ કેમ પરવડે? જેને આશરામાં લીધી, તેને પોષો!”

“તે પોષાય છે. રજવાડામાં એકજ રાણી ઉપર રહેવાનું નથી!”

“પણ પટરાણીનો હક ખીજા કોઈને પણ નથી!”

“ તે હક આપવો મ્હારી મરજી પર છે ! ”

“ એ કાયદો કંઈ ધરતો નથી. રજૂપૂત રાજ્યનો છે ! ”

“ ને તેથી શું તું બળજોરીથી હ્લેવાની છું ? શું ત્હારા મેવાડીયાની બ્હીક બતાવે છે ? ”

“ હક માટે મેવાડી કે માળવી, કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી સર્વે એકજ ત્રાજવાનાં તોલાં છે. ”

“ ડીક છે, ત્યારે હવે જોઈશ, કે મ્હારું ધાયું થાય છે કે ત્હારું ? ”

“ પરંતુ કલેશ કરવામાં સાર શું ? ”

“ મને જે બગીચાનું ફૂલ નથી ગમતું, તે શું બપરદસ્તીયે સુંઘવું ? ”

“ પણ તેમાં અવગુણ તો હશે ? કસ્તુરી કાળી છે, કોયલ કાળી છે, ભેંસ કાળી છે. તેથી તેનામાં તાકાત, સુકંક અને દુધની કુલીનતા ટળી જાય છે ? માત્ર સુંદર સફેદ કાગડી કંઈ હંસા થશે ? છાસ પણ ઘોળી છે, પણ તે દુધને પહોંચશે ? કાચ પણ સફેદ છે, તે કંઈ મણીને તોલ થશે ? સમજો, રાયજી સમજો ? ”

“ હવે મ્હારા કાનની, ને હૃદયની ધિરજ, હૃદ પર ચડી ગઈ છે. જે કે હુ તને કહાડી મુકવા આહતો નથી, તેમ બીજા મહેલમાં મોકલી દેવા આહતો નથી, કેમકે વડીલોનો ભય ને માન છે; માટે ત્હારે હવે મને એક શબ્દ પણ ન સંભળાવવો; તેમજ એક વેળાએ મોં ન બતાવવું ! નાહક ગુસ્સામાં અવળું થઈ જશે, ત્હારું નબળું થઈ જશે. ”

એટલું કહીને પ્રભુરાય એકદમ રવાના થઈ ગયો. રાંદાડ કુંવરી પશ્ચાતાપનાં રૂદન કરતી પિયરની વાટ તરફ નજર કરતી અશ્રુ ઢાળવા લાગી—“ સ્ત્રીનું જીવન પતિ વિના કેટલું આકર્ષ અને આકાર છે ? ” તેનો ચિતાર ચિતરવા લાગી. આખરે બહાલા ભાઈ પૃથુને પત્ર

સખવા ધાર્યો, પણ તે ક્યાં હશે? આ વિમાસણમાં દીન ગુબરવા લાગી. “પિતાજી તો નવી રાણી વશ છે. સંત્રામલાઈ નહાસં! ભરાઈ બેઠો લાગે છે. અને પૃથુના મગજનું ફેંકાણું નથી, તો હવે કાને સમુ? ” આ રીતે શોચ કરતી અભાગી રાજમાતા, શિરોહીનાં રાજ સુખને અગ્નિવત્ ગણી, સંતાપમાં પડી છે. હવે જોએ, કે તેનું શું થાય છે?

પ્રંકરણ ૬ હું.

પૃથુકુમાર પાછો સ્વદેશમાં?

અપમાનસહ અમલ કરવા કરતાં, માનસહિત મરવું, એ વીરનરના જીવનની ઉચ્ચ રેખા ગણાય છે. મેવાડની ગાદી મહિમાવતી અને યશવાદી છે. તેના ઉપર આવેલા રાજા રાણાઓ પરાક્રમી અને લાઝ્યવંત નિવડ્યા છે. તેનામાં નીતિ અને ટેક, એક મહા-પુરૂષ સમાન ચડતા પ્રકારની છે. અને તેથી તે અમલગાદી અનાદિથી ચીરકાળ સુધી ઉંચી રહે, તેમાં નવાઈ નથી.

કાળને વશ જગત છે, ચડતી પડતીના ચમકારામાં કોણ નરનું અભિમાન નથી ગળી ગયું? પરંતુ માનવની કસોટી ખરેખરા કષ્ટવેળા છે. ખરા શુરવીરો રણમાં જીજતાં, પોતાના દેહને યુધ્ધવશ કરી, યશ સંપાદન કરે છે. સત્યવાદી પોતાનું વચન પાળવાને જીવન વેચે છે. અને અટકી પુરૂષ જગતનું સર્વસ્વ સુખ સોંપી દે છે. આ રીતે મેવાડી રજપૂતોનાં રક્તમાં રંગે રંગે વીરતા પ્રભુતા ને અડગતા રહી છે. રજપૂત માતાને ધન્યવાદ છે. રાણા રામસિંહને ખખર મળી કે પોતાને શરણે આવેલા, અને સહાયતાની યાચના કરનાર સુરતાનસિંહજીની રાજકુંવરીનું પોતાના પુત્રે અપમાન કયું

તેથી તે મુવો, આ જાણી તેને બહુ ખેદ થયો. પુત્ર મુવો, આ જાણી તેને બહુ ખેદ થયો. પુત્ર મુવો, તેનું દુઃખ ઓછું લાગ્યું, પણ એક મેવાડની રાણીને પંડે એવો કપુત પુત્ર ઉપત્ત થયો. અને રાણા રાયસિંહનું નામ બગાડ્યું, એજ કલંકરૂપ અન્યું ! આ ત્રીજે બનાવ તેને વધારે દુઃખદ થઈ પડ્યો. સગ ન્હાસી ગયો, પૃથુ દેશવટે ગયો, તે એક વાત છે, પણ મેવાડના કુંવરે, પરરાજ્યમાં ખાનગી મહેલ અંદર પ્રવેશ કરીને, મેવાડી સત્તાના બળે, રજપૂત કન્યાને બળાત્કાર કરવા માટે, અને તે પણ તેના પિતાની સમક્ષ, એવો કુખાંગાર જંત કોંધનું બળીદાન થાય, તો તે વાળખીજ ન્હાય છે ! રાયસિંહજી દરેક શખ્સને મ્હોટે આ શુકન કહેતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ આ ખબર જાણ્યા પછી, તેને લાગ્યું, કે રાંધે સુરતાનસિંહ એમ માને કે પુત્રવંધના બદલામાં રાણી રાયસિંહ કોંધે ભરાઈને રંજાડે ? આ કલ્પનાથી તેણે રાવ સુરતાનને જણાવ્યું, કે “ તમે મારા પુત્રની અઘટિત ગાલ અને અત્યાચારને અંગે વધ કર્યો, તેથી હું નારાજ થયો નથી. એવા એક રજપૂત કુમારનો આ રીતેજ નાશ થવો જોઈએ. કાષ્ઠપણ ક્ષત્રી કૃપામાં એવા ઝેરી જંતુની જડર નથી. આ કાર્ય માટે હું લગારે ખેદીત નથી. મ્હું તમને સલાયતા કરવા વચન આપ્યું છે, ને તે માટે કાં તો હું જતે ચડીશ; જો કે મ્હારા પુત્ર પૃથુકુમાર મને ભેટશે કે, તરત મોકલીશ, પણ તમે લગારે સંકોચાશો નહિ કે મ્હારા પુત્રને તમે ઘટીત કારણે માર્યો, તેથી હું બિલકુલ વૈર લઈશ ! એ તો મેવાડને મોટું કલંક છે. તમારી કુંવરી મ્હારે પુત્રી સમાન છે. ક્ષત્રીવંશની યુવાનબાળને થયલા અપમાન માટે હું દીલગીર છું ! ” આ રીતે રાણાએ, રાવ સુરતાનને પત્ર લખીને શાન્તિ આપી. પ્રભુ કૃપાએ તેટલામાંજ પૃથુએ પોતાના પિતાને ધૈર્ય દેવાની પત્રીકા મોકલી, રાજ સભામાં કેદારસિંહ પઢાવતે વાંચી, અને

પિતાનું મન સંતોષ પામ્યું. “પુત્ર તો પૃથુ” આ શબ્દો નીકળતાં, સર્વે આનંદ પામ્યા. તેથી બેઠ એ થયો કે “આ ટાણે પૃથુ હોત તો અવશ્ય બેઠનુર મોકલી શકાત.” ખરે તેટલાંજ ખબર આવી, કે દુઃખિ પિતાને અંત્ર મગવા માટે પૃથુ એકદમ પધારે છે. આ ખબર સાંભળીને રાણો રાયમત્ર ચોધાર આંસુડે રડી પડ્યો. ને પૃથુને જોતાંજ તેના ભરાયલા હૃદયથી બેહે શ થઈ ગયો. દરબારમાં શાન્તવન કર્યું, ને પૃથુ બોલ્યો “પિતાજી! પૃથુની હૈયાતીમાં આપને શોચ હોયજ નહિ. કહો, શી આજ્ઞા?”

“બેઠનુર રાવ સુરતાનસિંહ નબજો પડી ગયો છે. તેનો ઠાંક ટોડનો મુત્રક, પડાણ લીસો ચચાવી પડ્યો છે. રાવે સહાયતા માગી છે. અને તેની કુંવરી બહાદુર તારાને વરાવવાં ચાહે છે. તે લખે છે, કે

છતે ટોડા જેલ, પરણે તારા તેલને;
નહિ તો પાડી દેલ, એલ વિષે પડશે જલ!

આ માટે જયમત્ર ત્યાં છુપો ગયો. ને નીતિ જગાડતાં, તે દાર થયો છે! મારું વચન છે, કે રાવ સુરતાનને સહાયતા કરવી. ઠાંક ટોડા છતી આપીને, કુંવરી તારાને મારી પુત્રવધૂ બનાવવી!”

“હાજર! કમુત્ર! એ કાર્યમાં વિજય મેળવીને, પિતાનું વચન તથા ટેક રાખીને, પછીજ ચિતોડમાં પગ મુકવો, ત્યાં સુધી જગ પણ હરામ છે!”

રાયમત્રે આકરી પ્રતિજ્ઞા કરતાં પહેલાં થોડા દીન આસાયશ દહેવા જણાવ્યું! પૃથુએ કહ્યું, કે હવે હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડું. મને રજા આપો. હું બેઠનુર રવાના થાઉં! પૃથુનો બહુ આગ્રહ જોઈને, રાયમત્રે બહુ સંતોષ તથા આનન્દ સાથે રજા આપી, અને પૃથુકુમાર, બેઠનુર તરફ રવાના થયો. રાયમત્રે પોતાના એક ખાસ

પટ્ટાવત સ્વાર દ્વારા બેઠનુર રાવ સુરતાનને ખબર આપી. તે પૃથુ-
કુમાર ત્યાં પધારે, તે પહેલાં, તેમણે પોતાના લસ્કરી બળની તૈયારી
કરવા જણાવ્યું ! રાણાનું મન સંતોષ પામ્યું : તે કૃપાવાન કુમાર
પૃથુ, સ્વદેશમાંથી બીજને વિજય કરવાને બહાદુરી સાથે નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૭મું.

પ્રેમ અને ધર્મ.

તારાકુંવરીના સ્વર્ગીય હૃદયમાંથી નીકળતી પ્રેમની ધુની,
તો પૃથુ જેવા પ્રેમ યોગીનીજ ત્રિભૂતિ બનશે ! મહાબલી ક્ષત્રી
કુમાર પૃથુ જેવા શુરવીર યોદ્ધાનું બળ પણ પ્રેમની કામળ તીર-
કમાનથી વળીને નીચું નમી જશે ! પ્રિયાના સુંકામળ પાત્રનું જળ
ખીનારા પીયુનાં અંતર ફેટલાં નબળાં હોય છે, તે થોડાં દ્રષ્ટાન્તમાં દેખાતું
નથી ! મગજ જેનું તીવ્ર તત્ત્વવારની ધાર જેવું, શત્રુનો ધ્વંસ કરનાર
છતાં, તેજ મગજ, પ્રિયાના પ્રેમાશ્રુથી ભિજવું કેવું મીઠું જેવું
નરમ બની જાય છે ?

પૃથુ એ રીતે બળવાંત બન્યો ! તારાને મળવા આહવા હતી.
અનાયાસે ઉપકાર સહિત પ્રસંગ મળ્યો. બહાદુર કુંવરી, પોતાના
બળ ઉપર બહાદુરને પરણે, એ પૃથુના ઉત્સાહનું અવલંબન અનિ-
વાર્ય હતું ! ગદવાર પ્રાંતની પ્રજાનું કાન્ટ કાપીને મેળવેલા અતી
સંતોષ કરતાં, બેઠનુરના રાવ સુરતાનને, તેની મોલક વીર કન્યાના
હસ્ત મેળાય માટે લુદ્ધમાં ચડીને વિજય મેળવવાનો આનંદ અનિવાર્ય
હતો ! આહા ! એક તરફ પ્રેમધ્વજ, બીજી તરફ ધર્મધ્વજ, તે
ત્રીજી તરફ પિતાનું વચન પાળવાની વિજય ધ્વજ પ્રરકાવવાનો પ્રસંગ
પૃથુને મળવાથી, તે બહુજ હર્ષમાં આવી ગયો હતો !

કસ્ટપનામાં રણયુદ્ધ કરતાં, પ્રેમ યુદ્ધના લણુકારા વધુ વાગતા હતા. નમ્ર, સુશીલ, હાસ્યવદની, કાન્તિમયી કુમારિને ક્યારે મળું ! તે યુદ્ધમાં આવનાર છે, તો બન્નેના ઘોડા એકજ સાથે ચલાવીને, શત્રુને એકજ તીરથી કેમ વીધી, પોતાનું બાહુબળ બતાવું ? મુઝ પણ ખડતલ, સ્ત્રી પણ હૃત્રિયાણી, અને કુંવારી પણ પ્રેમવર પામેલી સુંદરીને ક્યારે ભેટું ?

નિર્દૂષણા ગુણવાતે રસભાવપૂર્ણા
સાલંકૃતિ-શ્રવણ કોમલ વર્ણરાગિઃ ।
સા મામકાન્નિ કવિતેવ મનોભિરામા
રામા કદાપિ નહદ્યાન્ન મમ નાપયાતિ ॥

બ્યારે મેઘદૂત પોતાની પ્રિયાને સંબોધતો આમ બહાવરો બને, તો પૃથુ કાં વેલછામાં ન આવે ? બળવીરનાં રોમાંચમાં રણયુદ્ધના લણુકારા કરતાં, પ્રેમ વીરોને પ્રિયા ભેટના લણુકારા, આરોટના લલકાર કે યુદ્ધનાં વાજાં નાદ કરતાં વધારે મિષ્ટ અને ઠાપ્પ હોય છે ?

પૃથુ, જેમ જેમ પ્રિયાની ભૂમિ નજીક આવતો જાય છે, તેમ તેમ દુષ્યંત-શકુન્તલાને રામ-સીતાના રનેહનું ભાન આગળ વધતું જાય છે ! માત્ર આડી નજરે નીરખેલી તારાકુંવરી, આ બળવાન વીર પૃથુના હૃદયનું તીર થઈ પડી ! તેની નાબુક ઘટના, તેની આંખમાં ડોલવા લાગી. રેહવે આ મોટોરના વેગમાં તણાતી દોડતી દ્રષ્ટી થાકી જાય, તેમ મન વિચારની વેગવતી દ્રષ્ટી થાકવા લાગી ! તે કદાચ ભાન ભૂલી જતે ખરો. પણ તારાને પોતાનાં વીરત્વની કસોટી કરી બતાવવી હતી, એટલે કસ્તુરી તો મૃગની કુંડીમાં છુપાવી. પ્રેમ કસ્તુરી ઉપર હાલ તો વિરત્વનું ચર્મ વીંટયું. અને આ પ્રમાણે સંકલ્પ તો વેગ કરવા લાગ્યો !—

નાં જાનીયા પરિમિતકથાં જીવિતં મેઙ્ગિતીયં
 દૂરીભૂતે માયિ સહચરે ચક્રવાકીમિ વૈકાં ।
 ગાઢોત્કંઠા, ગુરુષુ દિવસેષ્વેષુ ગચ્છત્સુ વાઙ્મા
 જાતાં મન્યે શિશિરમયિતાં પામિર્નિ વાન્યરુપામ ॥

ત્યારે હવે તારાનું અંતર કેવું થયું છે, તે પણ જોઈએ.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રેમ-મુગ્ધ મૃણાલિની !

“જયમ ત્યમ કરીને દિન કહાડ્યો, હિતકંઠા કાર્યની સમાવીને;
 લાંબા પહોરની રજની, વિનોદ વિણુ હા ! જશે કંઈ રીતે ?

* * * *

માં અધિરી થતી તું, આકળી નાં થતી તું ;
 માટે એવું સમજી, મુલગે ? નાં હવે બહી જતી તું ?

“ મેઘદૂત ” (દિ. ધ. ભટ્ટ)

* * * *

પ્રેમધેલી અધીરી નાયકા, હૃદયપટ ઉપર આશાનું મંદિર
 બાંધી દઇને, પ્રેમને પીયુષરે સ્થાપીને, દ્રાવેદ્રષ્ટિ મેળવતાં પહેલાં,
 લગ્નવતી બની જઇને, બહાલાની વાટ જુએ છે !

“ બહાલા વિનાની રાતડી વેરાળુ થાયે;
 મન વિયોગ અશ્રુપાત ટપકા તળ જાયે । ”

આહા ! પ્રેમયુક્તાં વીરલાં કેવું મન-સંગ્રામ કરીને સાત્વિક
 વિજય મેળવે છે ! ખરી વાત છે કે કામની અધિરાઇ, દાહ ઉત્પન્ન

કરે છે, પણ પ્રેમની અધિરાત તો પ્રાણુ વલોવે છે ! ઘડી એક વખતુલ્ય થાય છે. ઘડકતી છાતીએ, ચમકતી પણ અંજતી આંખે, બહાલાની વાટ જોતી સુદરીનો તાલાવેલી થઇ જાય છે ! તેમાં પણ જે વીરનરની જગની લાગી હોય છે, જેનાં વીરત્વ પર પોતે વારી ગઇ હોય છે ગોપીયો જેવી રસધેરી અને દિવાની બનીને, કૃષ્ણની અલોપ કીડા વેળા જે પરિતાપ અને મનોમન કષ્ટ-વેદના ભોગવે છે, તેવીજ આપણી વાર્તાની નાવિકા તારા જાન બૂકી ગઇ છે ! પિતાની ઇચ્છા સહિત, વીર પુરુષને વરવાનું હતું. હૃદયમાં માનેજા પતિનેજ પરણવાનું હતું. અને પરાક્રમ વડે પિતાકુળને ઉપકાર તથા દાખીને, રજપૂતાનામાં સુક્રાંતિ મેળવી સાસરે સીધાવવું હતું, આ સમયે તારા કાં બહાવરી, વિભાવરી, આકળી ના અને, વાર ?

આશા તંતુર્ન ચ કથયતાત્યન્ન મુચ્છેદનીયં ।

પ્રાણત્રાણં કથમપિ કરોત્યાયતાક્ષા : સ્વ એક : ॥ *

પૃથુ, બેદનૂરની સીમામાં આવી પહોંચ્યો. અને બેદનૂરમાં જાણ થઇ ગઇ ! સ્વદેશ મેળવવાની રજપૂતી લાલસા અતી જાગૃત થઇ. મેવાડી બહાદુર સરદારની સરદારી નીચે સંકડો રજપૂતો તૈયાર થઇ ગયા. તે સાથે તારાકુંવરીના હૃદયનો પણ પાર રહ્યા નહિ ! હવે તે પ્રેમ-ધેલાં જોડલાં જોઇએ !

વાંચનાર ? શરૂઆતમાંજ તો, કુંજબાગમાં મદિરા પાન કરતાં આ પ્રેમાળ જોડલાં જોયાં, તેનો ખરો ચિતાર અત્રે રજુ થાય છે.

* સુદરીયોનાં કુસુમ સરખા કોમળ, પ્રેમાળ, તથા સહજ હૃદયમાં વલોવાઈ જાય, તેવા અંતકરણ છતાં, વિયોગવરધામાં-આશાતંત્ર જીવતા રાખે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

પૃથુ-કુમાર અને તારાકુંવરીની પ્રતિજ્ઞા.

“સુંદરી? ત્યારે ખાતરજ આ કંઠાર કાર્ય—ક્ષેત્રમાં ઉતર્યો છું. જોજો! મ્હારી આશા નિષ્ફળ ન થાય!” પૃથુએ, તારાનો હાથ પકડતાં કહ્યું. નમ્ર સ્વરે નીચું જોઈને આ વીરજ કુમારિકા બોલી.

“વીરવર? આ હૃદય હવે તમારુંજ છે. આ દેહ હવે આપને વરે છે. રક્ષણદાતા પાલકપ્રભુ અને જીવનસ્વામી હવે આપજ છો! હું આપની ચરણરજ કિંકરી છું!”

“કદી શત્રુ દળમાં મને વિદ્ન થયું તો?”

“આ દેહ, સાથેજ પડશે! પરિક્ષા પ્રત્યક્ષજ છે?”

“ક્ષત્રીવટ અને પ્રતિજ્ઞા સાથેજ છે?”

“અવશ્ય! આપે જે કંઠારવૃત્ત આદ્યું છે. તેનું ઉદ્ધાપન કરવા યત્નવાળા થાઓ. દુરાચારી યવનોને દુર કરી આપો. પ્રકૃત રજપૂત વીરાનો પરિચય દેખાડી આપો.”

“તો હવે એજ પ્રતિજ્ઞા છે!”

“જરા કુંજમાંડપમાં પધારો! સહજ શાન્તિ લેહો!”

“ટાંક ટોડા છુટ્યા પછીજ જળ લેવાની પ્રતિજ્ઞા છે!”

“ઓહો! આટલી ગંધા મમતા! આટલું ક્ષત્રીઅભિમાન!”

“એ કાર્યનો ભાર શીર પર છે. એક પ્રેમ ને બીજને ધર્મ!”

“આપના જેવા અન્નુન આણાવળીને કશું બાહુલ્ય નથી.

“તે સાથે મને એવડું બળ મળે છે. આશુરોને તાડન કરવાને મહાદેવીની સહાયતા મળે છે!”

“એ આપનો પવિત્ર પ્રતાપ છે. આપનાં તેજથી મ્હારું બળ વૃદ્ધિ પામશે. આપની છાંયા, મ્હારું રક્ષણ કરીને યશ આપશે.”

“ત્યારે હવે તમે સજ થાઓ. શત્રુ ભય તો નથી કે?”

“ હવે ? પિતા સાથે બહુવાર લડવા ગર્હ છું; અને હવે તે
 મ્હારા બહાલાના બહાલનું અખતર પહેયું છે, ત્યાં ભય, એ શબ્દ
 તો મારી મન-કોપાવળીમાંથી વિમૂખ થયો છે, બહાલા ! ”

મધુકરને છે કુસુમ બહાલું, મધમાખીને મધ;
 પ્રાણપ્રીયાને પીયુ પ્રિય છે, આળકને જેમ દધ !

“ ત્યારે તો તમારી આત્મ-વાસના સફળ થશે. પલકમાં
 મવનનો વિનાશ થશે. ટાંકટોડા છૂતાશે. અને મારી પ્રિયાના યશ.
 રજપૂતાનામાં ગવાશે ! ”

એટલું બોલી હૃદયના ઉમળકાથી ઉભય પ્રેમીયો હસી પડ્યાં.
 ફસી પડ્યાં. આઝી પડ્યાં !

આહા ! પ્રેમી જાણે પ્રેમની વાતો,
 રાગી રાગ મધુર જે ગાતો;
 વીર જેમ રણમાંડે જતો,
 શત્રુ મારી મદાંધ થાતો !

ભગ્ના રાવ સુરતાને, પુત્રીની ઇચ્છાથી, અને પોતાની માયા-
 મમતા તથા વિશ્વાસથી, ઉભયના કલ્યાણનો માર્ગ ઉત્તમ વિચારી,
 પૃથુને બોલાવ્યો. અને પુત્રીને એક વીરનર સાથે પરણાવવા માટે
 જ આ પ્રયત્ન કર્યો. અંતે તે સફળ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ટાંકટોડાનો વિજય ! પૃથુકુમાર ને તારાનો જય !

ચડે રણમાં નર શરવીરો, જય પામી સદા નીચે ઉતરે.
 નર કેશરી જેમ અજ્ઞ વિખરે, તેમ શત્રુ તણા તનત્રાડી હરે;

“ વીર કુમાર પૃથુ રાઠોડ ? આજ તમારે દેવ કાર્ય કરીને

રહુ પેઠે, મહારી સીતાનો હસ્ત પકડવાનો છે ? ટાંકટોડા છતીને-
જશ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, —તમારો મને વિશ્વાસ છે !”

“ અસ્તુ ! તમારી આશા વાણી સફળ થાઓ ! ”

“ ગદ્ગદાર પ્રાંતના યવનો આપના યજ્ઞની અતી તારીફ કરેછે.
શત્રુ જ્યારે ધા માને છે, ત્યારેજ વીરનરનાં યજ્ઞનો ધા ગગનમાં
ગજતો અમર રહે છે. હું, પણ એજ ચાહું છું ! ”

“ રાવ સોલંકી ? આપ વડીલ છો. હું આજીક છું. તોપણ
હું આશા કરતાં ક્ષત્રીવટ માટે વધારે કિત્તુક છું. હવે વિલંબ
ન કરો. શત્રુને સજ થવાની તક ન આપો ! ” —

“ નેયાર છે. આ ડંકો વાગ્યો ! તારા પાણુ આવી.

આહા ! મહાદેવી સરખી લવાની, જેમ અમુર દળ સંહારવા
નીકળે છે, તેમ ઘોડાપર સ્વારી કરી અહાર નીકળી. દેવનો ડંકો
વાગ્યો. આરોટોના લલકારા અને ભૂંગળના અવાજન થવા લાગ્યા.
લસકર દળ હયમચી રહ્યું. અને એદનરના ગવ સુરતાનસિંહ, શત્રુ
સામે ચડ્યા—

“ સખી કાયલ એલેરે, ટાટક ટાટકાર કરી—

શુભ શુકન સુતાવેરે, વિજય કરી આવો કરી ! ”

પૃથુકુમાર, તારાને જોઈને હર્ષિત થયો. બન્ને જોડલાં એકજ
જોડીપર એસીને વિજય કરવા ચાહ્યાં. નગર જનોએ વધાવ્યાં. જાણે
રામ અને સીતાની જોડી નીકળી ! —

લસકર મ્હોટું હતું. પૃથુમોખરા આગળ ડિવાડી તલવારે, ભાલાં
સિહત ઘોડો ફૂદાવતો ચાલતો હતો. પછવાડે તારાકુંવરી અને રાવ
સુરતાન તથા સરદાર હતા. પાછળ લસકર હતું.

શત્રુ દળને સંહારવા અને ટાંકટોડા હસ્તગત કરવા માટે
પૃથુનું પાયદળ ને ઘોડેસ્વાર લસકર, હથિયારબંધ, ટોડાના દરવાજા

કને આવ્યું, અને નગરગતો ચમક્યા. આજે તાજ્યાનો દિવસ હતો. પૃથુ લશ્કર લઈ સામે આવવા લાગ્યો. અને તાજ્યા લઈને યવનો શહેર બહાર આવવા લાગ્યા. તાજ્યા ક્રમે ક્રમે, લીલા પકાણના મહેલ તરફથી નીકળતા હતા. યવનરાજ, ગોખમાં ઉભો ઉભો પોશાક પહેરતો આ રીતે જતો હતો. એટલામાં પૃથુનું લશ્કર એકદમ નગરમાંથી આ મહેલ તરફ આવી પહોંચ્યું. ખળભળાટ થઈ ગયો. સર્વે તાજ્યાના માલમમાં હતા. કોઈ લશ્કરજન તૈયાર ન હતું. રાવ સુરતાનને આચોની તક મળી ગઈ. પૃથુને જશ મળી ગયો. યવનરાજ જાગ્રી ગયો. એકદમ મહેલમાં જીમ પડી. શત્રુ ચડી આવવાની ખબર વીજળી પેદાશ પડી ગઈ. શત્રુનાં હાંડાં ગગડી ગયાં. પરિતાપ અને ભયમાં હાર ખાઈ ગયા. પહેલોજ ઘા, તારા કુંવરીયે, મહેલ જડખામાં ઉભેલા યવનરાજ પર કર્યો. અને તેની પાછળ પૃથુકુમારે બાણ ફેંક્યું. યવનરાજ તરત પડ્યો. પ્રચંડ કેસરીદળ એકદમ મહેલને ઘેરા ઘાલીને ચામેર ફરી વળ્યું. યવનના સરદારો-સિપાઈયો તાજ્યા મુકી-મુકીને એકદમ ચડી આવ્યા, પણ અકસ્માત આવેલાં દળને પહોંચી શક્યો નહિ. છ કલાકના દારણુ યુદ્ધમાં યવનો હાર્યા, કબજે થયા. અને યવનરાજ મૃત્યુ પામ્યો. પૃથુએ ટાંકટોડાનો રાજ મહેલ હસ્તગત કર્યો, અને એજ યવનરાજ, તરતજ સોલંકી રાજા રાવ સુરતાનસિંહને મ.થે મુકી દીધો.

આખરે રાવ સુરતાનસિંહનો આશા-કિલ્લો અમ્મર થયો. પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યું, અને જીવનની આશા તારા કુંવરી સ્થળે પડી; એક વીરનરને વરાવીને રાવ શાન્તિ પામ્યો; પૃથુકુમાર અને તારા પરણ્યાં, એ બનાવથી રાણા રાયમલજી પણ સંતોષ પામ્યો !

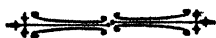
લાગ બીજો-સમાપ્ત.

દલવાડકર (સચીવ) વા-તર્કમાળા. નં-૨૬.

મેવાડનો વીર રત્ન.

પૃથુ—કુમાર.

ઐતિહાસિક નવલ કથા.

ભાગ-ત્રીજો.

પ્રકરણ ૧ હું

કામલમેરમાં પૃથુરાજ અને તારા !

“પ્રાણનાથ ? આજે આટલા બધા ગુરુસામાં કેમ અવો છો ? શું ચિતોડમાં પિતાજીએ તમારું અપમાન કર્યું ?” તારાએ નમ્ર સાદે, બહાલાને પ્રેમથી દાખીને પુછ્યું.

“પ્રિય, તારા ? ત્યાર પિતાની રાજધાની ટાંક-ટોડા જીતીને તને હું પરણ્યો; પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, મેવાડની ગાદી પર હું જ્યાં સુધી ન બેસું, ત્યાં સુધી ચિતોડમાં સ્થિર રહેવાનું તો નથીજ, ને તેથી આ કામલમેરમાં તને લઈને મહેં મહારી રાજધા કરી છે, યાને નિવાસ કર્યો છે. પિતાજીની ઇચ્છાથી, ને તેમની નરમ પ્રકૃતિ રહેવાથી હું વારંવાર ત્યાં જઉં છું. ને તે પ્રમાણે આ વખતે તેમને મળવા ગયો, તો ચિતોડના દરબારમાં, રાણા

રાયમલજી જેવા પિતાજીના આસનનો અરધો ભાગ દયાવીને પેલા માળવશાહનો માનીતો, એવકા રજપૂત કેદારસિંહ શિશોદીયા ગાદીને લગ્નવતો હતો ! મને તે ન અમ્યું, ને મહું, પિતાજીને વિનંતી કરી, કે “આ રાખસને રજ આપો ! એ સુલતાનનો ખુશામતીયો, રજપૂતને લાંછન લગાડનારો, ચિતોડના રાજ્યાસન પર મુછે તાવ દહ એસનારો કોણ ? મેવાડપતીની બાબુમાં એસીને વડાઈ બતાવનાર કોણ ?” ત્યારે પિતાજીએ જવાબ દીધો, “કે એ માળવદેશના સુલતાનનો ખાસ માનીતો, અને આપણો ખેરખાદ દુત્રી બચ્ચો છે. વળી માળવરાજ આપણા રનેહી સમાન છે. તેમને અપમાન ન થવું જોઈએ. કેદારસિંહ, તેમના પ્રિતિનીધિ જેવા છે. તેને અપમાન તે નવાબનેજ ગણાય, માટે સંભાળ રાખવી !” મેં જવાબ દીધો, કે “એવા તો સુલતાનો બહુ જોયા છે ! તમે જો તેનાથી બહીતા હોય, તો એ માળવ રાજને પકડીને ચિતોડની ગાદી સામે દરબારમાં પકડીને હાજર કરું ?” પિતા બોલ્યા, કે “એ અભિમાન નકામું છે. વિના કારણે વેર વસાવવા માટે બહાદુરીનો ઉપયોગ કરવો વૃથા છે.” એથી મને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો. અને તરત ત્યાંથી મેં રજ લીધી. જોકે મને તેમણે બહુ વાર્યો, પણ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે જ્યાં સુધી માળવ સુલતાનને કેદ પકડીને, પિતાજી પાસે હાજર ન કરું, ત્યાં સુધી ચિતોડમાં પગ ના દેવો !” આ માટે હું તને કહેવા આવ્યો છું, કોલમેરના કિલ્લામાં આપણું ખાનગી લશ્કર છે, તે લહેવા માટે આવ્યો છું !”

“તો બહાલા પતિ ? પછી આ ચરણુરજ તારાને અહીં એકલી ઉડતી કાં કરવી ? હું પણ આપની સાથેજ ! મને આ વીર પ્રસંગ પાછો ક્યારે મળે ? મ્હારો બહાલો જો સુલતાનને કબજે કરીને કેદી તરીકે લઈ જાય, ને હું પણ તેની જોડમાં હોઉં, તો મારું હૈયું

કેટલાં ઉભરાયેલું રહે, બહાલા ! માટે ચાલો, જયની અરધી હિસ્સેદારી હુએ થઇશ. તમારી સાથે રહેવાથી મહારી ચિન્તા ટળશે. ને એવડું નોમ મળશે !” તારાએ વિનંતી કરી.

“તહારી જો એવી મરજી છે, તો ખુશીથી ચાલ. પહેર પોશાક, થા થોડા પર સ્વાર, અને હલે વીરશસ્ત્ર ! તને ક્યાં રણ ચડવાની નવાઇ છે ?”

“પણ આજે તો હું મહારા બહાલા સાથે શત્રુ સામે સ્વતંત્ર લડીશ !” એટલું કહીને તારા, એકદમ નેપોલીયનની પ્રિયા સમાન ભાવ રાખતી હાથેર તૈયાર થઇ. અને તેટલાં પૃથુએ પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એકદમ તે માળવ દેશ તરફ રવાના થઇ ગયાં ! વાહરે બહાદુર પૃથુ, વાહ ! ધન્ય, વીરબાળા તારાને !—

પ્રકરણ ૨ જી.

માળવ સુલતાન પર હુલ્લો ! શાહ શરણે !!

પૃથુરાજ, એકંકા, અટંકી અને મેવાડી અસલ રજપૂત બચ્ચો હતો. તે પોતાની ક્ષત્રીવટને જરા પણ ડાઘ કે આંચ લાગવા દે તેમ નહોતો ! પિતાજીની નબળાઇથી તે વારંવાર સંકોધે ભરાતો હતો. તેને યવન તરફ અતી તિરસ્કાર હતો. કેમકે રજપૂત કન્યાઓ, રાજ્યઓ, પટાવતો અને સરદારો પર, યવન રાજ્યઓ બહુજ જબરદસ્તી કરતા હતા. કોઈ બાયલા રજપૂતો તેને દીકરી આપીને મહેરબાની મેળવતા હતા. પોતાની જાગીર સંભાળતા હતા. આ વાત, પૃથુ જેવા રાઠોડ રજપૂતને ગમતી ન હતી. “મેવાડ ખાસ કરીને રજપૂતાનાનું નાક છે, તેવીજ રીતે તેના શિશોદીવાવંશી રાજા કંઈ કમ નથી !” આ પ્રકારનું મુત્ર, વેદમંત્ર પેઠેમ મહોંમાં હતું, અને તેનું માદળીયું હાથેજ બાંધી

રાખ્યું હતું. આ વખતે પણ ટંટો થવાનું એજ કારણ હતું. પૃથુની લાંક એમેર લાગી રહી હતી. અને આ બળિયોદ્ધા સાથે લડવાને, શુરા રજપૂતોને પણ જોમ ચડી આવતું હતું.

પૃથુ, પોતાની પ્રિયા તારાકુંવરી તથા લશ્કર લઈને પ્રથમ નીમચ ગયો. અને ત્યાંથી પાંચ દિવસ રજપૂતોનો મ્હોટો જમાવ કીધો. આ દળયુથમાં ગજોતો પૃથુ, એકદમ માળવા તરફ ચાલ્યો. લશ્કરી દમામ અને પૃથુની લાંકથી ઘોડા પણ વેગ કરવા લાગ્યા. શત્રુનાં લાંઝાં નરમ પડે, તેવી રીતે હયદળ અને પાયદળનો શોર મચી રહ્યો. રજપૂતાનાની નદીયાં પણ થંભી ગઈ. અને પવન પણ બંધ થતો ગયો; કેમકે એમેર જાણે કિસ્સો બંધાતો જતો હોય ! આખરે માળવ પ્રદેશની ભૂમિમાં પૃથુએ પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ તેણે દેપાલપુર નામનું નગર કબજે કર્યું. અને ત્યાંના સુલતાને મારી નાખ્યો. આ વાતની ખબર પડતાં, માળવશાહ એકદમ ક્રોધે ભરાઈને, પૃથુનો સંહાર કરવા ચડ્યો. પૃથુ એક રસ્તે માળવ ભણી ઉપડ્યો, ને શાહ બીજે રસ્તે પુથુને પકડવાને દેપાલપુર તરફ ધસ્યો. એથી બન્ને જુદા જુદા માર્ગે ચાલ્યા ગયા. પુથુને ખબર મળી, કે માળવશાહ તો પોતાને પકડવાને પહોંચી પડ્યો છે, તેથી એમની પાછળ પડ્યો. અને માળવરાજનું લશ્કર થાકથી જ્યાં મુકામ કરીને પડેલું હતું, ત્યાં એાચીતો જઈને ઘાયો માર્યો. માળવ સુલતાન એકદમ ગભરાઈ ગયો. શાહ સૈનીકાએ તરત હુમલો શરૂ કર્યો, પણ પૃથુનું લશ્કર એટલું બળિષ્ઠ અને મ્હોટું હતું, કે આખરે શહેનશાહી લગ્ગરને પૃથુના કબજામાં રહેવું પડ્યું. પૃથુએ ખુશ્કી રીતે જાણાવ્યું, કે ફક્ત સુલતાનને મેવાડપતિની ગાદી કને ઉભો કરવાનો છે. તે પછીથી રજા મળશે, આ ભરસા પર લશ્કરે તોશાન બંધ કર્યું. પણ સુલતાનની પરવાનગી માગી ! સુલતાનને કેદી હાલતમાં પૃથુએ સમજાવ્યું, કે આપને કશી ઇજા કરવામાં

નહિ આવે. તેમ કેદ કરવામાં પણ નહિ આવે. માત્ર રાણુ રાયમલ્લ
મારા પિતાની મુલાકાત પછી તરતજ આપને છોડી દેવામાં આવશે.
કારણ હાલ કહેવા કરતાં, સમલજ કહેવામાં આવશે ! ” સુલતાન
તેથી નારાજ ન થયો. અને પોતાના ખાસ સ્વારો રાખીને, બીજું
લશ્કર માળવા રાજધાનીમાં રવાના કરી દીધું. અને પોતે, પૃથુ સાથે
ચિતોડ ગયો.

રાણુ રાયમ્લિંહને ખબર મળી, કે પૃથુએ, માળવશાહને પકડ્યો
છે, તેથી તે સંબેદિત થયો, પણ અંતે તો તે શાહને દરબારમાં હાજર
કર્યો. અને નમાવીને પૃથુએ પ્રતિજ્ઞા પાળી. આ સમયનો દેખાવ, અને
અભિનન્દન શબ્દ અનિવાર્ય હતા. પૃથુના વિજયની આ એક ટાંચ
હતી. શાહને સારી રીતે સન્માનથી રાયમલે માળવા તરફ રવાના
કર્યો. રજપૂત લડવૈયાઓને તેની કીર્તિ સહિત માન આપીને સ્વદેશ
પહોંચાડ્યા. અને પૃથુ કોમલમેર જવા ઉપડી ગયો. એટલામાં વળી
નવું કાતુક ઉત્પન્ન થયું. અને નવો ઝઘડો જન્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

ચંદ્રમામાં એક ધાણું !

“બાઈ ? નમાઈ નામ શું ? અને આ રાજ્ય તેજેમથી કાંડીલા
કુંવર સમાન બાળક કોણ ? ” તારામુંદરીએ એક રૂપવંતી સ્ત્રીને પુછ્યું !

“ મહાઈ નામ શીતળતાની ! હું એક રાજની દાસી છું, અને
આ વીરબાળક એક શુરા સરદારના પ્રતાપનું રજા છે. પણ તમે
કોણ બહેન ? ” દાસીએ પુછ્યું :

“ હું ? ” તારા હસી. “ હું, વીર પૃથુરાજની ધર્મપત્નિ, મહાઈ
નામ તારા ! ”

‘વિરાંગના તારા? ખેદનરના રાવ સુરનાનસિંહની કુંવરી અને મહારા-અરે બહાલા-અરે ના-અમારા અનદાતા કુમારનાં પત્નિ!’ સંકોચાતે શબ્દે દાસી બોલી; અનુકંપતી, શરમાતી, અકળાતી, ન્હાસી છુટવાને પાછી પાની કરતી જણાતી-દાસી બોલી. જન્મ અચકાવા લાગી. આંખ મીંચાવા લાગી-જાણે રાજબાળક હમણાં પડી જશે, તેમ ધુજવા લાગી.

“કેમ બહેન? તું આમ વ્યાકુળ બની જઈ? અહીં શા હિંદેષે આવી છું! તું દેખાય છે, તો રાંક, અને તારા હાથમાં તો કોઈ રાજકુંવર છે! તું ચોરી આવી છું, કે સખળ રક્ષણ તળે બાળકને નિર્ભય કરવાને મુક્યાં આવી છું!”

આ શબ્દોનો દાસી જવાબ આપે, યા ન આપે, તે પહેલાં મુર્છિત થઈ ગઈ; અને પડતાંજ પેલું બાળક તારાના બોજામાં આવી પડ્યું. જરા ચારે દાસીનો પ્રાણ ગયો-ત્યાં પૃથુરાજ, શિકારમાં ગયેલો, તે આવી ચડ્યો. શિતળતાનીને જોઈ તે ચકિત થયો. “આહા! આ શું? આ તો પ્રીયદાસી? જેને એકવાર અજ્ઞાત આવેશમાં આલિંગન કરેલું, તે? અહીં ક્યાંથી, કેમ આવી હશે?” આ મન સંકલ્પમાં ગુથાયો. તારાના હાથમાં બાળક જોયું. પૃથુ ચકિત થઈ ગયો. રખે દાસીએ પોતાનો સંબંધ જણાવ્યો હોય? એ સંબંધના ભાવે, રખે તારા મનમાં ખેદ પ્રાપ્ત! આ બેવડો વિભ્રમ થયો. ઝંખવાણો પડી ગયો. હેતાળ તારા સમજી, કે આ બનાવથીજ બહાલાનું મન દયાર્દ્ર બની ગયું છે.

“બહાલા? આ કોઈ સ્ત્રી, હમણાં આ બાળકને લઈને આવી. હજી વાત કરે છે, ત્યાં તો મુર્છા આવી, અને બાળક મારા બોજામાં પડી ગયું!”

“તેણે કંઈ કહ્યું, કે તે કોણ છે?” પૃથુએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ના! માત્ર એટલું બોલી કે “આ બાળક એક શૂરા સરદારનું” પ્રતાપી કૃત છે!”

“હા. એમજ!”

“તમે તેને આપઆ છો?”

“હા. ગરીબ બિચારી દાસી! હું તેની હકીકત નિરાંતે કહીશ.”

તેને હું પીછાણું છું. આ બાળક આપણું સમજીતે પાળવા-કેરવાનું તેને હું પીછાણું છું. આ બાળક આપણું સમજીતે પાળવા-કેરવાનું છે. હાથ છે! આપણો સખત પૂર્વ છે, એમ જણી પુત્રકપે ગણવાનું છે. હાથ તો આ દાસીને અગ્નિદાહ કરાવતે! તમે રાજબાળકને મહેલમાં લઈ જાઓ! વનમાંથી મળ્યું, માટે તેનું નામ “વનવીર”** રાખજો-દાસીને સોંપજો-દેખરેખ તમે રાખજો. પૃથુનાં આ માયાળુ વચનો-જો ખરો બેદ, તારા સમજી શકી નહિ. માત્ર દયાળુ અંતઃકરણની ઉરમીયો, અને સંતાન લીણ પુરુષો એટલા નમ્ર હોય છે, એટલુંજ સમજી! અનાથ બાળક, અને અજ્ઞાત સ્ત્રી તરફ દયા અતાવી રાજ બાળક હશે, એમ તારાએ કહ્યું. અને તેને લઈને મહેલમાં ગઈ.

વાંચનાર? કુમાર પૃથુરાજની યુવાનીના પ્રારંભમાં આ મનોહર દાસી શિતળ તાની, તેની પ્રિયાંગના હતી. તેના પ્રતાપથી આ કૃષ્ણ પ્રેમ મળ્યું હતું. પૃથુ દેશનિકાલ થયા પછી, દાસી શિતળતાની પણ ખીજતજ વતનમાં જઈ રહી હતી અને તેને આ કુમાર જન્મ્યો હતો. પૃથુએ એકવાર તેને જોયો હતો. અને પ્રસંગોપાત પોતાના કુંવર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હતી. શિતળતાની આ સમયે કેમ ‘અહીં’ આવી ચડી હશે, તે પૃથુથી કદીપી શકાયુંજ નહિ. પૃથુને તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ વશદાર દાસી કદી પણ પૃથુના હૃદયને દુભાવે તેવી ન હતી. પૃથુ, કામલમેરમાં તારા સાથે રહી છે, તે જાણ્યા જતાં, અને પોતે તેનું વિશ્વાસ રત્ન જતાં, ‘અહીં’ ફરેલી કરવાને આવે, તે પણ પૃથુએ માન્યું નહિ! આખરે તે તરફ પૃથુને બહુ દયા આવી. દાસીના અંતરની

* ‘કુમાર વનવીર’ ની કથા સગતા કુંવર હિંદયસિંહના પ્રસંગમાં ‘ઉદય-વનવીર’ તરીકે પ્રકટ થયે સર્વ ઉત્તર ભાગ સમભરો.

પ્રાત્ર અશુદ્ધ રહેવાથી તેને અધુ ખંદ થયો. શા માટે, શા દુઃખે,
તારા સમક્ષ આવી, ને મરી ગઈ, તે પણ અગત્યની લાગી.
મૈત્રાનું થયું, ખતવાનું અન્યું, મનની મનમાંજ રહી. બાળક
માત્ર મળી આવ્યું. ને તેનું રક્ષણ કરવું સદૃશ માન્યો. આ સિવાય
કંઈ પણ ખુલાસો કરવાની પૃથુએ ઇચ્છા રાખી નહિ. બાળક માટે
દરેક પ્રકારનો ઉંચો અદોષસ્ત કરી દીધો. અને તેને ક્રામલમેરના
મહેલમાં, એક વિશ્વાસુ દાસીની સારવાર તળે દૂબળી દીધી થોડા
દિવસમાં એ વાત વિસારે પાડી દીધી. તેને કશું બળ કે કારણ આપ્યું
નહિ. સામાન્ય બનાવ તરીકે પસાર કરી દીધો. અને તેટલાં તો
પૃથુને ખબર પડી, કે શ્રીનગરનાં રામને ત્યાં સંગ છુપાયેલો છે!
આ શોધખાળમાં તે ક્રામલમેરથી નારાને એકલી મોકલે, પોતાના
હૃદયનો ભાવ ભગવતના નીકળી પડે. જેમલ ગુજરી ગયો. એ
સમયે સંગનો પણ પત્તો નહિ, તથા પોતે એકલો હવે ચિતોડનો ગાદી
વારસ થશે, એમ ધારેલું; પણ ત્યાં સંગની દયાતીની વાત જાહેર
થઈ, એટલે ફરી વાદળ ઘેરાયું. અને મન-ગગન ગળેલાં લાગ્યું. તે
સંગને પકડવા માટે, વિકરાલતા વાદળની પેટ, શ્રીનગર તરફ નીકળી
પડ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

પૃથુરાજને ગીતા જ્ઞાન.

રાજ્ય નીતિના નિયમ પ્રમાણે, મારતું વા મરતું, એ સુવ
સક્ષમાં રાખીને, પૃથુરાજે પોતાના બ્રાતૃભાવ સંબંધ ત્યાગ કરીને,
સંગ રાણાને શાસન કરવા તત્પર થયો. કાલ વાર તેના મનમાં
એમ આવતું હતું, કે કદાપિ ભાવિ મથ્યા થતું નથી! રાવણ જેવા
દશકંધ રાજા પણ અંતે ગર્વમાં ગળી ગયા. રાજપાટ ત્યાગીને આલ્યા

મયા! અસાઉદીન જેવો પાદશાહ, રાજ્ય લોભમાં, એક યુદ્ધમાં જેવા મલેક કાપુરના બળમાં દરાઈ ગયો. ભાવિમાં ન હશે, તો નહિજ મળે, અને ધાયું ધણીનું થશે, એ વિવાદ બહુ વાર મનમાં ઉદ્ભવતો હતો. ને સંગને હણવાનો તથા પોતે રાજ્ય ખટપટ તણ દેવાનો સંકલ્પ કરતો હતો; પણ બીજીજ પળે, તે વાન મુગજગ સમાન વેરાઈ જતી, ને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો અનુનને કરેલો ઉપદેશ દ્રષ્ટિમાં તથા શ્રવણમાં ધ્વની થતો હતો.

સંગને શ્રીનગરના મહારાજ કર્મસિંહ પરમારે આશરો આપ્યો છે. અને તે ઉપરાંત તેની યુવાન કુંવરી દાયજનમાં આપી છે, પરણાવી છે. તો હવે એ અભિમાંની પરમારને ખતાવી આપવું જોઈએ, કે “તું એક બળવાન સિંહની સામે અગ્નને ઉભું કર્યું છે.” આ મહા ગર્વિષ્ટ વિચારથી, પૃથુએ, કર્મસિંહને ખબર આપી. અને સંગને આશ્રયથી દુર કરવાની સલાહ તથા ધમકી આપી.

એક તરફથી આ ધમકીના જવાબ માટે ખાટી થતો પૃથુ, ક્રોધાગ્નિના તીવ્ર વેગમાં ચમકી રહેલો હતો. અને બીજી તરફથી તેને ભગવદ્ગીતાના અનુનનો વિવાદ વારંવાર લક્ષમાં આવતો હતો. પૃથુને ગીતા પ્રત્યે બહુ શોખ હતો. ને તેથી જ્યારે જ્યારે મન નિષ્ઠન થતું ત્યારે તે ગીતાજ વાંચવા ખેસતો. સંગ પ્રત્યેના વિષમ ભાવથી તેનું ઉદગ્રાવું રૂધિર શાન્ત પાડવાને ગીતાના પ્રથમાધ્યાયથી અધ્યયન શરૂ કર્યું.

કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિર્પીદન્નિદમબ્રવીત

દૃષ્ટ્વમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ ॥

પછી અનુન મનમાં મહા ખેદ પામી શ્રીકૃષ્ણ પાસે વિનય-સદિત બોલ્યા—હું શ્રીકૃષ્ણ ! આ ખેડ સૈન્યમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ભેગા થયેલા, એ તો સર્વ અમારા કુટુંબી જન છે. અને યુદ્ધ થતાં તેઓનોજ નાશ થશે ! ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! જોમના ઉપર અમારે દયા કરવી થટે, તેઓનેજ મારવાં, એ અધોર કર્મ મારાથી તો થતું નથી. જુઓ, હું મારાં કુટુંબીઓને મારવાનું કર્મ કરવા વાસ્તે માત્ર ઉભો, તેટલામાંજ માંદે મોટું સૂકાઈ જાય છે, શરીર કંપે છે, અંધાં રૂપાટાં ઉભાં થયાં છે, અને સર્વ શરીર અચેત થઈ જાય છે. હે અહારાજ ! એ તો મને અતિ દુષ્ટ કર્મ લાગે છે. ॥ ૨૯ ॥

ગાંડીવં સ્પંસતે હસ્તાન્નૃવક્તૃવૈ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતાં ચ મે મનઃ ॥

આ ગોત્ર-વધ-કર્મ કરવા માટે મારો હાથ, હે શ્રીકૃષ્ણ ! આક્રમો નથી; અને મારું મનજ આ કામ માટે આગળ વધતું નથી. તેથીજ હું ગાંડીવ ધનુષ્ય ધરી શકતો નથી; અને આ ઠેકાણે ઉભવું પણ મને ગમતું નથી. આ કર્મની હું ઇચ્છા ધરિ ઉભો રહ્યા, તેથી પણ મારા શરીરને, પવન શીતળ જળતા અગ્નિની પેઠે દુઃખકારક લાગે છે. ॥ ૩૦ ॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

કેમકે હે શ્રીકૃષ્ણ ! પોતાના સર્વ ગોત્રજોને મારી નાખી રાજ્ય મેળવવું, એ વાતજ મને અરાગ લાગે છે. પોતાનાં અને પોતાનાં કુટુંબી-ઓનાં સુખને હણીને રાજ્ય લેવું તેમાં કાંઈ લાભ નથી. ॥ ૩૧ ॥

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ૩૨

જુઓ શ્રીકૃષ્ણ ! વળી એ ગોત્રજોને મારી મારે છવતાં રહે-

વામાં પણ કાંઈ લાભ નથી. રાજ્ય તથા સુખભોગને શું કરવાનું છે? એમને મારી નાંખી રાજ્ય મેળવવાની તથા વિજય થઈ સુખ ભોગવવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. ॥ ૩૨ ॥

યેવામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુસ્થાનિ ચ ।

ત દમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનानि ચ ૩૩

જે મારા સંબંધીઓને સુખી કરવા વાસ્તે રાજ્ય તથા સુખ ભોગવવાના પદાર્થો મેળવવા, તે લોકો તો બધી આશા છોડી યુદ્ધમાં મરવા માટે ઉભા રહેલા છે. એથી કરીને મને લાગે છે કે, સર્વને સુખી કરવા હોય તો યુદ્ધ કરવું નહિ. ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ૩૪

કારણ કે, યુદ્ધમાં શુર, પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, કાકા, મામા, સસરા તથા સાળા અને જાતભાઈઓ તેમજ પ્રપૃષ્ઠિત્ર વગેરે સર્વ એક સૈન્યમાં ઉભા છે. ॥ ૩૪ ॥

ણતાન્ન હંતુચ્છિમિ ઘ્નતોઽપિ મધુસૂદન ।

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિંનુ મહીકૃતે ॥ ૩૫ ॥

આ સર્વ જો કે એમને મારવા વાસ્તે આવેલા છે, અને મારશે, તથાપિ ત્રિલોકનું રાજ્ય મળે તો પણ હું એમને મારવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. હે શ્રીકૃષ્ણ ! એમને મારી આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કદી મેળવું, તોપણ તે મને ક્યાંથી લાડું થાય ॥ ૩૫ ॥

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ।

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હૃત્વૈતાનાતનયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

એ માટે હે જનાર્દન એટલે પ્રહ્લયકાળમાં જગતનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ! તારું નામજ જનાર્દન છે, તેથી તને એ સર્વ

મરે તો પણ તેનું કાંઈજ લાગે નહિ; પણ અમેને તો દરેક કામ સુખને વાસ્તે કરવું પડે છે. ત્યારે દુર્યોધન વગેરેને મારવામાં શું સુખ થશે ? એથી તો પાપ માત્ર લાગે, અને તેનું ક્ષુભ દુઃખજ ભાગવવું પડશે.

હવે તમે કહેશો કે, આગમાં બાળી ભસ્મ કરનારા, ઝેર પાનારા, સ્ત્રી, ધન તથા જમીન હરણ કરનારા, તથા શસ્ત્ર લઈ મારવા આવનાર, છત્યાદિ ૭ પ્રકાર કરનારા તે “ આત્મહત્તા ” છે. એવાને મારવામાં પાપ નથી; એવું શાસ્ત્રમાં છે. પણ આત્મહત્તા દુર્યોધનનું રક્ષણ કરનારા બાળ્ય, દ્રોણ એ તો વડીલ અને મહાપ્રતાપી ગુરુજન છે. તેઓને મારવા વિના દુર્યોધન કેમ મરશે ? અને ગુરુજનને મારવાથી હું પાપમાં પડીશ; પછી આપની પ્રાપ્તિ મને ક્યાંથી થશે ? ॥ ૩૬ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रस्वबांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम मांधव ॥ ૩૭ ॥

માટે પોતાનાં લોકોને તથા દુર્યોધનાદિક બાંધુઓને મારવામાં અમેને સુખ થનાર નથી; અને તેથી હે શ્રીકૃષ્ણ ! યુદ્ધ કરવું એ મને વાજબી લીસતું નથી. ॥ ૩૭ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ૩૮ ॥

કુળનો નાશ કરવાથી તથા મિત્રોની સાથે વેર બાંધવાથી મહા નરકસ્થાન આવનાર દોષ લાગે છે. દુર્યોધનાદીકના મનમાં એવું લાગતું નથી. તેનું કારણ તેઓની હિતિ લોભથી વ્યાપ્ત થઈ છે. ॥ ૩૮ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યન્નિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

પણ કુળક્ષય કરવામાં મોટો દોષ છે, એવું અમે જાણીએ છીએ, તો લોભથી મારે હાથે દોષ કેમ થશે ? હે શ્રીકૃષ્ણ, તેનો આપ વિચાર કરો. ॥ ૩૯ ॥

કુલક્ષયે પ્રણસ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

વળી લડાઈ કરવાથી ધણાં કુળોનો નાશ થશે. તે કુળોમાં આરંભથી ચાલતા આવેલા આચારવિચાર, પણ તે જોડેજ નાશ પામશે. અને પછી ધર્મનું માણસોના અભાવે સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સર્વ અધર્મી-દુઃખી થશે. ॥ ૪૦ ॥

અધર્માભિવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ

સ્ત્રિષુ દુષ્ટમાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

અને હે શ્રીકૃષ્ણ ! એ મરનારની સ્ત્રીઓ અધર્મી તથા બલિ-ચારીણી થશે, અને તેને પેટે વર્ણસંકર પ્રજા જનમશે. ॥ ૪૧ ॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિપિ તિરો હ્યેયાં લુપ્તપિંડાદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

આ પ્રમાણે વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ થતા એટલે તે કુળમાં શ્રાદ્ધતર્પણ, તિલ-પાણીનું તર્પણ, તથા પિંડદાન એ સર્વ ક્રિયાઓનો લોપ થશે, અને એથી કુળનો ઘાત કરનારાઓના પૂર્વજો ઉત્તમ સ્વર્ગલોકથી છુટા પડશે.

જેમ એક ઝાડની ડાળ ઉપર ખીણું ઝાડ ઉત્પન્ન થાયછે, કે જેને મૂળ જાતી નથી; તે જે ઝાડ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ મૂળસુદ્ધાં નાશ કરે છે. તેવીજ રીતે વર્ણસંકર પ્રજાથી ઉત્પત્તિસુદ્ધાં ને કુળ નરકમાં પડે છે. ॥ ૪૨ ॥

દોષૈરેતૈઃ કુલગ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માઃ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

કુળના તથા જાતીના આક્રમતા આવેલા ધર્મો કુળમાં આહુ રહ્યાથી, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાયછે, પણ કુળહત્યા કરનારાઓના તે ધર્મો મૂળથીજ નાશ પામે છે; કેમકે તે યુદ્ધમાં મુઝ્યા એટલે તેઓની સ્ત્રીઓ ભરકમ કરી વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ કરે છે. તે ઉત્પત્તિ દ્વાપિત છે, તેથી તેઓને જાતિધર્મ અને કુળધર્મ મુળમાંજ નથી. ॥ ૪૩ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાદર્ન ।

નરકે નિયંત્ર વાસો ભવતીત્યનુશુદ્ધમ ॥ ૪૪ ॥

એથી જે મનુષ્યો જાતિધર્મ તથા કુળધર્મનો નાશ કરેછે તેઓને હમેશાં નરક ભોગવવું પડેછે, એવું હું શ્રીકૃષ્ણ ! મેં શાસ્ત્રમાં સાંભળેલું છે, ॥ ૪૪ ॥

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદયતાઃ ॥ ૪૫ ॥

એવું છતાં અમે રાજ્ય તથા સુખભોગના લોભથી પોતાના કુળનો નાશ કરી. મોટું પાતક કર્મ કરવા તૈયાર થયા, એ મોટું આશ્ચર્ય છે. અરેરે ! અમારા દુષ્ટ કર્મને ધિકાર હવે!! ॥ ૪૫ ॥

યદિ મામપ્રતિકારમશક્ત્વં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

હવે હું તો એઓને મારતો નથી. અને હથિયાર છોડી બેસું છું. તે દરમ્યાન દુર્યોધન વગેરે પોતાને હાથે મને મારી નાખશે, તો હું બહુ ખુશી થઈશ. ॥ ૪૬ ॥

एवमुक्त्वाजुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विमृज्य सशरं चापं शोकसविप्रमानसः ॥ ४७ ॥

આ પ્રમાણે હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, કૃષ્ણજ્ઞય કરવામાં મોટું પાપ સમજી અર્જુન ધણા શોકથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયાઓ; અને હાથે ધરેલું ધનુષ્યખાણુ રથ ઉપર છોડી દઈ એકે એનાની વચમાં નિઃશસ્ત્ર એટલે હથિયાર વગરનો થઈ ગયો.

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, તારો પુત્ર દુર્યોધન તેણે આજ અધ્યાયના ખીજા શ્લોકથી અગ્યારમાં શ્લોક સુધી કૃષ્ણ-જ્ઞય કરવાને સરકરને એકદમ દુકમ કયો, અને અર્જુનને તે બાબત એટલો વિચાર કયો, તેથીજ ભગવાંતની તેના ઉપર કૃપા થઈ.

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्

विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા, આ પ્રમાણે અર્જુનના દીક્ષમાં સગત વિષે ધણો શોક થવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ એકે સરકર વચ્ચે તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. એવી અલીંગની સ્થિતિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના ભક્તનો શોક દૂર કરવા માટે કૃપાવંત થઈ કહેવા લાગ્યા કે, ॥ ૧ ॥

कुस्तत्त्वा कश्चलामिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

હે અર્જુન, તું મોટો યોધ્ધો થઈને “ આ સગતમાં આને મારીશ તો મને પાપ લાગશે ” એવો તને મોહ કયાંથી ઉત્પન્ન થયો ? કારણ કે, રણભૂમીમાં લડવા આવીને જો તું એવો મોહ પામીશ, તો તારી જગતમાં અપકીર્તિ થશે. અને સ્વર્ગમાં એકલા તારા પૂર્વજો તનેજ દસશે; માટે તારું કહેવું મને ઠીક લાગતું.

નથી. અને જે ભીષ્મ દ્રોણ યજ્ઞેરેને તું શ્રેષ્ઠ કહે છે, તેને પણ વાળગી લાગશે નહિ; કેમકે તેને જે તારું કહેવું યોગ્ય લાગતું હોત તો તેએજ સામા લડવાને કાં તૈયાર થાય ? ॥ ૨ ॥

ક્લેવ્યં માસ્મિ ગમઃ : પર્વં નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

શુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વેત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

માટે અશુદ્ધ, તને આવું બાપલાજેવું ભાપણ, રણભૂમિમાં કરવું શ્રુતું નથી. કારણ કે, વિજયી એટલે શત્રુને મારનાર એવું તારૂં શુભનામ પૃથ્વીપર ગાજે છે, માટે મોહ મુંડી દઈ હથીઆર લઈ ઉઠે. ॥ ૩ ॥

કથં મીષ્મમહં સચ્ચે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

શ્શુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિમૂદન ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણનાં એવાં વચન સાંભળી અશુદ્ધ કહે છે કે, હે શ્રીકૃષ્ણ ! મેં ભીષ્મની વેમજ દ્રોણની પૂજા કરી છે; કેમકે તે મારે તેમજ સર્વેને પૂજવાળો છે. હવે મેં જેની પૂજા કરી તેનેજ બાણવડે લડાઈમાં મારવા, એ કેમ અને, તે આપજ કહો. કેમકે સર્વજ્ઞ કહેતાં સર્વને જાણનાર તથા શત્રુને જાણનાર આપજ છો, તો તે વિપેની મારી ખાત્રી કરો. ॥ ૪ ॥

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્શ્રેયો ભોક્તુ મૈશ્વમપીહ લોકે

હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુર્હાનૈવ મુંજીય ભોગાન્નુશ્ચિરપ્રદિગ્ધાન્

હે શ્રીકૃષ્ણ ! દ્રોણાચાર્યને ધન તથા સુખ વૈભવનો લોભ છે તેથીજ તેણે દુર્યોધનની ચાકરી સ્વીકારી, માટે તેને માર્યા સિવાય દુર્યોધન મરનાર નથી. પણ એ પ્રમાણે ગુરૂ-બ્રાહ્મણનો ઘાત કરીને મારે સુખ ભોગવવું તે તો તેનુંજ લોહી પીધા બરાબર લાગે છે. એવાં દુષ્ટ કર્મ કરીને સુખ ભોગવવા કરતાં ભીષ્મ માગીને પેટ ભરવું, એ હું વધારે પસંદ કરું છું. ॥ ૫ ॥

નં ચૈતાદિયઃ કતરણો મરીયો

યદ્વા જયેમ ચદિ વા મો જયેયુઃ ।

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ

સ્તેઽર્થસ્થિતાઃ પ્રમુખે ખાર્તરાણાઃ ॥ ૬ ॥

વળી લડાઇમાં સામેવાળા મને જીતશે, કે હું તેને જીતીશ, આ કાંઇ નક્કી નથી. આમ છે માટે હું કહું છું કે, તેને મારીને જીતવાની મને ઇચ્છા નથી. કારણ કે, લડાઇ મધ્યેનાં જેઉં પક્ષમાંથી કોઇ બચનાર નથી, એમ હું ધારું છું; પરંતુ તેપણ નક્કી નથી. માટે હે શ્રીકૃષ્ણ ! હું આપને પૂછું છું કે, લડાઇ કરવી તે સૌથી સારું કે નહિ કરવી તે સૌથી સારું, તે નક્કી કરવું જોઇએ, ॥ ૬ ॥

तर्हि त्वं शिष्यस्तु

પૃચ્છામિઃ ત્વાં ધર્મસમૂહચેતાઃ

ચત્ત્વેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તઽહં શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

પછી કૃષ્ણચરણમાં પ્રણામ કરી, “ હું આપની પાસે આવ્યો છું ” એમ કહી અર્જુન કહેવા લાગ્યો કે, હું આપનો શિષ્ય છું અને ધર્મની બાબતમાં આ વખત મારું મન ઘણી ગુંથવણમાં પડી ગયું છે, ને કુટુંબને નાશ થાય, તે પાપથી હું ડરું છું, માટે આ લોક તથા પરલોકમાં અમારું સાર થાય એવો ઉપદેશ કરો; કે જેથી હે શ્રીકૃષ્ણ, આપ કહેા છે તેવે મારે સ્વભાવ થાય. ॥ ૭ ॥

ब्रूहि प्रपन्न्यामि ममापनुद्या

ચત્ત્વેકમુચ્છેન્નમિમિ ચાનામ્ ।

अथाह ॥ त्वत्पत्न्यसुखं

રાજ્યં સુરાણામપિ આધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

કરેલું, આખી પૃષ્ઠીનું તથા સ્વર્ગનું રાજ્ય શત્રુ ન જતાં

જે મને મળે તોપણ મારી ઇંદ્રિયો કુટુંબના નાશની બીકથી એવી
અહેર મારી ગઇ છે કે, તેથી મને એન પડતું નથી. તેથી સુખી
થવાનો માર્ગ બતાવો કે જેથી મને સ્વધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ॥ ૮ ॥

एवमुक्त्वा हृषिकेशं गुडाकेशः परंतप

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

આ પ્રમાણે હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, ઇંદ્રિયોના પતિ શ્રીકૃષ્ણને,
ઉંધને તામે કરનાર અભુને કહ્યું કે. હું લડાઇ કરતો નથી. એમ
કહીને તે ચુપ બેઠો. ॥ ૯ ॥

तमुवाच हर्षिकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोर्द्वयोर्मध्ये हृर्દાंतमिदं वचः ॥ ૧૦ ॥

તે વખતે હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! શ્રીકૃષ્ણને અતિશય દયા આવી.
અને બેઉ લશ્કરની વચ્ચે પાતાના પ્રિયલકત અભુને શોકાતુર
બોધ કરતે મોઢો કહ્યું કે, ॥ ૧૦ ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतांस्तूष्णं नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ૧૧ ॥

અરે ! જે પંડિત, તે જાણવાની ચીજ એટલે જ્ઞેય, જાણવાની
ક્રિયા તે જ્ઞાન, જાણનાર કહેતાં જ્ઞાતા, જેને ત્રિપુટી કહે છે એ ત્રણેથી
અલગ રહે છે, તે જન્મ-મરણનો મુદ્દલ શોક કરતા નથી; કેમકે તે
અભિમાનથી દુર રહે છે. અને તું પંડિતોના જેવી વાતો કરતાં છતાં
જન્મ-મરણનો શોક કરે છે. વળી જેનો શોક કરવો ન જોઇએ તે
શરદિનો પણ તું શોક કરે છે, કે જેમ કરવાનું કંઇજ કારણ નથી.
જે જન્મ્યું તે મરવાનુંજ, એવો કુદરતી નિયમ છે, અને જે મરે
છે, તેંફરીથી જન્મ પણ ધારણ કરે છે, એવો પણ ઇશ્વરી નિયમજ
છે, માટે તું વધા શોક મૂકી દે. ॥ ૧૧ ॥

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનસાધિપા : ।

ન ચૈવ ન સંવિષ્યામ : સર્વે લયમત : પરમ ॥ ૧ ॥

હે અનુન ! હું જે પાંચ ભૂતમય જગત્તરૂપ હૃદય, તે કદીપણું નહિ હતો કે શું ? નહિ; કારણ કે, હું સર્વ કાળ હું; તે પ્રમાણે તું તથા આ બધા રાગઓ, જે પ્રમાણે હમણા મારા પંચભૂતાત્મક સૃષ્ટિરૂપી શરીરનેજ હું હું કદીને રહ્યા છો, તેમ અગાઉ પણ એક એક શરીર ધારણ કરીને રહ્યા હતા. અને તેજ પ્રમાણે અગામી જનો પણ રહેશે, તથા તેઓ મારા સૃષ્ટિરૂપી શરીરને હવે પછી પણ ધારણ કરશે. ॥ ૧૨ ॥

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધૌરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

પરંતુ કેમ શરીર ધારણ કરશે, એમ પૃથ્વીશ તો જેમ (વ્યષ્ટિરૂપી સૃષ્ટિ) પ્રત્યેક શરીરરૂપી સૃષ્ટિમાં જીવાત્માને બાધ્યાવસ્થા જઈ જીવાની દેખાય છે, તથા જીવાની જઈ ઘડપણ આવે છે, તેમજ મરણાવસ્થા જતાં ફરી જન્મ (પુનર્જન્મ) ની અવસ્થા દેખાય છે. એમ નવાં નવાં શરીર ધારણ કરશે.

એ શરીરની ઉત્પત્તિની રીતિ એવી છે કે, આ પૃથ્વીના ગોળાની પોલાણમાં જે અનેક ગ્રહ-નારાઓ ગોળ છે, તે પોતા તરફ પદાર્થોને ખેંચે છે અને પૃથ્વી પણ પોતાતરફ તે તે પદાર્થોને ખેંચે છે. તે આકર્ષણ ક્રિયા પર વાયુ, ગરમી, વીજળી તથા પ્રકાશનાં કામો ચાલે છે. તે સર્વ ક્રિયા બનવામાં પ્રત્યેક જીવાત્મા (વ્યષ્ટિરૂપી) સામેલ થાય છે, માટે તેનાં કર્મો પ્રમાણે શરીરની ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપ થાય છે, એટલા માટે, વ્યષ્ટિરૂપી જીવાત્મા, જે નિરાકાર પર હરેક ગોળાનું આકર્ષણ ચાલતું નથી, તે નિરાકારમાં નાશ પામે છે. તેવા ધીર પુરૂષને આવાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયમાં મમતા હોતી નથી. ૥૧૩૥

માત્રાભ્યર્થાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખઃસદાઃ ।

આમત્રાપાવિમોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષ્ણસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

હે ભારત ! તું એમ કહીશ કે શરીરની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ તથા ફરી ઉત્પત્તિ થવું, એ જન્મમૃત્યુની ક્રિયાની માયા છે એટલે ધર્મરત્નો રજ, સત્ય અને સમો—એ ત્રણ ગુણમય સ્વભાવ છે. એટલા મોટે તેમાં અમુક જીવાત્માને ટાક, તાપ ક્રિયાદિ પાંચ વિષયોથી સુખદુઃખ થાય છે.

એ સુખદુઃખો કય રીતે ઉત્તમ પણ થાય છે, તે સાંભળઃ—
જ્ઞાન, આમડી, આંખ, જીભ અને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. તે માથામાં મગજની અંદર “મગજ” છે. તે મગજમાં વીજળી ફરવા હરવાનું જે પોલાણ છે, તે અંદરના પદાર્થોની બનેલી છે. તથા તે પોલાણ ઈન્દ્રિયો જેમ બહારથી વિષયો લે છે તેવી છે. તે પોલાણમાં વીજળી, પ્રકાશ, ગરમી, એજ તેજનાં કારણ જાણવાં. અને તે તેજ જૂતોની શરૂઆતની તેમજ છેવટની સ્થિતિનું નામ પ્રાણવાયુ જાણવું. તે પ્રાણવાયુ એ પોલાણમાં ચોખ્ખો હોય છે, અને તે પરમાણુ ધર્મરૂપી આકૃતિ તથા પરિમેયતા, વિભાજ્યતા—નિલેહ્યતા એ ગુણોની છેવટની સ્થિતિ—તે ગુરૂત્વકર્ષણ કરનારાં તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોમાં જ્ઞાન રહેલું છે.

જ્ઞાનની વૃત્તિઓને અંતઃકરણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહં-કાર એ નામો આપવામાં આવે છે, તે ગુરૂત્વાકર્ષણ કરનારાં જ્ઞાનનું રૂપ છે. તે વિષયોથી થનારાં સુખદુઃખ, એ લક્ષણો મગજતંતુઓની અંદરના પોલાણમાં મેળુદ છે. તેમાં ‘હું છું’ એવું ફાકટ માની બેસનારા પ્રત્યેક આત્મસ્વરૂપી જીવજૂત છે, તે જીવજૂતોના રૂપમાં, સ્પર્શ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એનો પ્રવેશ મળે નાશ થાય છે, એજ સ્પર્શ જાણવો. અને પકવાણની

અંદરના પદાર્થોથી પંચ વિષયરૂપી માનસિક કલ્પના સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે, અને તેનો પણ વિષયોની પેટા પ્રત્યેકમાં નાશ થાય છે, તે પણ માત્ર સ્પર્શ જાણવો, અને તેને કર્મખીજ કહે છે.

એવી રીતે ફરી ફરી એની એજ રમત થયા કરે છે. એ રમતના જાણનારે પોતાના સ્વરૂપની યાદદારત છોડીને ‘આ સાઈ આ માઈ’ એ મજાનુત પકડી રાખ્યું છે. એમ હોવાથી જે વસ્તુ પોતાને સારી લાગે છે, તેની સાથે દ્વિએનો મેલાપ થતાં સુખ લાય છે; અને જે વસ્તુ નહારી માની હોય તેથી દુઃખ જણાય છે. તથા તેથી પોતે અમર છતાં ફરી ફરી જનમ થયો એમ માને છે.

હે અર્જુન! “આ ખરાબ, આ સાઈ” એવી અનિત્ય એટલે ખોટી કલ્પના રાખી ન હોત, પણ જે વસ્તુ આવી તે ગઈ, માટે એ વસ્તુ મજાનતંતુમાં એક પલ્લવાર પણ ટકવાની નથી. એમ જે જાણત તો વિષયનું સુખદુઃખ કાંઈ પણ ન માનીને સહેજ જે આનંદ તે કુદરતને નિયમે આપ્યું એમ માનીને સુખદુઃખ કરત, એવો વિચાર કાઢ કરતું નથી, પાટે સુખ માનીને રહે છે એટલા માટે ઉપર કહ્યો તે વિચાર હે અર્જુન! તું કર, એટલે વિષયભોગ ભોગવવા છતાં, તને સુખદુઃખ જણાવાનું નથી. અને એવું લાગશે કે મજાનતંતુની અંદરના પોલાણમાંથી મારા રૂપમાં નાશ પામવા માટેજ વિષયો આવે છે એવું તને જ્ઞાન થશે. તે જ્ઞાન વડે કરીને એ વિષયો ખેંચા છે, એટલે જે વખતે એ વિષયનાં સુખદુઃખ માનવાનાં, તે પહેલાંજ તે નહિ સરખાં થઈ જશે, અને એવું જે માનવું, તેનું ન.મ નિનિક્ષા છે. એ તિવિક્ષા તું કર, એટલે તારો હરખ શોક ખીલકુલ જતો રહેશે. ॥ ૧૪ ॥

यं हि न व्यथयत्येते ते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ૧૫ ॥

હેવે અર્જુન, તું પણ આ વિચાર કરવા માગ્યો, એટલે તને

મોક્ષનો અધિકાર કહેવાને કાંઈ અડચણ નથી. કેમકે ઉપલા સ્લોકમાં કહેલો નિતિક્ષાનો વિચાર જેના મનમાં ઉતરે છે, તે માણસ કાંઈ પણ પદાર્થોમાં “સાર-માદ” એવો ભેદ ગણતો નથી. ‘સાર’ એવી કલ્પનાવાળી વસ્તુ મળવાથી તેને સુખ થતું નથી, તેમ ‘આ નહારી વસ્તુ’ એવી કલ્પનાથી દુઃખ પણ થતું નથી. કારણ વિષય માત્ર માયારૂપ છે, પરંતુ તેને સારા માદા કલ્પવા તથા તે મળવાથી સુખદુઃખ માની લેવું, એ પોતે કાંઈ પદાર્થ નથી. એ તો માત્ર કલ્પના છે, માટે એ કલ્પના વિચારીને જેણે છાડી, તેજ તેજ ધીરજવાંત સમજવા. અને કલ્પનામાં જે વિટાયો, તે વારંવાર કાળનો ભોગ થઈ પડે છે એટલા માટે જેને આ કલ્પના વળગતી નથી, તેજ સદા સમાધિસ્થ સમજવો, અને ચાર સાધનમાંનું એક સાધન નિતિક્ષા, તેણે કરી આત્મજ્ઞાનનો વિચાર કરવાને યોગ્ય થયો, એમ જાણ. ॥ ૧૫ ॥

નાસતો વિચિતે માલો નામાલો વિચિતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દષ્ટોન્તસ્ત્વનયોસ્તસ્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

કારણ, જે નિરાકાર તત્ત્વના જાણનારા આત્મજ્ઞાની હોય છે, તેઓ જ્ઞેય, જ્ઞાતા, તથા જ્ઞાનનો ચાહ જે અજ્ઞાને ધરેલો છે, તેનું પરબ્રહ્મ સ્વરૂપના અસ્તિત્વમાં ખીણું અસ્તિત્વ એટલે હોવાપણું મુદ્દજળ નથી. મતલબ કે, તે અજ્ઞાનનો વાંઝણીના પુત્રની પેઠે અભાવજ છે; તથા તેણે ધરેલો ચાહ પણ તેવોજ મિથ્યા છે એવું સમજે છે. તથા પરબ્રહ્મ નિરાકાર સ્વરૂપનો ભાવ એટલે અસ્તિત્વ કલ્પનારો કાંઈ નથી, તેથી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ સર્વકાળ ભાવરૂપજ અથવા અસ્તિત્વરૂપજ છે એમ સમજે છે, તેથીજ તેઓ સર્વકાળ મુક્ત હોય છે. ॥૧૬॥

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

માટે તે નિરાકાર સ્વરૂપ (સર્વાત્ર) બધે ઠેકાણે ભરેલું અને નાશ વગરનું એમાને. મ એટલે તેનું જગત્ થતું નથી તેથીજ તેને કલ્પનાએ કરીને પણ કોઈ નાશ કરી શકું નથી; પછી પ્રત્યક્ષ નાશ ક્યાંથી થશે? કેમકે જેના સ્વરૂપમાં નાશ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારનોજ નાશ છે, તેથીજ તે અવિનાશી સમજવો. વળી જેના સ્વરૂપનો વ્યય એટલે ઉપયોગ કરવો એવી ઇચ્છા ધરી, તો ઇચ્છા ધરનારની દશા-અધારાએ પ્રકાશના જેવું,—એવી ગતિ થાય છે. તેથીજ તે અવ્યય છે, માટેજ જે સર્વકાળ ભાવરૂપે એટલે અસ્તિત્વરૂપે કરી રહેનાર સંતનો નાશ, વાંધ્યાસુતથી સુતવતીના સુતના નાશ થવાનો નહિ, તેમ થતોજ નથી. ॥૧૭॥

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોપ્રમેયસ્ય તસ્માદુપધ્યસ્વ મારત ॥ ૧૮ ॥

કારણ તે નિરાકાર પરમાત્મા, સર્વકાળ નારી તથા કલ્પના રહિત છે. તે અદંતા ધરતો નથી, તેમ તેને દેહપ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. મિથ્યા અજ્ઞાન છે, તેજ હું પદ ધરીને કહેછે કે, હું નિરાકાર છું અને દેહ પ્રાપ્ત થયો, તે પણ મિથ્યા અજ્ઞાન દૂર કરી, આ દેહ નાશવંત છે, એવું સમજ અને યુક્ત કર. ॥ ૧૮ ॥

ય एनं वेत्ति हंतारं यस्मै न मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

નિરાકાર પરમાત્મા એક છે. તેના અસ્તિત્વમાં મારવું અથવા મરવું એ કંઈ છેજ નહીં, પણ અજ્ઞાને કરી જેઓ મિથ્યા હું પણુ' આને છે તેના કહેવાનોજ 'માર્યા અને મર્યા' એવો અર્થ થાયછે. પણુ તે સર્વ પોતપોતાને મિથ્યા નહિ જાણનાર એટલે અજ્ઞાનીઓ છે. ॥ ૧૯ ॥

ન જાયતે સ્થિયતે વા કદાચિ-
જ્ઞાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્ય : શાશ્વતોઽયં પુરાણોન
હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

દેહનો નાશ થઈ, વારંવાર નવું શરીર ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ
નિરાકાર પરમાત્માની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થતાં નથી, થશે પણ નહિ
અને થયાં પણ નથી. કેમકે તે (અજ) થયેલા પદાર્થ નથી. એવું
કારણ તે સર્વકાળ જેવો ને તેવોજ હોયછે, તથા સાશ્વત એટલે
સર્વકાળ નક્કી છે, તે મારવાથી કેમ મરે!! ૨૦ ॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ચ ણમજમવ્યયમ્ ।

કથ સપુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

એવા નિત્ય, અજ, અવ્યય, અવિનાશી નિરાકાર પરમ્માત્માને,
જે પોતાનું હૃદયસ્થ, હું પણ ધરનાર મિથ્યાસ્વરૂપ છોડી, અંકયતા
કરી બાળે છે, તે નિરાકારજ છે. તેથીજ તે જગતને તથા શરીરને
'છે' એવું માનતો નથી. હે અર્જુન! ને જ્ઞાની કેને મારશે?
તેની તો સ્વરૂપના નિરાકાર વિના ખીછ ઇચ્છા એટલે અસ્તિત્વ
મુદ્ધજ રહ્યું નથી. ॥ ૨૧ ॥

શાસાંસિર્જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ ગૃહ્ણતિ નરાઽપરાણિ

તથા શરીરાણિ વિહાયર્જીર્ણા-

ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

હવે દેહને ધારણ કરનારા જે જીવાત્મા છે, તેનો જ્ઞાનથી માત્ર
નાશ થાય છે, પણ શરીરનાં મરવાથી થતો નથી. એક વસ્ત્ર મુકી
ખીબું પહેરીએ તે પ્રમાણે એક શરીર છોડી તરતજ ખીબું બોગ
સૃષ્ટિનું બોગ-શરીર, કેમ પ્રમાણે ધારણ કરે છે, ને તેજ શરીરના
આકાર પ્રમાણે સ્થળદેહ દેખાય છે. ॥ ૨૨ ॥

નૈનં છિદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહન્તિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયન્તિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

તે હવાત્મા જ્ઞાને કરીને માત્ર નહિ સરખો થશે. પણ બીજા ઉપાયે કરી એટલે હથિયારથી નાશ પામતો નથી. મનઃક્રમ કે, પરમાણુના ઘટકમાં તે સપડતો નથી. તથા અગ્નિથી તેનું પૃથકકરણ એટલે જુદું પડવું થતું નથી; કેમકે તે સંયોગકલ નથી. વળી પાણી પણ તેને જુદું પાડી શકતું નથી. કેમકે તે એ વસ્તુનો થયેલો નથી; તેમજ વાયુ પણ તેને ખાઈ શકતો નથી, કેમકે તે ગુરુત્વાકર્ષણ એટલે નાના વજનનું મોટા વજન તરફ ખેંચાવું થાય તેવું તત્ત્વ છે. ॥ ૨૩ ॥

અજ્ઞેધોયમદાહોયમક્લેદ્યાશોષ્ય પ્વગત ।

નીત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોયયં સનાતઃ ॥ ૨૪ ॥

એથી હવાત્મા જે ન તૂટનારો. ન કાલવાઈ જનારો. ન બળનારો તથા ન સુકાનારો. -એવા પ્રકારનો નીત્ય એટલે શરીર મરતું તોપણ રહેનારો. અને શરીરમાં જતાં શરીરના હલવ્યાર્થી ન હાલનારો તથા શરીરમાં વ્યાપક રહેનારો સ્થિર છે. એક દેહ નવો ઉત્પન્ન થયો. તોપણ હવાત્મા સનાતન હોયછે, એટલે હવાત્મા શરીરથી પહેલો છે તેજ છે. ॥ ૨૪ ॥

અવ્યક્તોઽયમચિત્ત્યોઽયમવિકારોઽયમુજ્યતે ।

તસ્માદંવં વિદિત્વૈન નાનુશોચિતુમર્હાસિ ॥ ૨૫ ॥

કેમકે તે હવાત્મા અવ્યક્ત છે. એટલે તેને આકૃતિ, પરિમેયતા, વિભાજ્યત્વ, અને નિર્બિંદતા, એ પરમાણુ સંજ્ઞા માહેલા ગુણો નથી. તેથીજ તે પરમાણુ પ્રમાણુ વિકાર પામતો નથી. અને ચિંતામાં સપડતો નથી તેને, સર્વ શરીરોમાં એકજ છે એવું જોવું જાણીશ તો, હે અર્જુન ! તને એઓ મરશે એવું લાગશે નહિ; તથા તુને કાલવાર પણ શોક થશે નહિ. ॥ ૨૫ ॥

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વાં મન્યસે મૃતમ ।

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

કેમકે હે અર્જુન ! મરવા પછી ફરી જન્મ આવશે એવું જો તેં નક્કિ જાણ્યું તો તેને શોક થશે નહીં. પાક આવી ખેતર સુકાઈ ગયા પછી, ફરીથી તે ઉગશે એવું જો જાણે, તે તેનો શોક શા માટે કરે? તે પ્રમાણે લગાઈમાં શરીરો પડે, તોપણ નવાં શરીરો તે ઇવાત્માને મળવાનાં. આમ છે ત્યારે શોક કરવો શું વાસ્તવીક છે? કારણ કે, અજ્ઞાની ઇવાત્માઓને વારંવાર જન્મ-મરણ છેજ છે. ॥ ૨૬ ॥

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહર્યેર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

એસાકે ત્યાંસુધી ઇવાત્માઓમાં જન્મ ધારણ કરવાનો ગુણ, અજ્ઞાને ફરી રહેશે ત્યાંસુધી તે મુવા પછી ફરીથી નક્કિ જન્મ ધરશે, તે ફરી મરણ પામશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. એ પ્રમાણે તું વિચાર ફરીને મરણનો શોક મૂકી દે. કેમકે જો જન્મ ધરશે તે તો મરણજી. એટલે મટતી નથી, તે વાતનો અર્થ શોક શો કરવો? ॥ ૨૭ ॥

અવ્યક્તાદિત્રિન ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિવન્યાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

આજ ગીતાના તેરમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, આકાર, રંગ, ગુણ, ગુણી ન શેકાય તેવું (અવ્યક્ત) તત્ત્વ, તેજ પંચ મહાભૂતો તથા તન્દ્રાર્પણ અનેક અત્તાંક ઝોલો. અને તે ઉપરનાં સર્વ શરીરો તથા શરીરો માહેનાં અહંકાર અને બુદ્ધિ એ સર્વ ભૂતોની અંતની સ્થિતિ અવ્યક્ત તત્ત્વની છે, તેથી પ્રથમ અને વચમાં પણ એજ તત્ત્વ છે, હવે મરનારાઓની સ્થિતિ અવ્યક્ત તત્ત્વની થશે, તેથી તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

જગતનું ન જાણાય એવું સ્વરૂપ જોવાની રીત સર્વેએ મૂકી દીધી, અને આકાર જે દેખવામાં આવે છે તેજ સાચો છે, એવું માની શોક ધરવાથીજ ખેદ ઉપજે છે, નહિ તો તેમ થાય નહિ. હવે અનુન, વ્યક્ત અવ્યક્ત શું છે તે નું સાંભળા:—જગતિ અને સ્વપ્ન, એ બે અવસ્થાવ્યક્ત છે; અને એ બે અવસ્થા વ્યક્ત છે, અને એ અવસ્થાઓ જેમાં કાંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય એવી ધોર નિદ્રા (સુપુત્રિ) માં લય પામે છે તે અવ્યક્ત છે. જીવના સ્વરૂપની એ અવ્યક્ત અવસ્થા કહી. હવે સર્વનો એકમાં સમાવેશ થાય એવા (સમષ્ટિ) ઇશ્વર, જે તારા દેહ સુદ્ધા સર્વ જગતરૂપ છે, અવ્યક્ત અવસ્થા એવી છે કે, તે જ્યારે પોતાનું વક્ષ, પોતાના સ્વરૂપની તરફ સત્ત્વગુણ કરીને લગાડે છે ત્યારે રજ, તમ, ગુણરૂપી ગુરુવાકર્ષણ ગુણ, આકૃતિ, પરિમેયતા, વિભાજ્યત્વ, નિર્ભેદતા એ ચાર ગુણોને નહિ સરખા કરી, ભારે (ગુરુત્વ) ગુણ, જ્ઞાનગુણમાં લીન થાય છે, સમષ્ટિ ઇશ્વરની સુપુત્રિ તથા પ્રલય અવસ્થા છે અને તેવીજ મરણની સ્થિતિ છે. માટે જે મૃગની સ્થિતિ અવ્યક્ત, તે જો સર્વને પ્રાપ્ત થઈ તોપણ તે પ્રીતી વ્યક્ત થશે અને ખીજ-વૃક્ષની પેઠે જનમ ધરશે, માટે તેના શોક કરવો મિથ્યા છે. ॥૨૮॥

આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ કશ્ચિદેન-

માશ્ચર્યવદ્દતિ તથૈવ ચાન્ય :

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્ય : શુણોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં તં વેદ ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

જો અનુન, એ સમષ્ટિ ઇશ્વર સૃષ્ટિરૂપે વ્યક્ત થાય છે એવું કેટલાક દેખે છે, પણ આશ્ચર્ય એજ છે કે, પોતાને જોનાર શરીર પણ સમષ્ટિ ઇશ્વર છે, તેથી હું જીવાત્મા જુદો છું, એવું જાણતા નથી. માટે તેઓને સમષ્ટિ ઇશ્વર જે વિશ્વરૂપ છે, તેનું બરાબર

(યથાર્થ) જ્ઞાન થતું નથી, તેમજ કેટલાક સમષ્ટિરૂપ ઇશ્વરનું યથાર્થ-જ્ઞાન થવાની વાતો કરે છે અને કેટલાકો સાંભળે છે, પણ તે સહુ જાણતા નથી કે, હું જે જિવાત્મા છું તે સમષ્ટિ ઇશ્વરની જોતનું તત્વ છતાં, તેથી જુદો છું; અને મારા શરીર સુદ્ધાં આ જે વ્યક્ત દેખાય છે તથા અવ્યક્ત થાય છે એ એક સમષ્ટિ ઇશ્વર તત્ત્વ છે. વળી કેટલાકો કહે છે કે, ઇશ્વરની પ્રેરણા અમે જાણીએ છીએ તથા સાંભળીએ છીએ, પણ વારંવાર શરીરનો મોહ અમને ઉપજ્યા કરે છે, અને શરીરથી હું જુદો છું એવું દૃઢ જ્ઞાન રહેતું નથી, એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. ॥ ૨૯ ॥

देही नित्यमवध्व्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

नस्मात्सर्वाणि भूतानी न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ૩૦ ॥

માટે હે અર્જુન ! સાંભળ. આ પંચમૂતાત્મક સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરનારા સર્વ દેહોનો દેહી એક સમષ્ટિ ઇશ્વર-વિરાટ પુરૂષ છે; મૃતમાત્રોની આદિ-અંતની તે સ્થિતિ છે; મરવું શું તે એ જાણતોજ નથી; કેમકે સર્વ સૃષ્ટિ અંતે તેનું સ્વરૂપજ છે. એ માટે જેઓ આ યુદ્ધમાં ઉભેલા છે, તેના અથવા દાહના પણ મરણનો તું શોક કર માં. કેમકે કાર્યનાં અનિત્ય લક્ષણથી એટલે નાશથી, કારણની એટલે ઇશ્વરની નિત્યતા (હંમેશ હોવાપણું) કેમ નાશ પામશે? એવો પણ તું વિચાર કરીશ તો નકકી તને લાગશે કે મરનારા જે કાર્યરૂપ તેનો શોક કરવો ઘટારત નથી. ॥ ૩૦ ॥

स्वधर्ममोपि चावेष्य न विकपतुमर्हसि ।

धर्म्यास्त्रિ युद्धाज्જ્યોયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચતે ૩૧

વળી હે અર્જુન ! જે ક્ષત્રીઓ નીતિવિરુદ્ધ વર્તે છે અને કહેલી વાત નહિ માનતાં લડવાને ઉભા છે, તેઓને મારવા અથવા પાતે મરવું, પણ ખીલીને નાસવું નહિ, એજ ક્ષત્રિઓનો મુખ્ય ધર્મ છે.

આ પ્રમાણે વર્તનારાઓનું સહુ સાદું થશે. માટે સ્વધર્મનો તું વિચાર કર, એટલે યુદ્ધ નહિ કરવાનો તને જે સંદેહનો ઉત્પન્ન થયો છે તે દૂર થશે. ॥ ૩૧ ॥

યદ્દૃષ્ટ્વા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુલ્લિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદ્રશમ્ ।

ક્ષત્રિઓને વળી આ લડાઈ સહેજ પ્રાપ્ત થઈ છે, એટલે એ સહુને ભાગ્યશાળી સમજવા; કેમકે લડાઈમાં મારી સન્મુખ જે મરણ પામશે, તેને સન્નગુણ પ્રાપ્ત થશે અને સ્વર્ગ મળશે. કારણ કે, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરેની મમતા મુકી તેઓ રણભૂમિમાં ઉભા રહ્યા છે, એટલે રજેગુણનો ત્યાગ કર્યો અને યુદ્ધ કરવું એ તમોગુણ છે. તથાપિ તેઓ મરશે ત્યારે તેથી મુક્તિ પામશે. વળી આ યોદ્ધાઓ લડાઈમાં જતાં પ્રાર્થના કરે છે કે, હે જગત્પ્રિયતા! અમોને જય આપ. તે જય તેઓને મળશે તો આ જગત્પ્રિય વધારે મુખો સહેજ મળે એવું સ્વર્ગગામ પામશે. વાસ્તે યુદ્ધ જે કેવળ સ્વર્ગનો જ માર્ગ છે તે તેમને સહેલથી મળશે. ॥ ૩૨ ॥

અથ ચેત્વામિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યાસિ ॥ ૩૩ ॥

“યુદ્ધ કરવું એ તારો સ્વધર્મ તને સહેજ પ્રાપ્ત થયો છે, જે તું નહિ કરીશ તો પાપલુ ધર્મ, બીમ વગેરે તારા ભાઈઓ અવશ્ય કરશે. અને સ્વધર્મ મુક્યાથી તું પાપમાં પડીશ, એટલુંજ નહિ, પણ જગત્માં તારી અપકીર્તિ થશે. ॥ ૩૩ ॥

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ।

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદાતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ઉત્તમ મનુષ્યને મરણથી પણ અપકીર્તિ વધારે ખેદકારક લાગે છે. લડાઈ નહિ કરવાથી હે કુન્તિપુત્ર! તારી અપકીર્તિ થશે, માટે તેમ કરવું તને યોગ્ય નથી. ॥ ૩૪ ॥

મયાદ્રણાદુપરતં મસ્યંતે ત્વાં મહારથા : ।

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

વળી સર્વ યોદ્ધાઓ તને એવું કહેશે કે એ બીહીને નાશ; અને તારાથી બીહે છે તે પણ તને બીકણુ કહેશે અને તથી તને મારું લાગશે. ॥૩૫॥

अवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यन्ति तवाहिता :

निदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

તારા શત્રુજ છે, પરંતુ તારા મિત્રો પણ શત્રુ થશે અને અનેક પ્રકારે તારી નિંદા કરશે. વળી દૈત્યોને કવચ મારવાનાં જે તે પમલા મહારાકમ કરેલાં છે, તે કલંકિત થશે અને લોક દહા કરશે, માટે કહે. એથી બીજું અધિક દુઃખ કયું? ॥ ૩૬ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्षयसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौतय कृतनिश्चय : ॥ ३७ ॥

એ ઉપરથી હું અર્જુન! આ લગાઈમાં તું પડીશ તો સ્વર્ગે જઈ સુખ ભોગવીશ, અને શત્રુઓને મારી જત્ય ભોગવીશ તો આ પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ; માટે એક મત થઈ યુદ્ધ કરવા ઉદ્ધ. ॥૩૭॥

सुखदुःखे समं कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

પાપથી તું બીહેછે તો સુખ દુઃખ, લાભ-લાભી અને (ન્ય-પરાન્ય) હાર-જીત સરખાં ગણે અને પછી રણભૂમિમાં ઉભા રહું એટલે પાપથી મુક્ત થઈશ. હવે તું કહીશ કે સુખદુઃખાદી સરખાં શી રીતે થાય તો સાંભળ:—સ્વપ્રદેહથી સ્વપ્રસૂષ્ટિમાં હાની લાભ, હાર-જીત, વગેરે ઉપજે છે, તેથી સુખ દુઃખ લાગેછે પણ જે સ્વપ્રદેહથી સ્વપ્રસૂષ્ટિ ભોગવતાં છતાં, મારો જગૃત દેહ તથા જગૃત સૃષ્ટિ જુદાં છે એવું

સ્વપ્નમાં સંભારે છે, તેને તે ડોકાણે થનાર ભોગથી સુખ દુઃખાદિક સરખાં લાગે છે, ને કોઈ તરેહની અસર કરતાં નથી. કેમકે તેને તે ડોકાણે ધન્યધાન્યાદિકનો લાલ છતાં તે ફેરેતો નથી તેનું કારણ, તે ચોકસપણે જાણે છે કે, હમણાં મળતું સુખ જગ્યા પછી કામ આવતું નથી. વળી ફાંસીયે ચલકાવવા લાઈ જાએ તોપણ તેને ફાંસીનું દુઃખ અસર કરતું નથી. કારણ કે, તેણે પકકો નિશ્ચય કર્યો કે, આ સ્વપ્નદેહ ફાંસીએ લાકડે લટકાવ્યાથી મારા (સાચા) જગત દેહને કાંઈ થવાનું નથી.

આ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે જેને પકકો નિશ્ચય થાય છે કે હું પદ્ધતિ ધરનારો જે હું છું, તે નિરાકારના એક અસ્તિત્વમાં મિથ્યા છું એટલે મુદ્દલજ નથી; વળી ભોગવવાના પદાર્થોથી જે સુખ દુઃખની કલ્પના થાય છે તે પણ સર્વે મિથ્યા થશે, તેથી તને ગદ્ગદ સરખું લાગશે. માટે હે અર્જુન! તું પણ એવો નિશ્ચય કર કે અત્યંત અભાવરૂપ અજ્ઞાનથી તને આ સ્વપ્ન સરખું લાગશે અને નિરાકાર રૂપે તું જગત થઈશ, માટે સુખાદિક સરખાં માની યુદ્ધ કરે તો તને પણ લાગશે નહિ.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्यागे त्विमां सृणु ।

• बुद्धया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि

હવે હે અર્જુન, હમણાં મેં તને જે ઉપદેશ કર્યો કે, સુખ દુઃખાદિક સહુ સમાન માનવું; કેમકે સતતવરૂપના અસ્તિત્વમાં જય, જ્ઞાન અને જ્ઞાતાનો સર્વદાગ અભાવ છે, તેમજ જય વસ્તુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ છે, તેથીજ રીતે નિત્ય જે દેહી એટલે સર્વ જગતનું રૂપ ધાવણ કરનાર ઈશ્વર, તેનો નાશ દેહના નાશથી થતો નથી, માટે શુ શોક કરીશ નહિ. તેમજ આ જૂનો વ્યક્ત દીસે છે, પણ તેઓની આદિમાં તથા અંતમાં એક અવ્યક્ત તત્ત્વ

છે તેજ ઇશ્વરનું પ્રકૃતિ-સ્વરૂપ છે. તે ઇશ્વર તથા આ સર્વ શરીરો માટેલા જીવાત્માઓનું એકજ વતનનું સ્વરૂપ છતાં, જુદી જુદી વ્યક્તિઓ છે તે અજાને કરી અને છે, પણ જ્ઞાનથી મૂળમાંજ નથી. મૂળમાં તો એક નિરાકાર સ્વરૂપ સર્વકાળ છે. બીજું અસ્તિત્વ કોઇ કાળે નથી.

એ પ્રમાણે મેં તને જે નિશ્ચયતાની વાત કહી, તે સાંખ્ય-શાસ્ત્રની યુક્તિ છે. તેનો તને નિશ્ચય થયોજ હશે. પણ તને એવું લાગશે કે, આ સર્વ સાચું છે તોપણ વૃત્તિઓ કરી કર્મ થાય છે તે બંધન કરશે. કેમકે એ સાંખ્ય શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું કર્મો કરતી વખતે સ્મરણ રહેતું નથી. તો કર્મ બંધનથી છુટવાનો યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહું છું તે સાંભળ. બુદ્ધિવાન થઇ નિશ્ચય પકડી તે પ્રમાણે વરતીશ તો તું કર્મબંધનથી છુટી જઈશ. ॥ ૩૯ ॥

देहान्निक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य वायते महतो भ्रूयात् ॥ ૪૦ ॥

હે અજુન ! સાંખ્યયોગમાં કહેલા તત્ત્વનો જે બુદ્ધિથી નિશ્ચય થયો તો ‘અહંતા’ એટલે હુંપદ મુદ્દલજ રહેતું નથી. તેને એક નિરાકાર જે સત્ય છતાં હું કહેનારો જાણે છે, તે માફ નિરાકાર સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય થયો તો ઇશ્વર પ્રાપ્તિ સિવાય બીજા કોઇ ફળની ઇચ્છા રહેતી નથી, અને શુદ્ધ નિષ્કામ થવાય છે. કોઇ પણ કામ કારવામાં તેને (નિષ્કામીને) દોષ લાગતો નથી. કેમકે ફળની ઇચ્છા વગર તે કર્મ કરેછે, અને ફળ મળે કે ન મળે તોપણ તેથી સંતોષ માની લેછે. આ ધારણાથી જન્મ મરણના ભયથી તે તરેછે, કેમકે તેને અજ્ઞાનરૂપી અહંકાર ટળી જાયછે. એવા મોક્ષધર્મીને ભવબંધનનો ભય રહેતો નથી, માટે સાંખ્યે કરી કહેલાં તત્ત્વોનો જેને નિશ્ચય થાય તે તરી જાયછે એમ જાણ. ॥ ૪૦ ॥

અવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરંકહ કુરુનંદન।

બહુશાસ્ત્રા જ્ઞાનતાઞ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

વળી અનેક ઇચ્છાઓ જેના મનમાં ભરેલી છે, તે સદા જન્મ-મરણના ભ્રમમાં મડેલાજ છે, અને એમની બુદ્ધિ તે દુર્બુદ્ધિજ છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ-જ્ઞાનનિવાય સર્વ અસત્ય છે, એવી જેની બુદ્ધિ તેજ સદ્બુદ્ધિ સમજવી ॥ ૪૧ ॥

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિત્ત : ।

વેદવાદરતા : પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિન : ॥ ૪૨ ॥

એવા સુબુદ્ધિ વગરના જનો મોક્ષકાળ તરફ જતા નથી અને વેદમાં કહેલી પુષ્પિતવાણી—એટલે આ લોક તથા સ્વર્ગલોકને આપનાર વાણી—તેજ કર્મનું ફળ છે; જીવનું શ્રેષ્ઠ ફળ કંઈ નથી એવું માનેછે, તે અજ્ઞાનીઓ છે. તેનેમ કેમકે યજ્ઞાદિક કર્મો કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો વિચાર સૂજેછે અને મોક્ષ મળેછે. અહંકાર-અજ્ઞાન નાશ પામેછે અને જન્મ-મરણ રહેછે કે જે મોક્ષ છે. વેદમધ્યે કર્મનો એવો મહિમા છે અને તેનું મોક્ષફળ કેવળ અવિનાશી છે.

હવે યજ્ઞ યાગાદિક કર્મો કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા આ લોકમાં અખંડ સુખપ્રાપ્તિ થાય છે એવું વેદમધ્યે કહેલું છે, પણ તે કર્મફળી જાડનું ફળ નથી, ફલ છે. કુમકે વેદમધ્યેજ કહેલું છે કે, સ્વર્ગલોક તથા આ લોકનો પ્રત્યક્ષકાળમાં નાશ થાયછે. હવે જ્યારે સ્વર્ગાદિક લોકોનો નાશ થાય ત્યારે તેમાંનું ફળ અખંડ શી રીતે રહે ? તેથીજ પુણ્ય છે ત્યાંસુધી સ્વર્ગાદિક ફળ અખંડ છે; પણ પુણ્ય પુરું થયા પછી તેનો નાશ થાયછે એમ જાણવું.

આ પ્રમાણે વેદવચન નહિ સમજતાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિનેજ કર્મનું અક્ષય ફળ માને છે તે જન્મ-મરણના ફેરા ભોગવેછે, અને વેદ-શાસ્ત્ર હું જ્ઞાતું છું એવું કહેનાર પણ અપ્રજ્ઞ પામેછે. ॥ ૪૨ ॥

કામાત્માનં : સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં મોગૈશ્વર્યગતિં પ્રાપ્તિ ॥ ૪૩ ॥

જેમ કાચનો તખતો મોઢું જેવાને બનાવેલા છતાં ભાંગીને આંખમાં નાખવાથી આંખો ધૂટેછે, તેમ અનેક રીતનાં વેદોક્ત ક્રિયાકર્મ કરે, પણ ‘હું જીવાત્મા ઇશ્વરથી જૂદો છઉં’ એમ જાણી વિષયવાસના છોડવાનું ફળ તજી દેછે; અને ઉપર કહેલું તખતો ફૂટી આંખમાં નાખવા જેવું વિપરીત વિષયાસક્તપણું ધરેછે. વળી તે અતઃકરણ શુદ્ધ થવાનાં કર્મો કરતાં તેનું ફળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા આ લોકમાં સુખભોગ પ્રાપ્તિ થાય એવું સમજે છે અને ભોગ મેળવવા તરફજ કર્મ કરતી વેળા લક્ષ્ય લગાડે છે, એથીજ તેને ભોગ ભોગવવા માટે મહાદુઃખ ખમવું પડેછે. જે કે તેમનું કહેવું સત્ય હોય છે, તોપણ ખરો રસ્તો બતાવતું નથી તે ખરાં સુખ મળતાં નથી.

એક માણસે બીજાને પૂછ્યું કે, આ કાચની આરસીનો શું ઉપયોગ થાય છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ‘ફૂટીને આંખોમાં નાંખવાથી આંખો ધૂટે છે.’ એ તેનું કહેવું સાચું છતાં, જેમ મોઢું જેવાનો આરસીનો ઉત્તમ ઉપયોગ દેખાડતું નથી, તેમ વિષયસુખ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જેઓ મદોષ થાય છે તેમનું કહેવું અતઃકરણ શુદ્ધિ થવાનાં કર્મો કરીને પણ જન્મ-મરણના ચક્રનજ દેખાડે છે. ॥ ૪૨ ॥

મોગૈશ્વર્યમસક્તાનાં તથાપહતચેતસામ ।

અવસાયત્મિકા હુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ૪૪

વિષયવાસનામાં જેમનું ચિત્ત એવું લંપટ થયું છે, તેઓ સર્વ કર્મકર્મો જાણતી જાણ્યેજ કરેછે, અને કર્મો કરવામાં તેમને સંતોષ થતો નથી, તેથી તેનું ફળ પદ્યાદિક જીવોની યોનીમાં જન્મ લેખ જોયવું પડેછે. પણ એથી પરમાત્માની ઐક્યતાનું સમાધાન એવા કામીજનોને કરી પણ થતું નથી. ॥ ૪૪ ॥

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્તૈગુણ્યો મહાર્જુન ।

નિર્દેશો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ૪૬

હવે હે અર્જુન ! વેદમધ્યે જે ત્રણ ગુણના વિષય કહેલા છે તે જોઈને જેના જેવું બીજું કંઈ નથી એવો તેથી જુદો તું અદ્વૈત-નિરાકાર સ્વરૂપ થા. એટલે તું નિરંતર જ્ઞાનસ્વરૂપ થઈશ. પછી તને સાધન કરવાનું કંઈ રહેશેજ નહિ; ને હમેશ શાન્તિ મળશે. “ વેદમાં જે ત્રણ ગુણો કહેલા છે તેથી જુદો હું શી રીતે થાઉં, ” એમ તું કહીશ તો સાંભળ:-

પંચભૂતાત્મક પંચવિષયરૂપી તારા શરીરસુદ્ધાં સધળી સૃષ્ટિ એજ તમોગુણ છે, તેથી તું જુદો છે. સૃષ્ટિના અનેક વ્યાપાર અને તેમાં તરેહવાર કપટ, ચિંતા તથા ધાસ્તિથી ચાલેલાં છે એ રજ્જેગુણથી તું જુદો છે, એવું વેદમાં કહેલું છે. એ રજ્જે તથા તમોગુણનું માટલું અને માટી, તેમ પાસેનું (ઉપાદાન) કારણ, હું જે એક સમૃદ્ધિ ઇશ્વર તે મારી જ્ઞાનશક્તિ અથવા પ્રકૃતિ છે. અર્થાત મારું જ્ઞાન કહેતાં સત્ત્વગુણજ કારણ છે, એવું વેદમાં કહેલું છે. વળી એજ વેદમાં સત્ત્વગુણ, તથા તું વ્યષ્ટિ જીવાત્મા, આ મારા સત્ત્વ-ગુણ સુદ્ધાં ત્રિગુણાત્મક ઇશ્વરસ્વરૂપની જાતના જતાં, મારાથી જુદા છે એવું પણ કહેલું છે. એથી હે અર્જુન ! આ દેહમાંહેના જીવાત્માને-તું મારા ત્રિગુણાત્માક સૃષ્ટિરૂપી શરીરને ભૂલી, પોતાના જીવસ્વરૂપને વિસર્યો છે. તે ભૂલ દૂર કરી એ મારા ત્રણ ગુણથી જુદો થા. પછી તારું જીવસ્વરૂપ, મારા ત્રણ ગુણમાં ભૂલેલું હતું તેજ દ્વૈતરૂપ છે, એવું લક્ષ્મી લાવ; અને એક નિરાકાર સ્વરૂપના ન તૂટનારા અસ્તિત્વમાં તારો જીવરૂપી બેદ કેમ રહેશે, તેનો વિચાર કર. એથી તને જણાશે કે, મારું અસ્તિત્વ મૂળમાંજ અસ્તિત્વરૂપ ન જતાં, ‘ હું જઈ ’ એવો જે નિશ્ચય મેં ધર્યો છે, તે અજ્ઞાનનો

ભાવ છે. એવા નિરાકારનો અસ્તિત્વ સ્વાર્થ મૂળમાંજ નથી, તેથી તે અજ્ઞાન અત્યંત અભાવરૂપ અથવા વાંઝણીના પુત્રની પેઠે કેવળ મિથ્યા છે.

આ પ્રમાણે તું વિચાર કર. એટલે આત્મજ્ઞાનરૂપજ તું “ન-ત્રિગુણ્ય” અર્થાત્ ત્રણ ગુણથી જુદો છે. પછી તારો યોગક્ષમ તું કરવાનો? એથી યોગવગરજ સુખી થઈશ, તથા નિત્ય શાન્ત રહીશ. સર્વકાળ જે જ્ઞાનરૂપ નિરાકાર તેજ તું રહીશ, કે જેમાં કદી પણ ત્રિગુણાત્મક અજ્ઞાન આવ્યું નથી, તેમ ગયું પણ નથી. એવું રી નિરાકારનું અસ્તિત્વ છે, તેજ તું થઈશ ॥ ૪૫ ॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્તનોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

હે અર્જુન! તું નિષ્કામ છે માટે, વેદમાં જે મોક્ષનો અર્થ છે તેને લેવો જોઈએ. સર્વ ધર્મના અર્થ વેદમાં સંપૂર્ણ છે. જે મ જુગડાં ધોવાની કુંડી માંહેલા ધોખીના પાણીથી અથવા તેવાજ બી ન મલિન પાણીથી આત્મણુ સંધ્યાર્ણ કરેછે -નિત્રિગુણ્ય થવાનો વિચાર નિષ્કામ પુરૂષોને કહેલો છે, તેજ વેદમાં ત્રિગુણાત્મક કામનિક કર્મોનું પણ કરવાં કહેલાં છે. વેદમાંહેનાં તે સર્વ કર્મોનું જ્ઞાન આત્મવેતા આત્મજ્ઞોનેજ હોય છે, અને તે આત્મજ્ઞો અધિકાર પ્રમાણે વેદમાં કયાં પ્રમાણે કર્મ કરવાનું કહે છે. ॥ ૪૬ ॥

કર્મણ્યધાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચ ન ।

મા કર્મફલહેતુર્મુર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

તને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, માટે આ લગાઈનાં કર્મનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા તું ધરીશ નહિ. તે ઈચ્છા વેદવિરૂદ્ધ છે, પણ તારે મોક્ષ મેળવવો છે, માટે આ કર્મનાં ફળોમાં તું ફસીશ નહિ. મતલબ કે તું આત્મજ્ઞાને કરી અભિમાન રહિત થા, એટલે

પાપપુણ્ય ભોગવનારો થઈશ નહિ. પછી કર્મના પ્રગમાં ગુંથાઈશ નહિ, તેથીજ તે સર્વ કર્મ પરમેશ્વરને અર્પણ થશે, એમ તું જાણ. ॥ ૪૭ ॥

યોગસ્થ : કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધયો : સમો ભુત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ૪૮

તેથી હું! તું યોગ્યસ્થ થા; એટલે શરીર મધ્યે અહંકાર ધરનારો તથા પુનર્જન્મ લેનારો જે ભાવ છે તે મટે. એ ભાવ એવા વિચારથી છોડ કે, નિરાકાર પરમાત્માનું અસ્તિત્વ બધે ભરપુર છે. માટે તેમાં અહંકાર ધરનારું ‘હું પદ’ મુદ્દભજ નથી; છતાં હું છું એવું અજ્ઞાનથીજ કલ્પવું તે વંધ્યાના પુત્રની પેઠે મિથ્યા છે. આ વિચારથી એક નિરાકાર સત્ય છે તેજ માત્ર, બીજો તેને હું એવું હું કલ્પનારો ન છતાં છે, એવો પકડો નિશ્ચયને અન્યથે જ્ઞાન કહેવું, અને એજ યોગ્યસ્થપણું સમજવું.

એવા જ્ઞાને કરી રહે છે, તેનેજ આરંભેલું કર્મ સિદ્ધ થયું થયેલા ન થયું નોપણ તે સરખુંજ લાગે છે. કેમકે કર્મ કરનારો હું તથા કરેલું કર્મ, સર્વ અજ્ઞાનથી ઉપજ્યાં. અન્યથ ગાન યોગીને બંધન કેમ કરી શકે? સૂરજ અને અંધારાનો મૂળમાંજ વિરૂદ્ધતા છે, તો બંધન કેમ કરશે? સૂરજના પ્રકાશને અંધારાનો સંગ થતોજ નથી, તેમ તું નિરાકાર છે તેવોજ રહે; અને અજ્ઞાન તથા (તજ્જન્ય) તેથી થયેલા અહંકારનો સંગ, ને તે અજ્ઞાનમાંનું મિથ્યાજ્ઞાન, તેથી તું છુટો થા. એટલે નિરાકારમાં તું સમ થયો. જેને યોગ કહેછે.

પછી તું જે કર્મ કરીશ તેનો ભય થશે નહિ. કેમકે અભાવને સત્ય કહેનાર અભાવરૂપ અજ્ઞાન છે. ત્યાંસુધી અહંકાર સત્ય અને નિરાકારનો વિયોગ છે. એજ યોગસ્થ કહેવાનો અર્થ

સમજવો. તથા 'સંગ છોડવો' એટલે 'હું છુંજ' એ નિશ્ચયનો સંગ છોડવો. તે સંગ, અજ્ઞાન જીટ્યાસિવાય જીટતોજ નથી માટે યોગસ્થ થા, પછી સંગ છોડ-એમ કહ્યું. એમ કરવાથી કર્મ સિદ્ધ થયું કે ન થયું, તોપણ સરખુંજ લાગશે. શરીર પદાર્થ કર્મ કરવા માટેજ છે વાસ્તે કર્મ કર. ॥ ૪૮ ॥

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણા : ફલહેતવ : ॥ ૪૯ ॥

આલોક તથા સ્વર્ગ લોકના ભોગ ભોગીવવાની જેમને ઇચ્છા હોયછે, તેઓ કામ્ય કર્મો કરેછે, અને ભોગ ભોગવવા માટે જન્મ મરણના ફેરા ખાયછે. વાસ્તે તેઓનું કામના સહીત કર્મ, પોતાના આત્માના નિશ્ચય (સ્વાત્મનિશ્ચય) કરતાં તદ્દન હલકું છે; કેમકે વિષયસુખ ભોગવવાની ઇચ્છાથી માયામાં ફસી પડાય છે. માટે હે અર્જુન! તું પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપના નિશ્ચયથી સંસાર સુખની ઇચ્છા છોડી દઈ, સર્વ કર્મો કર, અને આત્મજ્ઞાનને આધીન રહે, એટલે સદાકાળ મુક્ત રહીશ, ને જન્મ મરણના સપાટામાં આવીશ, નહિ. ॥ ૪૯ ॥

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વયોગ : કર્મસુ કૌશલમ ॥૫૦ ॥

હું પદનો નિશ્ચય જે અજ્ઞાન, તે નિરાકારના એક અખંડ ભાવમાં કદી પણ નથી. એ પ્રમાણે જાતે કરીને જે નિશ્ચય કરી લે છે, તેને બુદ્ધિવાન જાણવો. એવા બુદ્ધિવાન માણસ, અમુક કામનીક કર્મો સારાં, અમુક નરસાં-એમનો કામનાસુદ્ધાં મુગથીજ ત્યાગ કરે છે, કેમકે તેને બુદ્ધિસહિત સ્વાત્મસ્વરૂપે રહેવાથી કામના રહેતીજ નથી. માટે હે અર્જુન! તું પણ એવા બુદ્ધિશાળી થા. એટલે અહ-કારથી છુટો પડીને ઇશ્વરની ઇચ્છાએ જે શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તેનાં

સહજ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો તે દશ્વરનાંજ છે, એમ નક્કી માન. કેમકે
અહંકાર મૂળી કર્મો કરવાં તેજ દુશળ કર્મો કહેવાય છે, અને તેજ
દશ્વરનાં કર્મો થાય ભ. ॥ ૫૦ ॥

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તાઃ હિ ફલં ત્યક્ત્વા મર્નાષિણઃ ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં રચ્છંત્યનામયમ ॥ ૫૧ ॥

જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ એટલે લાલચ પગરતું થયું છે, તેઓ,
નિષ્કામ અર્થવા સહાણક કર્મો કરતાં તે પ્રિયેનો અહંકાર અને અહં-
કારનાં મૂળી કારણ અજ્ઞાનને પણ તજ દે છે. એનું કારણ, અહંકાર
રહો, તો કરેલાં કર્મોનું તેમાં શુભ ચિત્ર રહેશે, અને તેજ પ્રગટ થઈ
નડે છે, એવું ક્ષાય છે. તેથીજ તે બુદ્ધિયુક્ત આત્મજ્ઞાની થઈ, અહં-
કારરૂપી અજ્ઞાન, પ્રથમથીજ આધું કરે છે, ને જન્મમરણના
અંધનથી છુટી જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ઉપાધિ રહિત નિરા-
કાર સ્વરૂપમાં એકત્ર થઈ મૂળી જાય છે. અંકય થવા પ્રિયે કશું તે
કેવળ બોધ માટે છે, કેમકે નહિ તો અજ્ઞાન જવા પછી નિરાકારરૂપે
રહે છે, જે સ્થિતિ અજ્ઞાન મટયા પછી તેમને મળે છે. ॥ ૫૧ ॥

યદા તે મોહતાલિલં બુદ્ધિર્ન્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિવેદ શ્રોવણ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥

હે અર્જુન ! તું ગોત્રજ્ઞેના અને સ્ત્રી-પુત્રાદિકના મોહમાં જ્યાં
સુધી દુગ્ધો છે ત્યાંસુધી સાંભળેલો તથા દ્રવે પછી જે સાંભળીશ તે
બોધ તારા મનમાં ઉતરશે નહિ, પણ અલંત અલાવડી દેહાલ-
માન તથા ગોત્રજ્ઞેની મમતાને વિચારથી છાડી દઈશ, ત્યારેજ તું
(જ્ઞાતા) બરાબર સમજનાર થઈ, મોક્ષને પામશે. ॥ ૫૨ ॥

શ્રુતિવિશતિપક્ષા તે યદા સ્થાસ્તયિ નિઃશલા ।

સમાધાવણલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યાસિ ॥ ૫૩ ॥

અનેક પ્રકારની વાતો સાંભળીને તારી શુદ્ધ ભૂમી ગઈ છે,
પણ તે જ્યારે વિચારથી નિર્મળ થશે ત્યારે આત્મજ્ઞાનની સ્થિરતા

થશે, અને યોગ સ્થિતીને પામીશ. વળી નિરાકારનો વિયોગ, જે અલંકાર અને અજ્ઞાને કરીને તને થયો છે તે તથા મટી જશે. ॥ ૫૩ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતર્થાઃ કિં પ્રમાણેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

હે કેશવ ! જાની અને સમાધિવાળા પુરુષો કેમ આગળઆય ? તેઓ શી રીતે વર્તે છે, શી રીતે બોલે છે, અને શી રીતે રહે છે તે મને કહો. ॥ ૫૪ ॥

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ઠઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

હે પાર્થ ! મનમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સંકલ્પોની કામના અથવા પ્રચ્છન્નઆને છોડી, પાતાના જીવાત્મસ્વરૂપે કરી, તેજ સ્વરૂપમાં સંતોષિત થઈ રહે, તેને ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની’ બોલુ. એવા જ્ઞાનીની સર્વ પ્રચ્છન્નઓ કદા રીતે ઝૂટી જાય છે, તે સાબળ :-

કાલ માણસ ભાંગ પીએ છે, ત્યારે તેના મસ્તકમાં ઘણી તરેહના સંકલ્પો ઉડવા લાગે છે. તે સંકલ્પ પાંચ વિષયોમાંથી જે વિષય લેવાની જે ઇદ્રિય નથી તેનું માત્ર જ્ઞાન ન હોવાથી ઉત્પન્ન નથી. પરંતુ પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો મગ્નપુત હોય તોપણ, પાંચ વિષયોના ઘણા સંકલ્પ ભાંગ પીવાથી ઉડે છે. એ ઉપરથી સંકલ્પો ઉડવાને ભાંગ વગેરે પદાર્થો કારણ છે. જેમ ભાંગમાં સંકલ્પ ઉડવાના પદાર્થો ઘણા છે તેમ ભાત રોટલીમાં થોડા છે; આથી સીદ્ધ થયું કે, પદાર્થોથીજ સંકલ્પો ઉડે છે. વળી વેદના ઉપનિષદમાં પણ લખ્યું છે કે, અનર્થીજ મનમાં સંકલ્પો ઉડે છે. હવે જોણે જે જોયું નથી, તેને તેનો સંકલ્પ ઉડતો નથી. એનું કારણ એ કે, જોયેલી વસ્તુની યાદ રહે છે. શરીરની અંદર વીગળી તથા પ્રકાશ-ઉજાળતાથી પણ હલકા (કમતી યુક્ત્યનો) વાયુભાગ છે, તે ઉપર જોયેલી વસ્તુની આકૃતી

ઉંઃ છે, તથા સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ માહેના સંકલ્પોની કાપ પડે છે. તે એવી તો યાદ રહે છે કે, એટલા વખત સુધી જગત સ્વપ્નની ખસર પડતી નથી અને ઘોર નિદ્રાનું સુખ મળે છે. એ સાક્ષિપણાનું લક્ષણ, સંકલ્પની સાક્ષિના લક્ષણ જેવુંજ હોય છે. સારાંશ કે મનોમય સંકલ્પો ઉઠવાનું કારણ પદાર્થો છે અને તે પાંચ પ્રાણરૂપી વાયુ પદાર્થોની યાદ રહે છે એમ નક્કી થયું.

હવે યોગની પૂર્ણ સિદ્ધિ થવા પહેલાં પરભાષાના શબ્દો પોતાની ભાષામાં (મનોમય) મનસંબંધી જાણવામાં આવે છે, તેના કારણે આપણે પોતાની ભાષાથી જેમ ‘ જાસ-દહી ’ કહિયે છીયે, તે વખત તે પદાર્થની આકૃતિનો સંકલ્પરૂપી અર્થ આપણા મનમાં ઉંડે છે. અંગ્રેજોનાં તેનજ ‘ કૅસ-ગ્લે ’ એમ કહે છે તે વેળા તેના મનમાં પણ, તેજ સંકલ્પરૂપી આકાર પડે છે. માટે ભાષાએ અનેક હોય, તોપણ અર્થની આકૃતિ ભાષાના શબ્દો જાણવા પહેલાંજ મનમાં ઉંડે છે. સર્વ ભાષા જાણનારાઓના અર્થની આકૃતિ મનમાં એકસરખીજ હોય છે, તેથીજ યોગીને તે મનોમય આકૃતિ દીસે છે. એથીજ પરભાષાના શબ્દો પોતાની ભાષામાં જણાય છે; પરંતુ અર્થની આકૃતિ ઉઠી એ પદાર્થનો ધર્મ છે પદાર્થ-ધર્મને જાણનારા ‘ મેંદુ ’ અથવા ‘ મળત તંતુઓ ’ નથી. તે તંતુઓ મુખ્ય ઇંદ્રિયો છે ખરી, પણ જાણવાપણાનો ધર્મ જ તેઓનોજ હોય તો જાતા જિવાત્મા જ્યારે, મેંદુની અંદરની પોકળ જગ્યામાં ક્યામસુંદર વિષ્ણુ મૂર્તિને ગળાની નીચેની પોકળ જગ્યામાંથી જોય છે, ત્યારે તે પ્રતિમાને રહેવાની પોકળ જગ્યામાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, કાળ, મન અને આત્મા એ નવ દ્રવ્યો એટલે સાત પદાર્થ માહેના એક પદાર્થ-જેને તે એક પદાર્થના નવ ભેદમાંથી, વિષ્ણુ મૂર્તિ હોનારા એક સમષ્ટિ આત્માનું માત્ર અસ્તિત્વ તે ઠેકાણે હોય છે; અને બીજો

વ્યષ્ટિ જીવાત્મા જે ગણાના નીચલા ભાગ માહેલો તેનું બીજું અસ્તિત્વ હોય છે. તે વ્યષ્ટિ જીવાત્મા, સર્વેથી છુટો થયો તો પણ આખા જગતની તેને યાદ હોય છે, તથા સર્વ પ્રાણીઓના ૦ ણિ જીવાત્માઓ, આ યોગ સંપૂર્ણ સિદ્ધ થવા પહેલાં દેખાય છે. એ ઉપરથી મુખ્ય યાદ રહે તે વ્યષ્ટિ જીવાત્માનો ધર્મ સિદ્ધ થયું. પરંતુ તે ઠેકાણે તે વ્યષ્ટિ જીવાત્માએ સંકલ્પો તથા તે પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાઓ છાંડી દેવાય છે. દાખલા તરીકે, હુકકર જે પદાર્થો ખાય છે, તેની ઇચ્છા જેમ મધ્યસ ધરતો નથી, તેમ તે જીવાત્મા સંકલ્પો મળવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. વળી તે નિર્વીકલ્પ નહિ, પણ સવિકલ્પ સમાધિથીજ, પોતાના જીવાત્માસ્વરૂપમાં સંતુષ્ટ રહે છે, તેથી તેની નિશ્ચયાત્મક ઇતિ અથવા બુદ્ધિ થઈ. એવા પુરૂષનેજ “સ્થિતપ્રજ્ઞ”

આ પ્રકારનો પુરૂષો, શરીરથી સર્વ ભોગ ભોગવે છે, તોપણ તેમને યોગસિદ્ધિથી મળેલો નિશ્ચય જોતો નથી. એજ સ્થિતિમાં બીજા સંકલ્પ ઉઠે, પણ તેની ઇચ્છા અથવા કામના ઉત્પન્ન થતી નથી, કેમકે ‘હું’ સંકલ્પરૂપી પદાર્થોથી જુદો છું’ એવી તેની પક્ષી ખાતરી છે. આ તુર્યાવસ્થાનો વિચાર, કેટલાક અગ્રજ, જેંચ. જર્મન વિદ્વાન પણ સમજતા નથી તેથી તેમનું માનનાર (અનુયાયી) નાસ્તિક અથવા હુંક વિચારવાળા નીવડે છે. જે પૂર્ણ યોગ ગણનાર નથી. ઉપર કહેલો યોગી, સર્વ ઇચ્છાથી ગહિત, અને પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના જીવસ્વરૂપનો નિશ્ચય પામેલો, તેમજ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવા; કેમકે તે નિયતી પોતાના સ્વરૂપમાં સંતોષ માને છે ॥૫૫॥

દુઃસ્વેષ્વનુદિગમનાઃ સુક્ષેષુ વિગતસ્પૃહઃ :

વીતરાગભયક્રાધેઃ સ્થિતધર્મિનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

હે અજુન, એવા ઉત્તમ પુરૂષને પણ, બીજાં માણસની પેઠે પ્રિય અપ્રિય વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, ને તેથી સુખ દુઃખ ઉપજે છે.

પરંતુ તે મનમાં વિચારે છે કે, - જે થાય છે તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, જીવ તથા જગત એવાં પાંચ કારણોથી થયા છે, માટે દુઃખ માનવાનું કે સુખ પામવાની ઇચ્છા ધરવાનું પણ કારણ નથી; કેમકે શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને સુખ વૈભવ — એ સર્વેનું ઉપદાન કારણ એક સમષ્ટિ ઇન્દ્રિય છે; તે ઇન્દ્રિયથી હું જીવ સર્વકાળ જુદો છું, માટે મને અગાઉ સુખ-દુઃખ થયું નથી. હમણાં થતું નથી અને આગળ થશે નહિ. કેમકે વાંઝણીના દીકરાની હૈયાતીનો નિશ્ચય ધરવા જેવું અજાને કરી મેં દેહાભિમાન ધરેલું હતું, તે છોડ્યું, એટલે કાંઈ પણ રહ્યું નહિ, એવું જાણવામાં આવ્યું. હવે અભિમાનના સંભવ જેવું ઘેઘાપણું મને શા વાસ્તે જોઈએ ? હું દુઃખથી શા વાસ્તે ડરું, તથા સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા શા માટે ધરું ? અને તે નહિ મળવાથી કોઈ શા માટે ડરું ? આ સર્વ વિષયસુખરૂપી પ્રકૃતિનો ભોગવનાર પુરૂષ છે તેને સુખ-દુઃખનાં કારણો જોઈએ. પછી હું પોતે શા વાસ્તે કદ્યું કે દુઃખ ન જોઈએ ને સુખ જોઈએ ?

એવો વિચાર કરનાર જે મનનશીલ મુની છે, તે નિશ્ચય ધરે છે કે હું અગાઉ શરીર નહોતો, હમણાં પણ શરીર નથી, અને હવે પછી પણ શરીર નહિ હોઈ, વાસ્તે અત્યંત અભાવરૂપ શરીરનું અભિમાન, જે મેં સાચું માન્યું હતું તે છોડ્યું, એટલે હમણાં તેનાં લક્ષણો પણ બિન્નકુલ નથી. એવું જ્ઞાતાં દેહાભિમાનનો જે હું ભાવ ધરીશ તો મને જ્ઞાન નથી એવું દરશે. એ પ્રમાણે વિચાર કરી જે સ્વસ્થ રહેછે તે પુરૂષનેજ સ્થિર બુદ્ધિમાન કહેવો; તથા મનન કરીને ઉત્તમ સ્થિતિ પામ્યો, તેથી તેને મુનિ કહેવો ॥ ૫૬ ॥

યઃ સર્વત્રાનામિલોહસ્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષિ તસ્યપ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળાએ જીવસ્વરૂપને ઓળખી, તેનોજ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો, માટે તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો થયો. તે પુરૂષ

પોતાનું જીવસ્વરૂપ નિરાકાર વિષે કેવું નિશ્ચય છે તે જોય છે. ત્યારે જાણે છે કે ‘હું છું’ એવો ભાવ નિરાકારે તો ધર્યો નથી, માટે તે ભાવ ધરનારો કોઈ બીજો છે પણ તે વખતે તેને સમજાય છે કે, નિરાકારના અસ્તિત્વમાં બીજું વસ્તુ વાંઝણીના દીકરાની પેઠે મુદ્દલજ નથી માટે તે ભાવ ધરવો એ અજ્ઞાન છે. તેમજ ‘હું છઉં’ એ નિશ્ચય ધરનાર અજ્ઞાન છે એમ જાણવું.

એથી તે પુરૂષ અજ્ઞાનને હુંપણાની બુદ્ધિએ જોવા ગયો, તો અહંતા વગર બુદ્ધિને અજ્ઞાનમાં ઐક્ય કરી, ‘અજ્ઞાન નથીજ,’ એવા નિશ્ચયથી સમાધિ પામ્યો. અને તે નિર્વિઘ્ન સમાધિ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશમાં કદીપણ આવતી નથી, એવી સ્થિતિને ભોગવે છે. એવા પુરૂષ શરીરની મિથ્યા બુદ્ધિ જાણી શરીરથી વર્તે છે, તેથીજ તે “પ્રજાપ્રતિષ્ઠિત” એટલે શ્રેષ્ઠ થયા એમ જાણુ. જગતની સાથે એટલે ચાર દેહની ચાર અવસ્થા સાથે તેને તદ્દન સંબંધ નથી અને વિષયભોગના રોહથી જે કામને લોકો શુભાશુભ કહેછે તે આવતાં તેને હર્ષ-શોક થતો નથી, તેમજ મળતી વસ્તુ વિષે પ્રીતિ અથવા દ્વેષ પણ ઉપજતો નથી. એવા માણસની પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાનની વૃત્તિ પ્રતિષ્ઠિત અથવા અચળ થઈ એમ જાણુ. ॥ ૫૭ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियार्णोन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૫૮ ॥

હવે જેની બુદ્ધિ નિરાકાર સ્વરૂપમાં શાંતિ પામી, તેનાં લક્ષણ એવાં હાંચ છે કે, જેમ કાચબો પોતાના હાથ, પગ, માથું, પોતાના (૫૪ કોશમાં) ઘાતના અંદરના ભાગમાં સમેટી લેછે અને બહાર કાઢે છે,—તે ક્રિયા જેમ કાચબાને આધીન છે, તેમ સમષ્ટિ ઇશ્વરના વિશ્વરૂપી માયાકોશ માહેલા ચાર દેહનાં ચાર અભિમાન છે, તેને અજ્ઞાનના તારાથી જ્ઞાનીએ મૂળમાંથી દૂર કરીધાં છે. એથી હરેક

દ્રિયને વળગેલો છે, એવું જ્ઞાની માણ'ના શરીર ઉપર જણાવું નથી. એનાં લક્ષણો ઉપરથી તેની પ્રજા પ્રતિષ્ઠિત એટલે શાંતી પામી એમ સમજવું. સારાંશ કે તેણે નિરાકારના અસ્તિત્વમાં, 'હું' જીવ તથા મેં ધરેલા ચાર દેહ સુદ્ધાં સકલ સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ સમષ્ટિ પ્રશ્નર' આ બેઉ, દોરી ઉપર જેવો સાપનો મિથ્યા બ્રમ થાયછે, તેવોજ નિરાકારના અસ્તિત્વમાં બ્રમરૂપ મિથ્યા માલમ પડેછે. દોરીને સાપનો ભાસ થયો નથી અથવા દોરી સર્પ થઈ નથી, તેવો નિરાકાર જીવ પ્રશ્નર થયો નથી, તેમ તેને જાણતો નથી. પણ જેમ બ્રમ ન હોય તો 'હું' છઉં' એમ પણ નથી, તેમ 'પ્રશ્નર છે' એમ પણ નથી.

એવા વિચારે પ્રજા પ્રતિષ્ઠિતની ઇચ્છા વાંઝણાના દીકરાની કડપ-નાની પેઠે વિષયો મળવાની મિથ્યા થઈ. એથીજ એવા વિચારશીલ મનુષ્યોની બુદ્ધિ, કીર્તીવંત થાય છે, ને શાંત હોય છે. મતલબ કે, વિષયો ભોગવનારો હું અને ભોગવવાના વિષયો, એ મૂળમાંજ નથી, એવો તેનો નિશ્ચય થાય છે. પછી તે વિષયોની ઇચ્છા શા માટે કરે ? તે પ્રજા પ્રતિષ્ઠિત એટલે નિરિચ્છક જાની પુરૂષને મૂળમાંજ ઇચ્છા હોતી નથી તેથી વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયોને લગાડવાને સાધન કરવું પડતું નથી; કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો વિષયો-ભોગવે છે તોપણ તે પોતાને આધીન હોય છે. ॥ ૫૮ ॥

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિન : ।

રસઘર્જ રસાણ્યસ્ય પરં દૃષ્ટા નિવર્તન્તે ॥ ૫૯ ॥

હવે હે અણુ'ન તું કહીશ કે સંસારસુખ ભોગવતાં ઇન્દ્રિયો કેમ સ્વાધીન રહે, તો સાંભળો:—કોઈ અજ્ઞાની માણસને દશ ચાર દિવસ અન્નબ્રહ્મ મળે નહિ, તો તેની દશ ઇન્દ્રિયોના વિષયો નહિ સરખા થાય છે; પરંતુ તે ભોગવવાની ઇચ્છા, સદા કાયમ રહે છે. કેમકે

તે માણસ ‘હું’ સત્ય છું’ તથા વિષયરૂપી જગત્ પણ સત્ય છે’ એમ માને છે, માટે તેની ઇચ્છા ભરતી નથી. અને નિરાકાર વસ્તુ સિવાય ‘હું’ તથા બીજું જગત્ મિથ્યા છે, અથવા મુદ્દલજ નથી.’ એવું વિચારે કરી જાયું તો તેની આત્મીય થઈ. પછી વાંઝણીના પુત્રની પેઠે તેને મિથ્યા ઇચ્છા કેમ ઉપજશે ? નહિ ઉપજે. તે પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થયા પછી વિષયોની ઇચ્છા થયા પછી વિષયોની ઇચ્છા મુદ્દલ રહેતી નથી.

આ ઉપરથી સાફ દર્શાય છે કે, અજ્ઞાની માણસ ખાય છે, પીયે છે, તેથી તેની ઇચ્છા તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાની ખાય છે પીયે છે તેને પણ વિષયો ઉપજે છે, પણ ઇચ્છા હોતી નથી હવે અજ્ઞાની બિલકુલ ખાય પીયે નહિ તો ઇચ્છા માત્ર રહીને ઇન્દ્રિયોના વિષયો મરી જશે અને જ્ઞાની જો તેમ કરે તો ઇચ્છા સુદ્ધાં તેની ઇન્દ્રિયોના વિષયો નાશ પામશે. એ ન્યાયે હું અર્જુન ! તું મનમાં લાવ કે, હું પદ ધરનારાં, જ્ઞાનનાં મળકારણ અજ્ઞ નથી જેને પરસ્પર અનુલવમાં આવ્યું, તેની બુદ્ધિ શાંતિ પામી, એટલે ઇચ્છા વગરની થઈ. ॥ ૫૯ ॥

યતત્ત્વં હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિત :

ઈન્દ્રિયાણિ પ્રમાથાંતિ હરાતિ પ્રસમં મન : ॥ ૬૦ ॥

એ માટે હું કૌંતેય ! એવી પૂર્ણ શાંતિ જેને પ્રાપ્ત થઈ નથી અને તે મેળવવાના વિચાર જે કાદ કરે છે, તે સાધક પંડિત જનને પણ, દશ ઇન્દ્રિયો પાતપોતાનાં સુખો તરફ જોઈ જાય છે. પ્યાર દેખાડીને એથી લેઈ, અને બુદ્ધિમયી તેના મનને હરે છે. ॥ ૬૦ ॥

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પર :

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

એથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને અનુકુળ અથવા માફકસર ખાવા પીવાનું કરવા હરવાનું આપવું. અને બધો વખત માફ નિરાકાર સ્વરૂપ

સાંભળવું, વિચારવું તથા ધ્યાનમાં રાખવું. એથી સમગ્રિ ઇશ્વર સ્વરૂપની ઐક્યતા આવે છે; કેમકે જીવાત્માજ નિરાકાર તરફ હમેશાં લાગ્યો, એટલે ઇન્દ્રિયોને તે શિવાય બીજાં અધાર નથી એવું થાય છે. પછી હું જેમ તેઓને રાખીશ તેમ તેઓ રહેશે, અને પ્રારબ્ધ-ભોગ સિવાય બીજા ભોગ તરફ જશે નહિ. ઇન્દ્રિયો એવી થઇ એટલે વશ થઇ એમ સમજવું. પછી તેને કંઇપણ વિચાર કરવાનો હશે તે ઇન્દ્રિયોની અડચણ વગર સહેલથી થઇ શકશે, અને નિશ્ચયાત્મક શાંત બુદ્ધિ મેળવી શકાશે. ॥ ૬૧ ॥

ધ્યાયતો વિષયાનુસં : સંગસ્તેષ્વપજાયતં ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્કોઘોઽમિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

હવે આ પ્રમાણે જીવાત્માએ કયું નહિ અને મનને વિષયો-નું જ ચિંતન કરવા તરફ હમેશાં લગાડવું, તો જેમ ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ મનને જબરીથી લઇ જાય છે, તેમ મન પણ બ્રહ્માકાર ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ લગાડે છે. એટલે જેમ યુદ્ધ કરવું એ ઇન્દ્રિયોને વહાલું નથી, તોપણ મન તેઓને યુદ્ધ કરવા તરફ જુલમથી લગાડે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને એથી ઇશ્વરભજન તરફ લગાડવી જોઈએ, અને મન પણ વશ કરી તે તરફ જ લગાડવું જોઈએ એક વખત મનને વિષયોનું જ ધ્યાન બાંડવું, તો તેથી ઇન્દ્રિયોને જે હમેશાં વિષયોનો સંગ છે તેજ મનને પણ લાગુ પડી જાય છે. પછી ધીરે રહીને તે વિષયસંગી મનના પેટમાં કામ એટલે અમુક વિષય મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તે નશીબને આધીન હોવાથી પાર પડતી નથી. હવે કામ જે, મન તથા ઇન્દ્રિયોને મળ્યો તે છુટતો નથી, તેથી ક્રોધ પ્રવેશ કરે છે પણ ક્રોધ હિતશત્રુ છે. કેમકે તે કામની પેટે અમથો રહેતો નથી, પણ વિષયો મેળવતાં આડે આવનાર દરેકને મારી ઠાર કરવા સારૂ ઇન્દ્રિયોને દોડાવે છે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તોપણ

યાદ રહે છે કે, બીજાને મારવાથી હું મરવાનોજ માટે તે પણ અમથા બેસી રહેછે. ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહ : સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમ :

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયીત ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધને બેઠેલા જેમ મોહ ઉપજે છે. મોહ કલ્પના કરવા લાગે છે કે, મારી કડીને કાંઈપણ રીતે વિપયસુખ-મેળવવું. એથી તેને કરવા ન કરવાનાં કાર્યોનું કાંઈપણ ભાન રહેતું નથી; ને તમામ નિશ્ચય વગરનું થાયછે. જેથી બુદ્ધિનો નાશ થયો એમ સમજવું. બુદ્ધિનો નાશ થવાથી ક્રમ, ક્રોધ, મોહ, એકદમ તૂટી પડે છે ને પારમાર્થિક કર્મોંછા નાશ કરેછે. ॥ ૬૩ ॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરત્ન ।

આત્મવશ્યૌર્વિધિયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

એ માટે હું અર્જુન ! વિષયોનો સંગ જ્ઞાનવૃત્તિને લગાડેલો નહિ. એટલે રાગ જે કામ તથા દ્વેષ જે ક્રોધ, તે જ્ઞાનવૃત્તિમાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. પછી જ્ઞાનવૃત્તિ પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવા તરફ લાગી રહેશે, એટલે અજ્ઞાનરૂપી અસ્તિત્વનું તેનામાં જે અભિમાન ‘હું છઉં’ એવું છે તે સદ્ગુરના ઉપદેશથી નાશ પામશે. વળી ઇન્દ્રિયો પ્રારબ્ધરૂપી હોવાથી પોતપોતાના વિષયો ભોગવશે પણ નિરાભિમાની પુરૂષ તેમાં સપડાશે નહિ. ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસી હાશુ બુદ્ધિઃ પર્વવાતિવ્રતે ॥ ૬૫ ॥

‘હું છઉં’ એ અજ્ઞાન, સદ્ગુરના ઉપદેશે નાશ પામતાં જન્મ-મરણનું વારંવાર થતું દુઃખ પણ નાશ પામે છે. અને શાંત પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપજ ‘હું છઉં’ કહેનારો ન છતાં ‘છઉં’ એ નિશ્ચયથી તત્કાળ શાંતી પામે છે, ॥ ૬૫ ॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુસ્ય માવના ।

ન આમાવયતઃ શાંતિર્યાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

વસી ઇન્દ્રિયો તથા મનને હમેશાં વિષયોમાં લગાડનારો અને કામ ક્રોધનો નકારા કર્મોત્તર ઉપયોગ કરનારો અથવા બુદ્ધિવિનાનો માણસ અયુક્ત કહેવાય છે. મરણ પછી શરીર માહેલું અવતરત્વ રહેછે અને તે તત્ત્વને સૃષ્ટિરૂપી ઇશ્વરની તરફથી કર્મનું સાક્ષી નરસું રૂપ મળેછે, તેની નાસ્તિકને સમજ હોતી નથી ને તેથીજ તે દુરાચરણ કરેછે, તેને નીરાકરણના અસ્તિત્વમાં અજ્ઞાનનો નાશ કદી હું પાછું જોડવું, એ ભાવના ક્યાંથી થાય ? મુળ વગર ડાળાં ન નીકળે તેમ ‘મરણ પછી કાંઈ રહે છે’ એજ બુદ્ધિ અથવા નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ રહી નહિ તો પછી મોક્ષ થવાની અથવા નિરાકારમાં મળી જવાની ભાવના ક્યાંથી હો ? અને એવી જ્ઞાનભાવના વગર શાંતિ એટલે નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર સ્થિતિ ક્યાંથી મળે ? અને એ સ્થિતિ ન મળી તો “સુખસ્યાત્મનોરુપં” એટલે સુઅસ્વરૂપ એક પરબ્રહ્મ છે, તે રૂપે રહેવું ક્યાંથી થાય ? માટે હે અનુન, વિચાર કરી, અનુમાનિક અથવા નકકી જાને કરી યુક્ત થા. અયુક્ત માણસ જેવો વિષયલંપટ શાંતિ નહિ. ॥ ૬૬ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽન્નાતધાયતે ।

તદસ્ય હરાતિ પ્રજ્ઞાં વાસુર્નાવમિવાંમસિ ॥ ૬૭ ॥

કેમકે ‘હું’ કહેનારો હું મિથ્યા હોઈને નિરાકારરૂપે કરી ‘સત્ય જીવિ’ એ મનની નકકી કલ્પના લેવુંજ નામ બુદ્ધિ છે. તે બુદ્ધિ, સૃષ્ટિરૂપી સમુદ્રમાંથી મિથ્યા અહંકારને, નિરાકારરૂપી કીનારે પહોંચાડવાથી હોડી છે. તે હોડી એટલે નકકી કલ્પનારૂપી બુદ્ધિ ઉપર ખેસી, મિથ્યા અહંકારને એ સૃષ્ટિરૂપી સમુદ્રમાંથી જોતાં જતાં ઇન્દ્રિયો પારખ ભોગો ભોગવે છે. તે ભોગોજ હોડીને માફક વાયુરૂપે લાગે

છે એમ સમજવું. અને તેજ વિષયો વધારે ભોગવવા એવી મનમાં કલ્પના પકડી, એટલે ઉદ્ધટો ખરાબ પવન લાગ્યો એવું થાય છે. એથી અહંકારને નિરહંકાર કિનારો દીસતાં છતાં પણ બુદ્ધિરૂપી હોડી ગોથાં ખામ છે તે કિનારે પુગાતું નથી પછી વિષયસોગરૂપી સંકલ્પનો ધણો પવન લાગ્યાથી નિશ્ચાત્મક કલ્પનારૂપી બુદ્ધિ-નોકા, સુષ્ટિરૂપી સમુદ્રમાં ડુબે છે. એથી આઅહંકાર પશુ પક્ષ્યાદિકાની કલ્પના જેવો સુષ્ટિ-સમુદ્રમાં ગોથાં ખાત છે, એથી તે પશુ પક્ષી થાય છે. તેઓની યોનીમાં હું કહેનારો હું ન છતાં 'નિરાકાર છું' એવી નિશ્ચાત્મક કલ્પના એટલે બુદ્ધિરૂપી નૌકા, કાષ્ઠપણુ વેળા ઉત્પન્ન થતી નથી એવો તે અહંકાર ભવસમુદ્રમાં ડુબે છે. ॥ ૬૭ ॥

તસ્માદસ્ય મહાબાહો નિષ્કૃદ્ધીક્ષાનિ સર્વથા :

દ્વિદ્રિયાર્ણદ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે હે મહાબાહુ ! જે કાષ્ઠ પોતાનાં મન તથા ઇન્દ્રિયોને ખેંચી મોક્ષમાર્ગ તરફ લગાડે છે એટલે નિરીચ્છ રાખે છે, તેનીજ જ્ઞાનવૃત્તિ ઉંચા પ્રકારની છે એમ સમજવું. ॥ ૬૮ ॥

યા નિશા સર્વમૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ સૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

કેમકે 'અહંતા પકડનારો હું મિથ્યા છું' એ વિચારમાં જ્ઞાની હમેશાં જગૃત હોય છે, તેથી સર્વ જીવોની પેઠે તે વિષયસુખના લાલચુ હોવાની સ્થિતિને વિસરી જાય છે. સર્વ લોક ભોગવિલાસમાં ભમતા રહે છે, અને અહંકારનો નાશ કરવાનો વિચાર મુજેજ કરતા નથી, એવો જ્ઞાત્રી અજ્ઞાત્રીનો ખુલ્લો ભેદ છે. ॥ ૬૯ ॥

અયંમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશતિ ચઘ્નત ।

તઘ્નત્કામા ચ પ્રવિહોતિ સર્વે સર્જાંતિજામોતિ નકામકામી

સમુદ્રમાં નદી, નાળાં ચઘતાં છતાં જેમ તે પોતાની મર્યાદા ઝુકતો નથી, તેમજ પ્રારબ્ધયોગથી જ્ઞાનની સર્વ કામ-ભોગ પ્રાપ્ત

થાય, પરંતુ તેને પરશ્વત્તના મુખથી તે અધિક લાગતાં નથી; અને તે સુખભોગ ન મળે તોપણ તેની નિરાશી તેને મુદ્દલ લાગતાં નથી. કેમકે તે નિશ્ચય બુદ્ધિયં કરી શ્રેષ્ઠ નિરાકાર થયો છે. હે અનુન! એવા પુરુષનેજ સાંતિ મળે છે; બાકી જે વિવયસુખનો દાસ થઈ પડ્યો છે, તેને સર્વ કાળ દુઃખજ છે ॥ ૭૦ ॥

વિહાય કામાન્ય : સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમા નિરહકારઃ સ શાંતમાધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ઉપદેશની અહીંથીજ પુર્ણાહુતી કરી. એટલામાં તેનું મન શાન્ત પડી ગયું. દેવયોગ બળવાન છે. પૃથુને નવો ઉપદેશ મળી ગયો. તેનો ગર્વ ગળી ગયો. એક વેળાએ એક મહાસંતનો પરિચય પડી ગયો અને તેણે મેવાડનું ભાવીદર્શન સંભળાવી દીધું !—

વાંચનાર? આ મહાદર્શન ખરેખર મેવાડની ઝાહોઝલાલી માટે વખણાયલું, ને ક્ષત્રીવીરો માટે બહુ બોધક છે—તે તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

પૃથુના માનસિક ગર્વ પર મેખ! સંત-સમાગમ

પ્રતાપરાણાની યાદ.

પૃથુરાજે, માળવાન નબ્યાખને કેદ કરી, એક દીવસ માટે કબજે રાખી, રાણા રાયાસિંહના ચરણમાં નમાવીને છોડી દીધા પછી, તેને એવું અભિમાન પ્રાપ્ત થયું, કે રજપૂતાનામાં પોતાનાસમાન બળિષ્ઠ કોઈપણ નથી. અને તે પ્રભાવે ચિતોડની રાજસંસ્થાના સર્વાંગે અધિકારી તરીકે પૃથુ રાહોડની આણુ દ્રશી બેઠા. આ મસ્તાનીમાં મદાંધ થયેલો હતો. અતી દારણ વીરત્વમાં મથેલો હતો.

તેમને ગીતાગ્નનની ખેવડી અસર થઇ હતી. કુટુંબ પ્રત્યે માયાનો લાવ પ્રકટતો-પણ તત્કાલ વેરાઇ જતો હતો. સ્વાર્થ સામે આવી ઉભો રહેતો હતો. એક પ્રસંગ તેને માટે ઉમદો આવ્યો હતો. જંગલમાં, સંગની ચર્ચા જેવા માટે ફરતાં ફરતાં એક સરિતા કિનારાના જીર્ણ શિવલયમાં એક વૃદ્ધ, સંત રહેતો હતો. તાપ અને થાકથી અકળાઈને વિરામ રહેવા માટે ત્યાં જતાં, મહાત્માએ તેનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. કુદરતી રીતેજ પૃથુકુમારનું વલણ આ સાધુપ્રતિ વળવા માંડ્યું, ને ગુરુપદ મેળવવા દક્ષિણ હોય, એવી આતુરતા બતાવી. મહાત્માએ શાન્ત સ્વરે જણાવ્યું કે, બેટા! આ જંગલમાં કાઠનું કંઈ અમર કે અચળ રાજ રહેતું નથી. તાપસી અને યોગી, સમાધીસ્થ અને વીરાગી સર્વેજનોનાં કાળે લક્ષણ કર્યા છે માટે કાઠપિણુ જાતની અચળ ગર્વિષ્ટતા રાખવી નહિ! ત્હારા વડીલે! પણ મેવાડ ગર્જવી રહેલા હતા. ત્હારો પિતા પણ તેવોજ સમર્થ છે. અને ત્હારા સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્હારો દાસીપુત્ર ‘વનવીર’ પણ એકવાર મેવાડ રાજ્યાસનપર બિરાજશે!” આ સાંભળી પૃથુ અમકયો.

“ત્યારે શું મારે પુત્ર સંતાન ખીણું નથી?”

“ના. શકત ગુપ્ત પુત્ર ‘વનવીર’ છે ને વિરાજશે.”

“ત્યારે મારી સ્વતંત્રતાનોજ તે”—

“ના. ત્હારો વડીલ લાઇ સંગ જેને ચારણી માતાનું વરદાન છે. તેજ મેવાડનો મહાન રાજા થશે. બાબર જેવા રણવીર યવન-રાજને જીતીને મેવાડની ગાદી ગળવશે. બળવાન ગણાશે.

“ત્યારે મ્હારો હક અને મ્હારી સત્તા?”

“તે વિશે હાલ હું કંઈ કહી શકતો નથી. પણ સંગના પુત્ર ઉદયસિંહની બાહ્યાવસ્થામાં ત્હારો કુમાર વનવીર, કામચલાઉ રાજ્યસત્તા મેળવશે.”

“ ને તે પછી ? ”—

“ તે પછી ઉદયકુમાર રાજ કરશે, પણ તેની નીતિ-રીતિ સારી ન હોવાથી દુઝંડી વચમાંજ ગત થશે. અને તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ, મહાન ધીરવીર, મહાત્મારૂપ પ્રકટશે. આહા ! એ પ્રતાપી નરવીર આખા રજપુતાનામાં પંકાશે દિલ્હીના અકબર બાદશાહ, અને તેના શાહજહા સલીમનું અવકૃપા પાત્ર થયા છતાં, અડગ-અટંકી અને વીરત્વ ભરેલું પાત્ર રહેશે. માત્ર તેની પુત્રી ‘અશ્વ’ સલીમના પ્યારમાં જન્મસ્ત થવાથી તેને દુઃખ થશે. પણ યવનો તેના પર જીદ્મ કરવા છતાં, કષ્ટ વેડીને પણ નમન નહિ કરે ! એ તે ખરો મેવાડી રાજા. પૃથુ ! ”

“ ત્યારે તેનું ભાવી વૃત્તાંત તો જણાવો ! આપ તો ત્રિકાળસી છો ! ” પૃથુના આગ્રહથી મહાત્માએ, ‘ પ્રતાપરાણા ’ નું ઇતિહાસિક વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું !—

“ સંગપુત્ર ઉદેસિંગ ચિતોડથી નાસી જઈને અરવલીના પહાડોમાં ભરાયો. એ પહાડની એક ખીણના મોં આગળ ઉદેસિંગે એક તળાવ કરાવ્યું હતું. તેને હજી પણ તેના નામપરથી ઉદયસાગર કહે છે. ત્યાં આગળ એક બંધ બાંધ્યો કે જેથી એક વહેણો આવતો અટક્યો. અહીં કેટલીક ટેકરીઓ ઉપર એણે એક મહેલ બંધાવ્યો, તેને નવ ચોકી કહે છે. આ મહેલની આસપાસ ધીમે ધીમે ખીજાં મકાનો થયાં અને આખરે એક ગામ જેવું થયું. તેને પોતાના નામ ઉપરથી ઉદેપુર નામ આપ્યું, ને પછી તે મેવાડની રાજધાની થઈ, જે આજે પણ છે.

ચિતોડ ખોલા પછી ઉદેસિંહ માત્ર ચાર વરસ જીવ્યો. અને એતાળીશ વરસની કાચી ઉમરે મરણ પામ્યો. તેને પરણેલી સ્ત્રીઓની થયલા પચીસ છોકરા હતા. ગાદીએ એસવાનો હકકં સૌથી મોટા

છોકરાનો જતાં તે ધારે એક કારે મુઠ્ઠી માંહેમાંહે છોકરા લડી મરે
 એવું કામ રાણાજીએ મરતી વખતે કયું. રાણાએ પોતાના વહાલા
 કુંવર જગમલને ગાદીનો વારસ ઠરાવ્યો. રાણાને બાળવા લાગ્યા
 ત્યારે જગમલ ગાદીએ બેઠો. સાથી મોટો અલોરના સોનીગડા રાવની
 બેનનો કુંવર પ્રતાપ હતો. રાવે પોતાની બેનના કુંવરને ગાદી શા
 માટે નહિ મળી, એવું સહુમ્ખાના ઠાકોર ધૃણસિંગને પૂછ્યું. તેણે
 કહ્યું મારે વિચાર પ્રતાપસિંગને ગાદી આપવાનો છે પછી ધૃણસિંગ
 ને ગ્વાલીયરનો રાજ દરબારમાં ગયા. પ્રતાપસિંગ સવાર થઈને દેશ
 તજવાની તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં પેલા બંને જણાએ આવીને
 એકેક જણે જગમલનો એકેક હાથ ઝાલી ઉઠાડ્યો; અને કહ્યું કે
 મહારાજ, આ જગા તો આપના મોટા ભાઈ પ્રતાપસિંગની છે.
 એમ કહી પ્રતાપસિંગને તરવાર બંધાવી ગાદીએ બેસાડ્યો; તથા
 તેને નમીને મેવાડના રાણા તરીકે પોકાર્યો. રાણા ગાદીએ બેસે ત્યારે
 સહુમ્ખાનો ઠાકોર તેને તરવાર બંધાવે અને એજ વજરાત કરે, એવો
 વંશપરંપરાનો રિવાજ છે. તે પ્રમાણે ચંદાવતે કર્યાથી સઘળા સરદારો
 ને પટાવતો તેને નમ્યા; તથા આગળ જતાં પ્રતાપસિંગના સંકટના
 સમયમાં પણ તેને છેવટ મુઠ્ઠી વળગી રહ્યા.

જે વખતે રાજધાની દુશ્મનોએ જીતી લીધી હતી, પૈસા ટકા
 જતા રહ્યા હતા, સગાં વહાલાં અને જાતિજાઓમાંના ઘણા ખરા
 મરણ પામ્યા હતા, ને બાકીના પોતાની થએલી હારથી ના હિંમત
 થઈ ગએલા હતા, તે વખતે રાણા પ્રતાપસિંહ મેવાડની કીર્તિવિંત
 ગાદીએ બેઠો. તોપણ પ્રતાપનામાં ખરો ક્ષત્રિય ગુણ હતો. અને તેથી
 તેણે પોતાની સત્તા પાછી મેળવવાનું અને પોતાના કુળની આજી
 સાચવવાનું સ્થાન ચિતોડ લેવાનો ઉદ્દેશ જારી કર્યો. એ ઇચ્છા પર
 લાવવાની ઉત્કંઠામાં તેના દુશ્મનની સેના ને સાધન કેટલાં છે તેની
 ગણતરી કરવાની દરકાર રાખ્યા વિના એના બળવાન દુશ્મન (અકબર)

સાથે લડાઈ કરવાની તેણે તૈયારી કરી. પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસમાં એતા આપદાદાએ કરેલાં પરાક્રમે વાંચવાની આદત હોવાથી તથા મેનાડીઓના દુશ્મનને એક કરતાં વધારે વાર ચિતોડમાં કેદ કરેલા વાંચાથી તેને એમ ભાસ્યું કે વંખતે ચડતી પડતી વારાફરતી છે. વળી દિવસ ને રાત્રી વારાફરતી થાય છે. હમણા મેવાડમાં રત્રિ છે તો પાછો મેવાડનો દિવસ ઉગશે ખરો, અને તે પ્રમાણે કદાપિ દિલ્લીનું અસ્થિર રાજ્ય મારી મહેનતથી ઉંધું વળી ફરીને કેમ ન ઉગે ? પ્રતાપનું ધારવું વાળખી ને ઉમદા હતું. પણ પ્રતાપ જ્યારે આવા ઉમદા વિચાર કરતો ત્યારે તેનો પાંદો સામાવાળીઓ એના વિચાર ઉંધા વાળવાને એક યુક્તિ રચતો હતો. જે યુક્તિ પ્રતાપના જાણવામાં આવ્યાથી તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એ પહોંચેલા મોગલ બાદશાહે પ્રતાપના સ્વધર્મી અને સગાઓને તેની સામા લડવાને ઉભા કર્યા. મારવાડ, અંબર, પિકાનેર અને ચિતોડની છેલ્લી લડાઈમાં જેલમની સાથે લડનાર બુંદીનો રાજા પણ અકબરને મળી ગયો અને તેની તાબેદારી કરવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પ્રતાપનો પોતાનો ભાઈ સગરજી અકબરને આશરે ગયો. અને એ દગાના બદલામાં અકબરે તેને કંદહાર અને તેની આસપાસનો મુલક આપ્યો. અકબરના શાહજહા બહાંગીરનો મોટો સરદાર મોહોબતખાં તે આ સગરજીનો પુત્ર થાય. મોહોબતખાં મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ આપદાનો વધારો થતો ગયો તેમ તેમ નાહિંમત ન થતાં પ્રતાપનું ધૈર્ય પણ દૃઢ થતું ગયું. પ્રતાપે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “મારી માના ધાવણને હું કીર્તિ અપાવું ત્યારેજ ખરો.” અને તે પ્રમાણે એણે હેવટ સુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખરોખર પાળી. દિલ્લીની બાદશાહતના એકંદર લશ્કર સામે અને અકબર જેવા પરાક્રમી દુશ્મનની સામે રજપૂતસ્થાનના બીજા રાજાઓની મદદ ન છતાં, પચીસ વરસ પોતે એકલો બહાદુરીથી લડ્યો. અને એક

વખતે મેદાનમાં નાશ કરતો તો ખીજવાર આ પહાડથી આ પહાડ
એમ ભટકતો અને તેમના જેવાજ જંગલી માણસોની અંદર પોતાની
ગાદીના વારસ અમરસિ હને ઉછેરતો હતો, એ કાંઈ નાનીસુની વાત
ન કહેવાય. આપા રાવળના દીકરા શાશવંત મનુષ્યને શિર નમાવે,
એ વિચારજ પ્રતાપને નહિ ખમી શકાય એવો લાગતો, અંતે તેથીજ
એણે અકબરના તંત્રથી અકબરને તાણે થવાની કે મામલોને
(તેઓ આ બા હિંદુસ્તાનના પાદશાહ હતા તોપણ) કન્યા દેહને
તેની સાથે સંબંધ કરવાની જેજે માગણીઓ આવી તે સધળી
તેણે ધિકારી કાઢી.

એ વખતે એણે જેજે પરાક્રમે કર્યા, તે મેવાડની દરેક ખી-
ણમાં હાલ પણ હયાત છે. એ પરાક્રમે દરેક ખરા રજપૂતના
અંતઃકરણમાં આજ સધી કારાજ રહેલાં છે. અને ઘણાં ખરાં તો
તેજ વિજ્યા મોગલના ઇતિહાસમાં તેમના ઇતિહાસ કતાઓએ
નોંધેલાં છે. એ સધળાં પરાક્રમે આ ઠેકાણે કહેવાથી અને પ્રતાપે
જેજે કાંટો સહન કર્યા તે સધળાં વર્ણવાથી જે લોકોએ મેવાડમાં
મુસાફરી કરી નથી તેને ગપ્પાં લાગે. આટલી મેવાડની અંદર પ્રતાપ-
સિંહના પરાક્રમની વાંતા હજી તાજી છે. જે પ્રતાપના સરદારોના
વંશજોની સાથે આપણ વાતો કરીએ તો તેઓ તેમના વડવાઓનાં
બહાદુરી ભરેલાં કામો વર્ણવેછે, તે સાંભળતાં આપણાં ક્યાં ઉભાં
થાયછે. અને ઘણીવાર તો એ વાતો કરતાં શ્રાતાવકતાની આંખો
આંસુથી ભરાઈ જાયછે.

પ્રતાપના સરદારો ધૈર્યથી તેને છેવટ મુઠ્ઠી વળગી રહ્યા.
જેકે તેના સરદારોને જાગીરની અને પૈસાની લાલચોથી દોડવાને
ઘણા પ્રયત્ન થયો હતો, તોપણ તેનો એકે સરદાર તેને છોડીને
ગયો નહિ. એ તેમની સ્વામી ભક્તિને ધન્ય છે. પ્રતાપસિંહના

પક્ષમાં રહી જન્મવના છોકરાઓએ અને તેમનીજ સાથે નિમકહલાલ
ચંદ્રસિંહના દળના વંશજો સહુઆએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા. મેવા-
ડના ઇનિહાસનાં પચરંગી પાનાંમાં આ પડતીના વખતનાં પાનાં
ગુલ થતાં દીવાની પેઠે સૌથી વધારે પ્રકાશિત છે. કેટલાક સરદારો
તો પ્રતાપના પડતા નસીબની વખતે પ્રતાપસિંહની સાથેજ લડવું
ને મરવું એવા આગ્રહથી તેને વળગી રહ્યા. આવા સરદારોમાં
દેલવાડાનો સરદાર મુખ્ય છે, કે જેની સ્વામી ભકિતથી તેને રાણાની
જમણી બાજુએ ઈસવાનો હક્ક મળ્યો. રજપૂતોના આવા ધૈર્યનો,
સ્વામી ભકિતનો, દેશાભિમાનનો, સ્વાત્માર્પણનો, ને પરાક્રમનો મુકા-
બજો કરવાને દુનિયાના ઇનિહાસમાં બીજી પ્રજાની બોળ કરવી તે
ધુમાડાના બાયકા જેવું છે, ધન્ય છે રજપૂત વીરાઓ તમને !

ચિતોડના નાશની યાદગીરી રાખવાને ચિતોડ શરીને પાછું
અસલની માફક કીર્તિવંત થાય ત્યાંસુધી પ્રતાપે પોતે અને પોતાના
વંશજોને શોખની અને ભપકાની વસ્તુઓ વાપરવાની મના કરી.
સોનારૂપાની થાળીઓ ફર કરીને તેને અદલે પત્રાવળીમાં જમવું,
ઘાસ ઉપર સુવું. અને દાદી મુઝાવવી નહિ એમ દરાવ્યું. વળી તેથી
પણ વિશેષ તેમની પડતી જલદીથી માલમ પડવાને અને ચડતી
કરવાની જલદીથી ઉજ્જડણી થવાને પહેલાં લગ્નમાં કે વરધોડામાં
નગારખાનું હરોલમાં રહેવું, તે સૌથી પાછળ રાખવાનો દરાવ કર્યો.
મેવાડની પડતીની આ છેલ્લી નિશાની હજુ-પણ છે. તેઓ હજુસુધી
દાદી કાતરતા નથી. અને જો કે ગમે તે બાનાથી પણ સ્વદેશાભિ-
માની પ્રતાપની કરેલી મના તજ દીધીછે, તોપણ તેની યાદગીરીની
નિશાની હજુ સુધી રહેલી છે—પ્રતાપના વંશજો શોનારૂપાની થાળી-
ઓમાં જમેછે અને દોલીઆ ઉપર સુઈ રહેછે. તોપણ થાળી નીચે
પત્રાવળાં ને દોલીઆ નીચે ઘાસ રાખેછે.^૧

પ્રતાપસિંગ ઘણીવાર કહેતો કે “ જો ઉદેસિંગ થયોજ ન હોત, મહારી ને સંગ રાણાની વચમાં ખીજે કાઢ રાણો થયો નહોત તો કાઢ મુસલમાને રાજસ્થાન ઉપર કાઢવાર અમલ કર્યો ન હોત.” પાછલા સૈકામાં હિંદુઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો. મુસલમાનોના દબાણથી પડી ભાગેલાં રાજ્યો આગળ પડવા લાગ્યાં. તેમાં અંબર મારવાડનાં રાજ્યો મુખ્ય હતાં. તેઓ એટલાં બળવાન થયાં હતાં કે મારવાડનું એકલું રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહ ઝૂંઝીરશાહના સામું થઈ શક્યું હતું. તેમજ અંબર નદીના બંને કાંઠા ઉપર નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યો હસ્તીમાં આવી બળવાન થયાં હતાં. મુસલમાનોની પાસેથી રાજ્ય પાછું છીનવી લેવાને માત્ર એક પરાક્રમી સરદારની ખામી હતી. એવો સરદાર તેમને સંગ મળ્યો હતો. તેનામાં અધિરાજ્ય થવાને યોગ્ય સઘળા સદ્ગુણો હતા. વળી ચિતોડના રાણાને દિમાલયથી રામેશ્વર સુધીના સઘળા રાજ્યો કુળવાન ગણીને માન આપતા હતા. એવા સરદારને તાબે રહેવાની અગત્ય તેઓ સમજતા, હતા, અને એવા સરદારની ખામીથીજ તેમણે તેમના બાપદાદાનું બનું દેશીરાજ્ય ગુમાવ્યું હતું. એ સંગના જંવોજ સરદાર તેમને પ્રતાપસિંહ મળ્યો હતો. તેણે જો ઉદેસિંગ ન થયો હોત, અથવા અકબર જેવો જોરાવર પાદશાહ એના સામે ન હોત તો એણે હિંદુ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરી હોત. પણ હિંદુ રાજ્યને કમનસીબે તે વખતે દિલ્લીની ગાદીએ બળવાન ને અકલબાજ પાદશાહ હતો. તેણે રજપૂત ઐક્યમાંથી યુક્તિથી ઘણાં બળવાન રજપૂત રાજ્યોને નોખાં પાડ્યાં, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને પ્રતાપસિંહની સામા લડવાને ઉભાં કર્યાં. તેથી પ્રતાપસિંહ એકલો પડી ગયો. અને તેથીજ તે હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોનું નસીબ ફેરવી શક્યો નહિ.

અનુભવી ને અકલવાળા કેટલાક સરદારોની મદદથી પ્રતાપે તે વખતને અનુકૂળ આવે એવો પોતાની ટુંકી ઉપજને અનુસરીને

રાજ્યમાં મુધારો કર્યો. અમુક પ્રકારે નોકરી કરવી દરાવીને નવી જાગીરો આપી. રાજ્યમાંની જગા કામલમેરમાં હતી તે જગા મજબુત કરી. અને એજ પ્રમાણે ગચ્છાદા ને બીજા પહાડી કિલ્લા પણ બજબુત કર્યાં. મેવાડના સપાટ દેશમાં લડવાનું અશક્ય હોવાથી એના વડવાઓની રીત મુજબ તે પહાડોમાં ભરાયો ને એની રચનને પણ પહાડોમાં ભરાઈ જવાતો હુકમ કર્યો. તથા જે ન જાય તેને દેહાંત દાંડની શિક્ષા દરાવી. તેથી બનાસ અને બેરીસ નદીની અને અરવલીની પૂર્વના ઉંચ પ્રદેશ વચ્ચેનો ક્ષેત્ર દેશ એના વખતની લાંબી મુદત ચલેલી લડાઈના વખતમાં દીધા વગરનો રહ્યો.

આ વખતે પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થવાને પ્રતાપે જે સખ્તાઈ વાપરી તેની બધી વાતો જોડાએલી છે. થોડા સવારો સાથે લેઈને પોતાના હુકમનો બરાબર અમલ થએલો જોવાને પ્રતાપ બહુવાર પવતોમાંથી બહાર આવતો. એ પ્રમાણે એની સખ્તાઈથી સપાટ ક્ષેત્ર દેશ ઉજડ જેવો થઈ ગયો. અનાજને બદલે ખેતરોમાં ઘાસ ઉગી નીકળ્યાં, ધોરી રસ્તામાં આવળીઆ ઉગ્યા ને વસ્તીવાળાં ઉજડ થએલાં ગામોમાં શિકારી જનપરો વસવા લાગ્યાં. એક વખત એક ભરવાડે જાનાંમાનાં પોતાનાં ખેડાંને બનાસ નદી ઉપર ઉગેલા સારા ઘાસમાં ચાર્યાં, તેની તપાસ કરીને તેને મારી નાંખ્યો, ને બીજા લોકોમાં ભય બેસાડવાને તેને ઉંચો લટકાવ્યો. આવા સખત ઉપાયો લેઈને પ્રતાપે રાજસ્થાનનો આ મેવાડી બાગ છતનારાઓને નિરૂપયોગી કરી મુક્યો. એ વખતે દિલ્લી ને યુરોપ વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો હતો, તે વેપારનો માર્ગ મેવાડમાં થઈ સુરત ને બીજા બંદરો મારફત હતો; તે પ્રતાપે હુટ ચલાવ્યાથી અંધ પડ્યો.

પ્રતાપની સાથે લડાઈ ચલાવવાને અકબર પંડે આવ્યો, ને અજમેરમાં પોતાની આવણી કરી. આ પ્રખ્યાત કિલ્લો, આમળ

જતાં અકબરના આવીશ સુઆમાંના એક સુઆની રાજધાની થઈ, તથા ત્યાં પાદશાહી લશ્કર રહેવા લાગ્યું. શીરશાહની સામા અદા-દુરીથી સડનાર મારવાડનો રાજા માલદેવ, અંબરના રાજા ભગવાનદાસનો દાખલો લઈ અકબરને શરણે આવ્યો. પ્રતાપ ગાદીએ બેઠા પછી બીજે વરસે જોધપુર અને મેરતીઆ આગળ લડાઈમાં હાર્યા પછી માલદેવે પોતાના દીકરા ઉદેસિંગને અકબરની છાવણીમાં તાબે થવાનું કહેણુ લઈ મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. અજમેર જતાં નાગોર મુકામે અકબરે ઉદેસિંગની મુલાકાત લીધી. તે વખતે અકબરે મંડોરના રાવને રોગનનો ઇલકાબ આપ્યો. આગળ જતાં જોધપુરના રાજા મહારાજના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા, અને ત્યારથી મારવાડના રાજાને મોગલ પાદશાહને જમણે દાથે બેસવાનો હુકમ મળ્યો. રજપૂતોની ખાસિયત તથા દંધ એણે જે મોટાઈ મેળવી તે કરતાં, તે વગરજ રોડોડ રાજા એના દેશીઓમાં વધારે આબરૂદાર હતો. પહેલ વહેલી ઉદેસિંગેજ પોતાની દીકરી અકબરના દીકરા સલીમ વેરે પરણાવી. ઉદેસિંગે આબરૂ વેચી તેના ખદલામાં અકબરે તેને વીશ લાખ રૂપિઆની કિંમતના ચાર પ્રાંતો આપ્યા. મારવાડ ને અંબરના રાજાઓનો દાખલો લઈ રાજસ્થાનના નાના રાજાઓ પણ દિલ્લીના તાબામાં આવ્યા. આ રાજાઓને મોગલ ઇતિહાસ કર્તાઓ રાજ્યના ચાંલકા અને શણગાર તરીકે ક્રમેજે તે બીજકુલ વાળખી છે.

પણ એ બધું પ્રતાપને નુકસાનકારી હતું. તેનાજ દેશીઓને તેનીજ જ્વનના તેની સામા થયા. તેઓ પ્રતાપના મહાન્ દરાવની નકલ કરવાને ખદલે તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. રાજસ્થાનના જુદી સિવાયના સઘળા રાજાઓએ દિલ્લુ આચાર છોડી દીધો, તેથી પ્રતાપે તેમની સાથેનો વ્યવહાર અંધ કીધો; અને પોતાનો વ્યવહાર દિલ્લી, પાટણ, ધાર, ને મારવાડના જૂના રાજકુળના પોતાના

પટાવતો સાથે ચાલુ કર્યો. પ્રતાપને અને તેના વંશજોને ધન્ય છે કે મોગલ રાજ્યની આખર આવી ત્યાંસુધી પણ તેમણે મોગલોને કન્યા દીધી નહિ; એટલુંજ નહીં, પણ મારવાડને અંબરના રાજ્યો સાથે પણ વ્યવહાર રાખ્યો નહિ. સદ્ગુણના ભુરસાની જીત લખતાં કોને અભિમાન ન આવે? મારવાડ ને જેપુરના રાજ વખતસિંગ અને જંતેસિંગ લખી ગયાછે કે અમો રજપૂતોની ખાસિયત તજ દધ મોટામ મેળવીછે, ને ખરી રજપૂતાઈને વળગી રહેવાથી મેવાડ પડતી હાલતમાં આવ્યુંછે, તથા અમે, પાદશાહની મહેરબાનીથી અમન અમનમાં મશગુલ છીએ, તોપણ અમારે પવિત્ર થવાને માટે કન્યા વ્યવહારમાં દાખલ થવાને શુદ્ધ થવાં માટે રાણાજીના કાલાવાલા કરવા પડ્યા. અને અમારી આ માગણી રાણાએ ફરીને મુસલમાનોને કન્યા નહિ દેવાની સરતે કબુલ કરી. તે સાથે ખીજી સરત એ કરી કે મેવાડની કન્યા જે રાજ્યમાં દીધી હોય, તેના પુત્ર પાટવી હોય કે નહિ, તોપણ તેજ તે રાજ્યનો વારસ થાય. આ સરત મોગલ રાજ્યની પડતીને લીધે તૂટી નહિ. આખર વેચીને મોટામ મેળવવા કરતાં, આખર નહિ વેચવામાં પ્રતાપની મોટામ રજપૂત વટ રાખવાથી કેવી સચવાઈ? મોટા કહેવાતા રજપૂતોનેજ પ્રતાપના વંશજના કાલાવાલા કરવા પડ્યા એ કેટલી મોટાઈ? જંતે પ્રતાપે રજપૂતોની ખાસિયત તજ દધ ખીજીઓનો દાખલો લઈ રજપૂતોની પવિત્રતા સાચવી નહોત તો હાલમાં પવિત્ર રજપૂતો ક્યાંથી હોત? પણ મહાન્ પ્રતાપના મહાન્ સદ્ગુણોથીજ એ પવિત્રતા સદા સુધી સચવાઈ રહી.

મુસલમાનોને કન્યા દીધાથી પ્રતાપ ને તેના પટાવતો આ પ્રખ્યાત રાજ્યોને કેટલાક ધિક્કારતા હતા, તે આ નીચેની વાત ઉપરથી માલમ પડેછે. અંબરની ગાદીએ એ વખતે રાજ માનસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજ અંબરના રાજ્યોમાં બહો પ્રખ્યાત

થઈ ગયોછે. એ રાજ્યની ચડતી પણ માનસિંગથીજ થઈછે. પોતાના રાજ્યની મજબુતી કરવાનો ઉપાય હિંદુઓ સાથે લગ્ન સંબંધ કરીને કરવાની જે રીત બાબરે પાડી હતી તે ખરી છે, એવું માનસિંગે સાબિત કરી આપ્યું. એ માનસિંગની બેન હુમાયું વેરે પરણાવી હતી, માટે રાજા માન અકબરનો મામેા હતો. માનસિંગ શુદ્ધ અને બહાદુરી વડે તથા અકબર સાથે આ સગાઈ હોવાથી અકબરના સઘળા સરદારોમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયોછે. અકબરે જે જય મેળવ્યા હતા તેમાંના અર્ધાઅર્ધ તો આ માનસિંગે મેળવ્યા હતા. માનસિંગ કહવા જતનો રજપૂત રાજા હતો કહવા ભાટોએ રાજા માનનાં બહુ વખાણ કર્યાંછે. “ ઇરાનમાંના પેરોપામીસન પર્વત સુધી પશ્ચિમમાં તે આરાકાન સુધીના પૂર્વમાં સઘળો મૂલક એ રજપૂત રાજાએ રજપૂત લશ્કર વડે જીતીને તાબે કર્યો.” એમ તેઓ લખી ગયાંછે. અને એ વાતમાં સચ્ચાઈ પણ છે.

માનસિંગ દક્ષિણમાંથી સોલાપુરની જીત કરી દિલ્લી જતો હતો. ત્યારે પ્રતાપસિંહે મુઝાકાત માટે કામલમેર જે રાણાની રાજધાની હતી, ત્યાં બોલાવ્યો. પ્રતાપસિંહ તેની મુઝાકાત માટે ઉદ્દેસાગર સુધી આવ્યો. એ સરોવરને કાંઠે જમવા માટે રસોઈ તૈયાર કરાવી. જમવા માટે પાટલા માંડ્યા પછી પ્રતાપસિંહના કુંવર અમરસિંહને પીરસવાનું કામ સોંપી માનસિંગને તેડું મોકલ્યું. માનસિંગ આવ્યો, પણ ત્યાં રાણાજી ન આવ્યાથી કારણ પૂછતાં અમરસિંગે જણાવ્યું કે રાણાજીનું માથું દુખેછે, તેથી આપ જમવા માટે બેસી જાઓ. મેંમાનગત માટે પણ તેથીજ રાણાજીએ મને મોકલ્યો છે. રાણાનું નહિ આવવાનું ખરું કારણ માનસિંહ સમજ્યો. તેથી તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે “ રાણાજીને કહો કે તેમનું માથું દુખવાનું કારણ હું સમજ્યોછું, પણ જે ભૂલ થઈ, તે સુધરે તેમ નથી.” હવે કાંઈ બીજું બાનું રહ્યું નહિ હતું એટલે અમ-

રસિંહે દિલગીરી બતાવી કહ્યું કે “ જે રજપૂતે તૂકને કન્યા દીધી, અને જે કદાચ તેની સાથે જમ્યા પણ હોય, તેની સાથે રાણાજી જમશે નહિ.” માનસિંગ આ અપમાન ખમે એવો નહોતો. અને જ્યારે પ્રતાપસિંહેજ એને નોતરું દેખ આ અપમાન આપ્યું, ત્યારે તે વાળખી પણ નહિ હતું. તેથી માનસિંગ જમ્યા વગરજ અલહેવને અપમાન ન થાય, માટે થોડા દાણા પાઘડીમાં મૂકી ઉડ્યો. અને બોલ્યો કે “ અમે તમારી આખર સાચવવા માટે અમારી બેનો ને દીકરીઓ તૂકને આપી અમારી આખર ચુમાવી છે. પણ હવે આ દેશમાં તમે રાજ્ય કરી શકવાના નથી. માટે જે તમારો એવો દંડ નિશ્ચયજ હોય તેા દુખમાં પણ તમે તેવાજ રહેજો.” આ મુક્તાકાતનો એ રીતે ઓચિંતો છોડા આવ્યાથી રાણાજી ત્યાં આવ્યા. એટલે માનસિંગે થોડેસ્વાર થઇ પ્રતાપસિંહ તરફ પ્રેરિતે કહ્યું કે “ જે હું તમારો અલંકાર નીચો નમાવું નહિ તેા મારું નામ માનસિંગ નહિ.” ત્યારે પ્રતાપે કહ્યું કે “ ભલે તમે જ્યારે આવશો, ત્યારે હું પણ તમને ખુશીથી બેટવાને તૈયાર છું.” તેવામાં એક જણે લગાર મરડાગીમાં કહ્યું કે “ એ જ્યારે આવશે ત્યારે એના ભાણેજ અકબરને લાવ્યા વગર નહિ રહે.” માનસિંગ ગયા પછી જ્યાં ભાણાં નાંખ્યા હતાં તે જગ્યા અપવિત્ર થએલી ગણી ત્યાં ગંગાજળ લાવી છાંટ્યું. તથા ત્યાં રાણાના જે સરદારો આવ્યા હતા તે સરદારોએ માનસિંગના આવવાથી જાણે અલડાયા હોય તેમ નાહિન કપડાં બદલ્યાં. આ દરેક વાતની અકબરને ખબર થઇ. તેથી આ અપમાન પોતાને મળેલું ગણી, અને જે વહેમ તે નાશ પામેલો ધારતો હતો તે ફરીને તાજે થએલો જોઇ અકબરને રીસ થઈ. તેણે ધાયું કે પ્રતાપની તોજડાઇ અટકાવીશું નહિ તેા બધા રજપૂતો મારો પક્ષ છોડી જતા રહેશે. તેથી જે લડાઇઓએ પ્રતાપનું નામ અમર કયું છે, તે લડાઇઓમાંની પહેલી લડાઇ જલદીથી શરૂ થઇ. એ

પહેલી લડાઈ હલદીઘાટ આગળ થઈ. મેવાડમાં જ્યાંસુધી સીસોદી-
આનું રાજ્ય હશે, અથવા એ લડાઈની વાત કહેવાને મેવાડનો એક
પણ ભાટ જીવતો હશે, ત્યાંસુધી હલદીઘાટ ભૂલાવાનો નથી.

પોતાના પાટવી કુંવર સલીમની સરદારી નીચે અકબરે ઐન્ય
મોકલ્યું, અને સલીમના સલાહકાર તરીકે રાજા માનને તથા પ્રતા-
પના ભાઈ સગરજીના દીકરા મોહોજીતખાનને મોકલ્યા. સલીમના
સામા થવાને પ્રતાપનો મુખ્ય આધાર પોતાના બાવીશ હજાર
રજપૂતો અને મેવાડના પહાડો ઉપર હતો. અરવલીને પશ્ચિમ છેડે
થઈને આવતાં મોગલાઈ લશ્કરને કાંઈ અંતરાય નડ્યો નહિ. તેઓ
જ્યારે આ અજાણ્યા દેશના જય કરે રસ્તાના નાકા આગળ આવ્યા,
ત્યારે ત્યાં સઘળી એકઠા થયા.

પ્રતાપસિંહ જે જગાએ ભરાઈ બેઠો હતો, તે જગ ની આસપાસ,
ને તેમાં વિશેષે નવી રાજધાનીની પશ્ચિમ બાજુએ પહાડો હતા.
એ જગા ઉત્તરમાં કામલમેરથી દક્ષિણમાં રીકમનાથ સુધી ૮૦ મૈલ
લાંબી અને પશ્ચિમમાં મીરપુરથી પૂર્વમાં સાતુલા સુધી ચુમરે ૮૦
મૈલ પહોળી હતી. આ સઘળી જગા પહાડો ને જંગલો તથા ખીણો
ને નાળાંથી ભરેલી હતી. સઘળી દિશા તરફથી રાજધાની ઉપર
આવવાના રસ્તા એટલા સાંકડા હતા કે તે રસ્તાને સાંકડી ખીણ
કહીએ તો ચાલે. રસ્તાની દરેક બાજુએ ઊંચા છાતી વરામ ખડકો
હતા, અને તે રસ્તા બે ગાડી સામસામી મુશ્કેલીથી જાય, એટલા
પહોળા હતા. તે રસ્તાઓમાં કોઈ કોઈ ઢેકાણે કુદરતી બનાવની
એવી જગાઓ હતી કે જ્યાં આગળ હજારો માણસનું લશ્કર રહી
શકે. હલદીઘાટનું મેદાન પણ એવું હતું. આસપાસ પર્વતો ને
ખીણોનાં માં આગળ નાના ટેકરા આવ્યાથી જાણે ખીણ બંધ થઈ
ગઈ હોય તેવું હતું. તેથી એ જગા મુશ્કેલ હતી.

આ જગ્યાએ પ્રતાપ પોતાના બાવીશ હજાર રજપૂતો ને બીલોતું લશ્કર લઈ આવ્યો. સઘળું લશ્કર જમાવ થયું એટલે તેમને બેગા કરીને પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે “મારા શરા લાઈઓ, આજે આપણે આપણી આબરૂ સાચવવા, આપણા દેશનું રક્ષણ કરવા, અને દિલ્લીનો પાદશાહ જેપુર ને જોધપુરવાળાને મુસલમાન કર્યા તે પ્રમાણે આપણને મુસલમાન કરવા ધારે છે તેથી બચવાને એકઠા થયા છીએ. અંબરવાળા નાકકદાએ નાત વધારી તેમ પોતાના જેવા આપણને કરવાને એના મામાને લઈને લડવા આવ્યો છે. પણ આજે આપણે તેને બતાવી આપીશું કે કહવા જેવા કંઈ સીસોદીઆ બાચલા નથી કે તેઓ તેઓ ડરીને મુસલમાન થશે. શરા સીસોદીઆ પ્રાણ તજશે પણ પોતાની રજપૂતવટ કદી તજવાના નથી. સીસોદીઆ ગમે તો રાજ્ય ખોશે, પ્રાણ આપશે, ને પાયમાલ થશે, પણ તેઓ પોતાની વહાલી આબરૂ ખોશે નહિ. આ લોકના ચાર ધડીના ચાંદરણા માટે તેઓ સ્વર્ગનું અનંતકાળ લગીનું સુખ વેચશે નહિ. સીસોદીઆ મેવાડની તસુએ તસુ જમીનને માટે છેવટ સુધી લડશે, ને તેમના પરાક્રમનો તેમને સ્વાદ ચખાડશે, પણ તેઓ તાપે થઈ મુસલમાન થવાના નથી. છેવટે સીસોદીઆ તમારી સંખ્યાના બળથી હિંમત હારી પાછા હાલવાના નથી. તેઓ છેવટ સુધી તમને નિરાંત વળવા દેવાના નથી. મારા શરા લાઈઓ, આપણે એ વટલેલ કહવાએને, ને રાઠોડોને બતાવવું કે તમારા જેવા સ્વદેશ-શત્રુને સીસોદીઆઓએ કોઈ દિવસ લેખામાં ગણ્યા નથી ને ગણવાના પણ નથી. મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી છે તોપણ શું થઈ ગયું? એવાં ઘેટાંના ટોળાથી શું સિંહ નાહિમ્મત થશે? શું સિંહો બક-કરાંના ટોળાથી હઠી જશે? એવાં બકરાંને મારવામાં કે લગાડવામાં સિંહ બચવાને કેટલી વાર લાગ્યાની છે? પેલો અલાદીઓ ખુની ઘણાંએ બકરાં લઈ આવ્યો હતો, પણ માળવા ને ગુજરાતવાળા

ક્યાં ઓછાં ઘેટાં લઈ આવ્યા હતા? વહાલાઓ, આપણા આપ-
દાદાઓએ એવાં ધર્મશત્રુ ઘેટાંઓનો કટલીએવાર લગાડીને નાશ
કર્યો હતો, તે તમને ક્યાં માલુમ નથી. માટે મારા શરા સિંહો
આલો, તૈયાર થાઓ. મુસલમાનો તૈયાર થઈ આવે છે, તેમને રોક-
વાને, નસાડવાને, અને નાશ કરી જડ મૃગ કહાડવાને તૈયાર થાઓ,
આલો અને આપણી તલવારનો સ્વાદ તેમને ચખાડો. પણ જે
તમારામાંનો કોઈ મુસલમાન અને મુસલમાન થઈ ગયેલા રજપૂતોના
સંખ્યાબળથી ડરતો હોય, જેને પોતાના દેશની આંખરૂ કરતાં પ્રાણ
વધારે વહાલો હોય તે હમણાં સુખેથી જાય ને ધર બેગો થઈ
જાય. જાઓ મારી રજા છે. એવા અધકચરાથી આપણને કાંઈ મદદ
મળવાની નથી પણ ઉલટા તે આપણને સાચવવા ભારે થઈ પડશે.
માટે ભાઈઓ, એવા અધકચરા હો તે પહેલેથી સુખે ઘેર જાઓ.
હું તમને રજા આપું છું.” પણ કાં રજપૂત કાં ભીલ કાં જીવાન
કાં વઢ, સૌ ઊભા રહ્યા. સઘળા પોતાના દેશનું, ધર્મનું ને આંખરૂનું
રક્ષણ કરવાને સ્થિર થઈ ઊભા. તેઓ સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સામાં
મોટા આવેશથી સૌ સાથે બોલી ઉઠ્યા કે “મહારાજ, અમે પણ
આપની પ્રજા ને ખચ્યાં છીએ. અમારામાં જે આપના જેવાજ
સદગુણો ન હોય તો અમને ધિકાર છે. અમે તો આપનીજ સાથે
મરીશું, કાં મારીશું. અમે અમારા ધર્મનું, દેશનું, ને રજપૂતવટનું
રક્ષણ કરીશું, ને તેમ કરતાં મરીશું તો મોક્ષ પામીશું. પણ અમારો
જાત લજવીશું નહિ. મહારાજ, આ દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાં સુધી
અમે તમારીજ સાથે રહી સુખ દુઃખના લાગીઆ થઈશું, આંખરૂ
શુભાવીને જીવવાનું કાંઈ મેવાડી પસંદ કરવાનો નથી. તે તો કચ્છવા
ને રાઠોડોને સોંપ્યું. માટે મહારાજ અમને હુકમ આપો. એમ
બોલી તેમણે સઘળાઓએ “એકલિંગજીની જે, મેવાડપતિની જે,
હિંદુ ધર્મની જે.” એ પ્રમાણે ત્રણવાર જય પોકરાવી. જયજય-

કારનો અવાજ શ્રમ્યો, કે રાણા સાહેબ બોલ્યા, “મારા બહાદુર શસ્ત્રીશ
 મે સુભટો, આપણે કાંઈ ઉતાવળનું કામ નથી. દુસ્મનોને આપણી
 પીછો નજીક આવવા દો, આપણે માત્ર સાવધ રહો કે આમણ
 ઉપર એ દુશ્માનો છાપો મારે નહિ. તેઓ ઘણા છે માટે આપણે
 વધારે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. પછી ભીસો તરફ ફરીને તેમને
 કહ્યું—શરા રાવતા ને નાચકો, તમે રજપુતોની સાથે મેદાનમાં લડશો
 તે કરતાં ડુંગરી લડાઈમાં તમે વધારે શાયશો. તલવારો આમળ
 તીર કામકાં ટકશે નહિ. માટે તમે ડુંગરાની આ ધારો ઉપર ને
 શિખરો ઉપર જાઓ ને ત્યાંથી દુસ્મનો ઉપર તીરોનો વરસાદ વર-
 શાવજો, અને દુસ્મનો આ ધારોની નજીક આવે કે તેમના ઉપર
 મોટા મોટા પથરાની ગદાઓ ગબડાવી પાડજો, ને તીર ને પથરાના
 વરસાદથી નાશ કરજો. જોજો લાઈઓ ? સાવધ રહેજો; અને કદાચ
 આપણો પાસો અવજો પડે તો તેમને હાથ નહિ આવતાં ડુંગરાની
 છુપી બખાલોમાં લરાઈ જઈને મનં આવી મળજો. ને જો હું પણ
 કામ આવ્યો હોઉં તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ ફરી સાચવજો
 કે આગળ ઉપર મેવાડનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર થઈ આખાદી ભોગવે.”
 એમ કહી ભીસોને ખરાખર જોડવ્યા પછી રજપુતો તરફ ફરીને બોલ્યો
 કે—મારા વીરાઓ, માટે એટલું વચન માદ રાખજો કે આ લડાઈમાં
 આપણે અમર નામ કરી આપણી આખર સાચવીશું, એ તો નક્કીજ
 છે, પણ જો મેવાડને કમનસીમે હું કામ આવ્યો, તો તમે નંકામાં
 પતંગીઆની માફક અવિચારથી હું પક્ષવશો નહિ. મારી સાથે તમે
 પણ બધા કામ આવી ગયા તો તમારા બાળક રાણાનું રક્ષણ કાણુ
 કરશે ? દુઃખની વખતે તેની સહાય કાણુ કરશે ? અને તેથી પણ
 વધારે આપણા દેશની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવાને રાણા અમરસિંહને
 કાણુ મદદ કરશે ? માટે આ મારો છેલ્લો હુકમ છે ને મને આશા
 છે કે તમે તેને માન આપશો કે જો ફેવ ઇચ્છાથી આ લડાઈમાં

હું કામ આવું, તો તમે તરતજ પાછા જઈ તમારા બાળક રાણાને આ પહાડોની ગુફા ગુફાઓમાં આપણા વનપતિ બીજા રાજાઓના રક્ષણ નીચે લઈ જઈ ઉછેરજો, કે આગળ ઉપર આપણો દેશ મુસલમાનોના હાથમાંગી છોડવે, ને આ લડાઈનું વેર લે.” આ આજ્ઞા સંવળાઓએ પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં માથે ચઢાવી.

આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી રહ્યા, કે મુસલમાનો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બંને લકર સામસામા આવ્યાં કે રજપુતો ભૂખ્યો સિંહ જેમ હરણના ઉપર તળપ મારે તેમ મુસલમાનો ઉપર હાથમાં નાગી તરવારો લઈ તુટી પડ્યા. સામસામી લાલા ને તરવારો ઉછળવા લાગી. એક બીજાનાં ધડ માથાં જુદાં થવા લાગ્યાં. લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી ને તેમાં માથાં વગરનાં ધડ ને ધડ વગરનાં માથાં તણાવા લાગ્યાં. લડાઈ દેવીને બંને તરફના જોદ્ધાઓ ભોગ આપવા લાગ્યા. મુસલમાનો ધણા હતા, ને રજપુતો થોડા હતા તેથી હિંમત ન હારે, માટે પ્રતાપસિંહ લડાઈને મોખરે વિક્રાળ સિંહ રૂપ ધારણ કરી ધુમવા લાગ્યો, અને શત્રુનો કચરઘાણ કહાડવા લાગ્યો. તેને લઈ તેના શુરા સામતો પણ પોતપોતાના માણસો લઈ મરણીઆ થઈ શત્રુ ઉપર તુટી પડવા લાગ્યા, પ્રતાપે મોખરે રહી રાજા માનને પોતાની તરવારનો સ્વાદ ચખાડવાને ઘણાંએ ખોળ્યો, પણ તે તો ક્યાંએ છુપાઈ ગયેલો તે હાથ લાગ્યોજ નહિ. જ્યારે પ્રતાપસિંહ માનસિંગને ખોળવામાં કોઈ રીતે ફતેહ ન પામ્યો, ત્યારે તેણે છેવટે અકબરના વારસ સક્ષીમ ઉપર પોતાનો ઘોડો ઠેકાળ્યો, અને એકજ લાલે તેના માવતનાં પ્રાણ લીધાં. તેમજ સલીમના રક્ષકોને પણ ખુદાને આશરે પહોંચાડ્યા. અને જો સલીમે અખતર પહેયું, ન હોત તો અકબરના વારસને પણ પ્રતાપે ક્યારનોએ ઘોરમાં પહોંચાડ્યો હોત. પ્રતાપસિંહનો પ્રતાપી ઘોડો પણ એના જેવાજ હતો. આ આ લડાઈના જે જે નકશા ચીતારેલા છે, તે અધ્યામાં પ્રતાપનો ઘોડો

ચૈતક સલીમના હાથી ઉપર એક ષગ ચઢવી ઉભેલો અને પ્રતાપ
 ભાલા સહિત સલીમ ઉપર ધસેલો ચીતર્યો છે. હાથીનો હાકનાર
 મરાયો, એટલે સલીમનો હાથી કાઢના કળંગમાં ન રહ્યાથી સલીમને
 લાઇને નાસી ગયો. આ જગાએ ખુનામરકીની હદ રહી નહિ. મોગલો
 સલીમનો બચાવ કરવાને અને સલીમને મારવા આવેલાને મારવાને
 તે સ્થળે એકલા થયા, તેમ બીજી તરફથી પ્રતાપસિંહ મોગલો વચ્ચે
 ઘેરાઈ ગયાથી તેને બચાવવાને મેવાડી જોદ્દાએ ખુબ જુસ્સાથી તુડી
 પડ્યા; અને મોગલોને કાપી પ્રતાપસિંહની આસપાસ ખુલ્લો રસ્તો
 કરવા લાગ્યા. એ સમયે પ્રતાપને ત્રણ હાલાના ને ત્રણ તરવારના
 જખમો થયા હતા અને એક ગોળી વાગી હતી, પણ તે કશાની
 દરકાર રાખ્યા વગર પ્રતાપ ગાંડા હાથીની માથે ધુમવા લાગ્યો.
 એની દોધારીના સપાટામાં જે આવતા, તે એકજ અટકે પુરા થતા.
 તે વખતે લડાઈની દેવીએ જાણે પ્રતાપની તરવારમાંજ વાસો કર્યો
 ન હોય તેમ જણાતું; પ્રતાપને માથે રાજજત્ર હોવાથી તેને માર-
 વાને કે પકડવાને સઘળું મોગલાઈ બળ ત્યાં આગળ એકઠું થયું
 હતું, છતાં ત્રણ વાર પ્રતાપે પોતાની તરવારના બળથી પોતાની
 આસપાસની જગા મોગલો વગરની કરી, પણ મોગલો એ એટલા
 બધા જુસ્સામાં આવ્યા હતા કે તેઓ શરી શરીને એજ જગાએ
 એકલા થતા હતા, છેવટે મોગલોનું બળ વધ્યું, ને પ્રતાપ
 ઘેરાઈ ગયો. એને માથેથી રાજજત્ર ખસે નહિ તો પ્રતાપનો પ્રાણ
 બચવો મુશ્કેલ હતો. તેથી તે અડીની વખત સાદરીના ઝાલા રાજ
 માનસિંગે સાચવી. તેણે પ્રતાપની જગાએ પોતાનો પ્રાણ અર્પી
 સ્વાત્માર્પણનો ઉત્તમ દાખલો આપ્યો. માનસિંગે મેવાડનું રાજજત્ર
 પોતાને માથે ધરાવીને પ્રતાપસિંહને ત્યાંથી પાછો કહાડ્યો ને બચા-
 વ્યો. માનસિંગ પોતાના સઘળા લશ્કર સાથે મુસલમાનો પર આગળ
 ધસ્યો, અને બહાદુરીથી લડતાં લડતાં મરાયો. આ ગરા અણ રાજની

સ્વામીભક્તિની યાદગારી માટે હલદીઘાટની લડાઇ થઈ ત્યારથી તે આજ સુધી તેના વંશજોને માથે મેવાડનું રાજ્યત્ર ધરાવે છે;^૧ અને તેઓ રાણાના જમણા હાથપર બેસે છે.^૨ રજપૂતો ગમે એટલા મર-ણીઆ થઈ શકે ત્યાં લડ્યા, પણ એમની સંખ્યા મહેનત વ્યર્થ ગઈ. મૂડીબર બહાદુરોની બહાદુરી લાખો માણસોના દગ આગળ શી વિસાતમાં? મોગલોની તોપોના ને બંદૂકોના માર શરા રજપૂતોની નરવારોત્ત યાલે? એટલે હલદીઘાટના બચાવ માટે મળેલા આરીશ હુન્નર મેવાડીઓમાંથી માત્ર આઠ હજાર જીવતા રહ્યા. સ્વામીભક્તિનાં ને સ્વદેશ રક્ષણ માટે શ્વાત્માર્પણનાં દૃષ્ટાંતો આ લડાઇમાં જેવાં બન્યાં છે, તેવાં બીજી કોઈ લડાઇમાં ભાગ્યેજ બનશે.

બીજા કોઇપણ સોયની વગર પ્રતાપસિંહ એકલો ચૈતક ઉપર પાછો ફર્યો. આખો દિવસ ચાલતાં ચૈતક અટક્યો નહિ. પ્રતાપને પાછો ફરેલો જોઈ તેની પાછળ એ મોગલ સરદારો પડ્યા હતા. તેમણે એને પકડી પાડ્યો હોત, પણ એટલામાં એક નાની નદી આવી; તે ચૈતક ફૂદી ગયો, ને મોગલોના ઘોડાથી નહિ ફૂદાયાથી તેમને થોડી વાર લાગી. પણ પ્રતાપની પેઠે તેના ઘોડો ચૈતક પણ ધ્રવાયો હતો, તેથી તેની પાછળ પડનાર મોગલો આવી પહોંચ્યો એમ તેને જણાયું. એટલામાં એક જાણુને મેવાડી ભાષામાં તાણીને બુમ પાડતાં સાંભળ્યો કે “ઓ આસમાની રંગના ઘોડાવાળા સવાર હોઓ” આ સાંભળી પ્રતાપે પાછળ જોયું તો માત્ર એક સવાર તેના જોવામાં આવ્યો. એ સવાર એનો ભાઈ સકતો હતો.

૧ ૮૮૭ રાજસ્થાન.

૨ જાલા રાજ માનસિંગના વંશજો હનુપાળ સાદરીમાં રાજ્ય કરે છે, અને આ લડાઈને લીધે મળેલા સંઘના હક્ક બેગવે છે. મેવાડમાં સાદરીના જાલા રાજ સિવાય બીજા કોઈના નગારાં રાજમહેલના દરવાજા સુધી પગાડાતાં નથી. એ હક્ક પણ હલદીઘાટની લડાઈમાંજ તેમને મળ્યો. તથા જાલા રાજને ‘રાજ’ને બીતાબ પણ ત્યારથીજ મળ્યો છે.

એ સકતાને અને પ્રતાપને અણુઅનાવ હોવાથી તે અકબરને જઈ મળ્યો હતો; અને તે સલીમની સાથે લશ્કરમાં આવ્યો હતો. તેણે પ્રતાપને સાંચતી વગર એકલો નારી જતો જોયો. ત્યારે તેના મનમાંથી સઘળા દુશ્મનાવટ જતી રહી. અને તેના અંતઃકરણમાં પોતાના ભાઈપરનો પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો. તથા તે સાથે મેવાડી-ઓની હારથી તેના મનમાં દિલગીરી થઈ. તેથી તે પ્રતાપની પાછળ પડ્યો. પણ તે માત્ર પેલા બે પગાણોને મારવા માટેજ તેણે પોતાના ભાલા વડે અને પદાણોને માર્યા. અને પછીથી પ્રતાપને યુદ્ધ પાડીને મોલાવ્યો. આ વખતે તેમની જીંદગીમાં પહેલીજ વાર અને ભાઈઓ હેતથી ભેટયા. અહીં આગળ ચૈતક ઉપરથી તંગ છોડી નાંખ્યો કે તે જમીન ઉપર પડ્યો ને મરણ પામ્યો. તેથી સકતાએ પોતાનો “અંકારો” નામનો ઘોડો પ્રતાપને આપ્યો, તે ઉપર પ્રતાપ સવાર થયો. ચૈતક મરી ગયો ત્યાં આગળ કરેલો ચોતરો આજે પણ આરોહ પાસે છે. આ સઘળો દેખાવ ઉદેપુરનાં અર્ધાઅર્ધ ધરોમાં ચીતરેલો આજપણુ જોવામાં આવે છે. સકતાની સ્વદેશપ્રીતિ પણ વખાણવા યોગ્ય કહેવાય. સ્વદેશપ્રીતિ માટે વેરભાવ છોડી દેવો એ ગુણ પ્રશંસનીય છે. એ ગુણની ખામીથીજ પૃથુરાજ સામે શાહ-જુદીન ઝટી શક્યો. તે વખતે જો સઘળા રજપૂતો સ્વદેશ રક્ષણ માટે વેરભાવ ભૂલી ગયા હતા, તો હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થાતજ નહિ. પણ હાય! વેરભાવ ને કુસંપેજ હિંદનું સત્યાનાશ વળ્યું છે.

પ્રતાપ ને સકતા વચ્ચેની મુલાકાત ટુંકી હતી હસમુખે સકતો સલીમના લશ્કર તરફ પાછા જતી વખતે પ્રતાપની મશ્કરી કર્યા વગર ન રહ્યો. તેણે કહ્યું કે “કેમ ભાઈ? માણસ જીવ લઈને નાસતો હોય, ત્યારે તેને કેવું લાગતું હશે!” તેણે પ્રતાપને કહ્યું કે “ભાઈ લાગ આવશે, કે હું તને પાછો આવી મળ્યા વગર નહિ રહું.” એમ કહી

તે સલીમ પાસે પાછો આવ્યો. સકતાને સલીમે હકીકત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ પ્રતાપે અને પદાણેને મારી નાંખ્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા ઘોડાને પણ મારી નાંખ્યો. તેથી હું પેલા પદાણના ખોરાસાની ઘોડા ઉપર પાછો આવ્યો છું, ” પણ આ વાત સલીમના માનવામાં આવી નહિ, તેથી સલીમે સકતાને કહ્યું કે “ જો તું સાચેસાચું કહી દેશે તો તારો જો ગુનો હશે તે માફ કરીશ. ” ત્યારે સકતાએ કહ્યું કે “ મેવાડના રાજ્યનું જોખમ મારા લાઇ ઉપર છે. તેને જ્યારે જોખમમાં આવેલો દીઠો ત્યારે મારાથી તેના ખ્યાવ કર્યા વગર રહેવાયું નહિ. ” આ સાંભળી સલીમે પોતાનો ખોલ પાળ્યો, પણ તેને પોતાને ત્યાંથી રજા આપી. તેથી તે પોતાના લાઇ પાસે જવાને નીકળ્યો. પણ પોતાના લાઇને મળતાં કાંઈ યોગ્ય નજરસણો કરવો, એ વિચારથી એણે લૈનસોર ઉપર જાવો મારી છતી લીધું. અને હિંદેપુર આગળ પ્રતાપને આવી મળ્યો. પ્રતાપે તેને લૈનસોરની જાગીર આપી. એ સકતાના વશજો સકતાવત કહેવાયછે. એ સકતાવતોની રાજધાની ઘણી મુદત સુધી લૈનસોરમાં રહી. જે એ મોગલ સરદારોને સકતાએ માર્યા હતા તે એ ખોરાસાની ને મુલતાની હતા; માટે સકતાની ને તે જગાની યાદગીરી સાથે એ જગાને ત્યારથી તે આજસુધી “ ખોરાસાની મુલતાની હદ ” કહેછે.

સંવત ૧૬૩૨ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૭ નો દિવસ મેવાડના ઇતિહાસમાં યાદ રહેવા જોગ થયો. તે દિવસે મેવાડીઓના ચૂરા લોહીથી હલદીઘાટ છંટાઈ ગયો. રાણાના નજીકના સગાઓમાંના પાંચસે જોદ્દાઓ તે દિવસે મરયા. ગ્વાલિયરના પદચ્યુત રાજા રામસિંહે અને તેના કુંવર ખટ્ટરાવે તેના ૩૫૦ તુવાર યોદ્દાઓ સાથે રણસંઘ્રામમાં પડીને રાણાની મેમાનદારીનો બદલો વાળ્યો. બાબરે લેસને ગ્વાલિયરમાંથી કહાડી મૂક્યા પછી તેઓએ મેવાડમાં રાણાનો

આશરે લીધો હતો. તેમના ગુજરાનને માટે દરરોજ આડેસં રૂપિયા આપવા માટે રાણાજીએ હુકમ કર્યો હતો. રાયભક્ત બાલા રાગ્ન માનસિંગ પોતાના દોહસો બેઢાઓ સાથે મરાયો. અને મેવાડના દરેક ઘરમાં ઘર ચલાવનારના મોતથી શોક નિવાસ કર્યો.

એ રીતે છત પામી કૂત્રાતો સલીમ કુંગરી મૂલક છોડી અન્નમેર ગયો. વર્ષાઋતુ બેઠાથી લગાઇનું કામ અટકાવડું, તેથી થોડા મહિના પ્રતાપને વિસામો મળ્યો. વર્ષાઋતુ ખુલ્યા પછી પાછા દુશ્મનો લડવાને આવ્યા. તેમની સાથે પ્રતાપે સંવત ૧૬૩૩ના મહા શુદ્ધ સાતમને દિવસે લગાઇ શરૂ કરી, પણ તેમાંજ પ્રતાપ હાર્યો; તેથી કામલમેરમાં જઈ ભરાયો; ત્યાં તેને શાળાજીખાન કાકાએ ઘેરી લીધો. કામલમેરનો એણે બહાદુરીથી લાંબી મુદત સુધી બચાવ કર્યો, પણ છેવટે જે કૂવાના પાણી ઉપર તેમનો આધાર હતો તે કૂવાનું પાણી છવડા પડી ગયું, આશુનો દેવરા રાગ, જે આ વખતે અકબરના પક્ષમાં હતો, તેણે દગાથી આ પાણી ગંગાડું એમ કહેવાયછે. પ્રતાપ કામલમેરથી કેઓન્ડના કિલ્લામાં ભરાયો, ને સોનીગડા જતનો સરદાર ભાણુ આ કામલમેરનો બચાવ કરવા રહ્યો. તેણે છેવટની ઘડી લગી બચાવ કર્યો, પણ આખરે તે મરાયો. આ જગાએ મેવાડનો રાજાશરોટ પોતે કવિતા ગાઈને અને પોતાનો દાખલો આપી લશ્કરને ઉશ્કેરતો હતો તે મરાયો. નિર્દય પાદશાહની સામે છેવટ સુધી લડવાના બુરસાની ને પ્રતાપનાં પરાક્રમેની સ્તુતી વિષેની એની કવિતા હજી પણ દરેક જણ મેવાડમાં ગાયછે. રાજાશરોટ મરાયાથી તેની સાથે કાવ્ય શકિત નાશ પામી નહિ. કેમકે સમગ્ર આ ને સરદારો, ભાટ ને ચારણ, નાના ને મોટા બહાદુર રજા-પૂતોને શરૂ થઈ એવા બુરસાવાળી કવિતા સ્વદેશલિમાની પ્રતાપનાં ગુણ ગાવાને નવી બનાવી ગાવા લાગ્યા, અને પ્રગ્નના આ બુરસાથી પ્રતાપ અને તેના માણસો યુદ્ધ કરવામાં અંપલાવા લાગ્યા.

કામલમેર લીધા પછી માનસિંગે ધરમતિ ને ગણુંદાના દિલ્લાને
 ઘેરી લીધા. મોહોબતખાંએ ઉદેપુર જતી લીધું, અને પ્રતાપના
 સગામાંના એક જણે ૧ ઓગણાપાનોરાનાં રહેવાસીઓ પ્રતાપને
 સામાન પૂરો પાડતા હતાં તે અટકાવ્યો, તથા ફરીદખાન ચપન ૨
 ઉપર હુમલો કરીને દક્ષિણ દિશા તરફથી કેઓન્ડ જઈ પહોંચ્યો. આં
 પ્રમાણે ચારે બાજુએ પ્રતાપ ઘેરાઈ ગયો. સંતાઈ રહેવાની જાનામાં
 જાની જગાએથી પણ એક ખીણથી ખીજ ખીણ ભણી એમ નસાડવા
 માંડ્યો. એટલે પ્રતાપને જીતવાની કાંઈ આશા રહી નહિ. એટલું
 છતાં પણ જ્યારે એના દુશ્મનો એને ધડકતી છાતીએ કાંઈ છુપાઈ
 રહેવાની જગોએ ભરાઈ રહેલો ધારતા હતા, ત્યારે તે પોતાની છુપી
 સંજ્ઞાઓ વડે પોતાનાં માણસો એકઠાં કરીને અણચિંત્યો દુશ્મનો
 અસાવધ હોય ત્યારે ધસારો કરતો, ફરીદ ધારતો હતો કે પ્રતાપ હવે
 મારા હાથમાં કેદ પડ્યાઈ જવાનો; પણ એવામાં પ્રતાપ એક વાર
 યુક્તિથી એને એક ખીણમાં આંતરી લીધો. તે વખતે તેની પાસે
 માત્ર એકજ માણસ રહ્યું હતું. પણ ઉદાર પ્રતાપે તેને નહિ મારતાં
 તેનાં હથીઆર મુકાવી જવા દીધો. વાલવા !! પડતીમાં પણ મોટું
 મન રાખનાર પ્રતાપ તારાં કેટલાં વખાણ કરવાં !! મોગલો આવી
 જનતની લડાઈમાં માલિતગાર નહિ હોવાથી કાંઈ કાંઈ વારજ દુશ્મનો
 હડીએ ચડે એવા દુશ્મન સાથે લડવાને કંટાળી ગયા. આગળ જતાં
 મરાઠાઓએ પણ એમને એજ રીતે થકવ્યા હતા. એવામાં વર્ષાઋતુ
 એડી, નદીનાળાં ભરાઈ ગયાં, ભરાઈ રહેલાં પહાડી ઝરણોને લીધે
 હવા ઝેરી થઈ ગઈ, તેથી તેઓ પાછા પોતાની જાવણીમાં ગયા.
 એ રીતે વર્ષાઋતુ પ્રતાપને થોડો થોડો વિસામો આપતી.

૧. મેવાઠની વસાવણીમાં અમીદાસ લખ્યો છે.

૨. મેવાડના નૈઋત્ય ખૂણાના પહાડી મૂલકને ચપન કહેછે. એમાં આશરે ૩૫૦
 ગામડાં હતાં ને તેમાં મુખ્યત્વે લીલ કોકો રહેતા હતા. કેઓન્ડમાં પણ એ
 ચપનના પહાડી મૂલકમાં મેખ લાગે હતું.

આ પ્રમાણે વર્ષ પર વર્ષ જવા લાગ્યાં, પણ દર વર્ગે પ્રતાપનાં સાધનો ઘટતાં ગયાં અને આપદાઓ વધતી ગઈ. સૌથી વધારે ચિંતા એને એના કુટુંબની હતી, કે તે રખેને દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ જાય, અને ધણીવાર તેઓ અણીપર ધીક વખતે બચી જતાં. એકવાર તેઓને પકડાઈ જતાં કાવાના વિશ્વાસુ બીલોએ બચાવ્યાં. તેમણે નાની નાની ડાળીઓની ગુંથેલી ટોપલીઓમાં ધાલીને તેમને જવડાની કલાત્તની ખીણોમાં સંતાડ્યાં. અને ત્યાં તેમને તેઓએ ખાવાપીવાનું આણી આપ્યું, ને સાચવ્યાં. જવડા ને, કેઓન્ડમાં વાઘ વરથી બચાવ કરવા આર રાણાના કુવરોને ટોપલીઓમાં સવાડી ઝાડની ડાળીઓએ લટકાવતા ને હિંચોળતા, કેમકે સજકુવરોને મારે તે વખતે એજ પારણું હતાં. એ ડાળી ને પારણું આજલગી સાચવી રાખ્યાં છે. એવાં એવાં અસલ દુઃખોના દરિયા વચ્ચે પણ પ્રતાપની ધીરજ તેવી ને તેવીજ હતી. અકબરે પ્રતાપના સમાચાર લાવવાને મોકલેલા જસૂસે અકબરને ખબર આપી કે પ્રતાપને અને તેના સરદારોને થોડું ને જંગલમાં ફળફળાદિતું ખાવાનું મળે છે, તોપણ રાજસાહી રીતે, અને સલાહ શાંતિના દહાડાની માફક સંતોષથી જમે છે. પ્રતાપના નહિ નમે એવા મહાન મનની વાત સાંભળી અકબર પણ ગદગદિત થયો. અને રાજસ્થાનના સધળા રાજાઓને પ્રતાપના ગુણ શીખવાને દ્રમવ્યું. એટલુંજ નહિ પણ અકબરના લસ્કરમાં જે જે માણસો આવ્યા હતા તેઓ પણ પ્રતાપની વાત સાંભળી શાખાશીના પોકાર મારવા લાગ્યા. વળી દિલ્લીના સૂબાઓમાંના પહેલાસૂબા ખાનખાનને પ્રતાપનાં પરાક્રમ અને આગ્રહના વખાણની કવિતા મેવાડી ભાષામાં કરેલી તે મેવાડની વંશાવળીમાં સાચવી રાખી છે. તેમાં ખાનખાનન લખે છે કે—“આ દુનિયામાં સધળું નાશવંત છે, જમીન ને દોલત

સઘળું જતું રહેશે, પણ મહાન પુરુષના સદગુણો હમેશ ત્રગી રહેશે. પકા (પ્રતાપ) એ જમીન ને દોલત સઘળું તજી દીધું, પણ કોઈને કોઈ વાર માથું નીચું નમાવ્યું નહિ. હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજાઓમાં માત્ર એણે એકલાએ જ રજપૂતોની લાજ રાખી છે.” ધન્ય છે પ્રતાપ તને, કે તારા સદગુણોને ! તારા દુશ્મને તારીજ લાપામાં કાઢ્ય કરી તને આપ્યું ને તારી કીર્તિ અમર કરી.

પણ કેટલીકવાર એવો વખત આવે છે કે જીંદગીથી પણ વધારે વહાલાની જરૂરીયાત હોઇને માણસ વધારે ઝનુની થઈ જાય છે. પ્રતાપની રાણી ખડકોમાં કે ગુફાઓમાં સંતાડ્યા છતાં સલામત નહિ હતી. એનાં નાનાં માળક જે સઘળાં રાજશોખને યોગ્ય હતા તે ખોરાક વગર ટળવળતા હતા. કેમકે મરણીઆ મોમલો એટલી દૃઢતાથી એમની પાછળ પડ્યા કે પાંચવાર તૈયાર થએલી રસોઇ, વખત નહિ મળવાથી ખાવા વિના તેમને નાશી જવું પડ્યું. એક વખત એની રાણી અને એના કુંવરની સ્ત્રીએ મોલ (એક જતનું મેવાડમાં વાસ થાય છે) ને દળીને તેના રોટલા કર્યા અને દરેકને એકેક અર્ધો હમણાં ખાવાને અને અર્ધો ખીજવાર ખાવાને માટે આપ્યો. વખતે પ્રતાપ પોતાના કમનશીખ ઉપર એક ખુણે બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં એની દીકરીએ ચીસ પાડી, તે સાંભળી એ ઉભો થયો. એ દીકરીએ પોતાનો અર્ધો રોટલો રાખી મૂક્યો હતો, તે એક રાત્રી જિલાડી લેઇ ગઇ તેથી ભૂખની મારી ખુમે ખુમે પાડવા લાગી. અત્યાર સુધી પ્રતાપને હૈયું દદ હતું, એનાં છોકરાંને અને સગાં વહાલાંને રણસંગ્રામમાં મરતાં જોયાં હતાં, તોપણ તે બાબત એને કાંઈ લાગ્યું નહિ હતું. કેમકે રજપૂત તેજ માટે જન્મે છે, પણ ખોરાકને સાફ એનાં છોકરાંને રડતાં જોઇ એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. એણે આવી સ્થિતિમાં આવી રીતે માત્ર નામનું રાજ નામ ધારણ કરવું ધિક્કારી કહાડ્યું અને પોતાનાં દુઃખ ઓછાં કરવાં માટે અકબરને તાબે થવું એ ઠીક, એવો વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ આ વિચારની વાત અકબરના છુપા જન્મસોથી અકબરને
 માલમ પડી. એક દિવસે એ છુપા જન્મસે સલીમને જઈને જાહેર
 કર્યું કે પ્રતાપસિંહ એટલો દુઃખી હાલતમાં આવી ગયો છે કે એણે
 આપને તાબે થવાને વિચાર કર્યો છે. આ ખબર સાંભળીને સલીમ
 અત્યંત ખુશી થયો. તેણે એ વાત અકબરને લખી મોકલી. એ
 કાગળ વાંચતાં અકબર પણ ખુશી થયો. તેણે આખા શહેરમાં ખુ-
 શાલીમાં દિવસ ગુજરવાનો હુકમ કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાંજ
 વિકાનેરનો પૃથુરાજ તેની પાસે આવ્યો, ત્યારે અકબરે તેને પણ
 સલીમનો કાગળ વંચાવ્યો. મારવાડના રાજ્યમાંથી વિકાનેરનું રાજ્ય
 થોડી મુદત થયાં જુદું પડ્યું હતું. ત્યાંના રાજાનો ભાઈ આ પૃથુ-
 રાજ હતો. વિકાનેરનું રાજ્ય સપાટ પ્રદેશમાં આવ્યાથી તેઓ
 મારવાડના રાજા માલદેવની માફક દિલ્લીના પાદશાહની સામા થઈ
 શક્યા નહોતા, ને તેથી તેમને પણ બીજા રાજાઓની માફક અક-
 બરને તાબે થવાની ફરજ પડી હતી. પૃથુરાજ ઘણો બહાદુર ને
 સ્વદેશાભિમાની સરદાર હતો. તેમ તે પટે કવિ હતો. પોતાના
 દેશનું કામ હોય તો પોતાની કવિતાવડે તથા પોતાની તરવારવડે
 કામ લાગે તેવો એ હતો. એટલુંજ નહિ પણ રાજસ્થાનના કવી-
 ઓની સભામાં આ રાઠોડ રાજકવિને પ્રમુખ તરીકે ઠરાવ્યો હતો.
 એ પૃથુરાજ પ્રતાપના નામને પણ પૂજતો હતો. તેને અકબરે આ
 સમાચાર કહ્યાથી તેનું અંતઃકરણ બહુ દાઝ્યું. તેણે જુસ્સામાં અ-
 કબરને ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દીધું કે પ્રતાપની કીર્તિની અદેખાઈ કરનારા
 કાઈ દુસ્મને આ દમો કરેલો છે. હું એને સારી પેઠે ઓળખું છું. તમારી
 આખી પાદશાહતને માટે પણ એ તમારે તાબે થાય એવો નથી.
 માટે જો આપ રજા આપો, તો હું મારા માણસ સાથે લખી મોકલી
 પ્રતાપને પુઠાવું. અકબરે તેમ કરવાની તેને પરવાનગી આપી.
 એમને એ કાગળ લખવાની દેખીતી મતલબ ખરી વાત થી છે કે

જાણવાની હતી, પણ તેના અંતઃકરણની મતલબ તો અકબરે કહેલી વાત સાચી હોય તો તેને તામે થતો અટકાવવાની હતી. એ મતલબથી અકબરની પરવાનગી લઈ તેણે કવિતાની અંદર એક કાગળ લખી પોતાના ખાસ માણસ સાથે પ્રતાપ ઉપર મોકલ્યો, એ કવિતા સદાકાળ વખણાશે. એ કવિતાનો તરજુમો આ નીચે આપ્યો છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તે કવિતામાં જે જુસ્સો છે, તે જુસ્સો નીચેની કવિતામાં લાવી શકાયો નથી. મહારાણીની એ અસલ કવિતા મેઘવીને મુકવાની હતી, પણ ઘણો પ્રયત્ન કરતાં પણ એ કવિતા નહીં મળી શકવાથી ટાડ સાહેબે એ કવિતાનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરેલો છે, તે અંગ્રેજી ઉપરથી તરજુમો કરી નીચેની કવિતા બનાવીને મુકવાની જરૂર પડી છે.

લાવણી.

ધન્ય ધન્ય પરતાપ તુજને, ધન્ય ધન્ય માતા તારી,
ક્ષત્રીવટ તેં ખરી સાચવી, જતી આખર ઉગારી;
ખાઇ પરાક્રમ રોઇ રહ્યા સૌ, ક્ષત્રી ક્ષત્રીવટ ખોતે,
ક્ષત્રાણીની લાજ લૂટાતી, જુએ ખાયલા બનિ પોતે. ૧

બખ્તર બન્યું રજપૂતો કેરું, દલાલિ દિલ્લીપત કરતો,
સરતું સરતું સહુ ખરીદ્યું, શુર ક્ષત્રિ કેરું હરતો;
સંગ કુલજ શુર પ્રતાપ વિના, સહુ ક્ષત્રિ સરતા લીધા,
પ્રતાપની ખરિદી કરતાં તો, સહુ મુસલ્મા બહુ ખીધા. ૨

ચાર દિવસનું ચાંદરણું આ, ટળી અંધારું ધબ વળશે,
એ અજવાળે ખરા ક્ષત્રિ તે, સુકીર્તિ સહુ સ્થળમાં રળશે;
પરાક્રમો દરિ કીર્તિ રળે તે, કીર્તિ અમર તેને કરશે,
નામ બોળું ને નઠાર નીકળે, તે નકિ નકર વિશે ઠરશે. ૩

રજપૂતોને વાલી આપર, વેચિ આપર દિન થયા,
અરે હાય ! ને બજારમાં શું, ચિતોડગઢ વેચવા ગયા;
નહી નહી એ કદી બને નહિ, ચિતોડ વેચાયે કદીએ,
છલ કાપવી પડે મુખથી, જો કદિ એહ વચન વદીએ. ૪

સિસોદીઆ સૌ કપાવિ નાંખ્યા, ધન દોલન ખરચી સઘળી,
દેશ બાગ ઉજડ કરી નાંખી, પ્રતાપ પણ તેં કીર્તિ રળી;
ક્ષત્રીવટ તે ખરં સાચવ્યું, સઘળાએ વેચી દીધું,
ખરો નામ મહિમા તેં રાખ્યો, અમર નામ તે તો કીધું. ૫

અકબર દલાલ પાસે સરવે, લાજ ક્ષત્રિ કેરી લજરી;
અહો સંગ તારા પૌત્રે તો, સુકીર્તિ સૌ સ્થળમાં ગજરી,
ખરો મર્દ તું પ્રતાપ નીવડ્યો, ખરા ખપર ખાંડે ખપવ્યા,
ખરા સિસોદી સામત સઘળા, ખરા મુસદ્દાને થકવ્યા, ૬

સહુ ક્ષત્રિનો દલાલ અકબર, નથી અમર આ દુનિઆમાં,
પાપ કુંભ ભરપૂર થશે ત્યાં, કાળ ઝડપશે જોતામાં,
ક્ષત્રી વિનાના ઉજડ ક્ષેત્રમાં, ક્ષત્રી બિજ ખોવા માટે,
સહુ ખોળશે ખરં ક્ષત્રિ બિજ, પસ્તાતા વાટે ઘાટે. ૭

કાઠ રજાને જડશે પણ ક્યાંથી, પ્રતાપસિંગ તાગ પાખી,
વિદે મુખે તારી ગમ વળશે, લાજ ક્ષત્રિની તેં રાખી;
તે માટે નાના મોટા સૌ આશા તુજ ઉપર રાખે,
ખરં ક્ષત્રિ બિજ તું સાચવશે, એમ મુખેથી સૌ બોલે, ૮
તું થકિ ક્ષત્રી શુદ્ધ નીપજશે, પ્રકાશશે ફરિ રાજસ્થાને,
આર્થજનોની આશા પ્રતાપ, તુજ વિન બીજે ક્યાંધિ રજે;
અરે તજાએ કેમ તેમને, જે ક્ષત્રી આવે શરણે,
પ્રતાપ આશા લાગ કરે કદિ, નહિ નહિ કેમ બને મરણે. ૯

રાંકોડની આ પ્રમાણે કવિતામાં ઉસ્કેરણી વાંચ્યાથી પ્રતાપને
જે જુરસો ઉપજ્યો તે દશ હજાર માણસની બરાબર હતો. તેથી
તેનું પડી ભાગતું મન ઉસ્કેરાયું અને તે લડાઇ કરવાને તૈયાર
થયો. કેમકે એ કવિતામાં કહ્યું કે સઘળી રજપૂત જાતના
લોકોની આશા માત્ર તારા ઉપર છે, રજપૂતોની પવિત્રતા માત્ર
તેજ સાચવી છે, જે એ રજપૂતો જ્યારે મુસલમાનોથી છૂટશે ત્યારે
તેઓ પવિત્ર થવાને તારીજ પાસે આવશે. આજસુધી આટલો
મહેનતે સાચવેલી એ શુદ્ધ રજપૂતી જ્યારે તું ખોસે, ત્યારે પછી
રજપૂતો શુદ્ધ સાથી થવાના? પતિત રજપૂતોની એ આશા સફળ
કરે એવો માત્ર તું જ છે. આ માન કાંઇ એને ઓછું નહિ હતું.

મુસલમાનો સાથે લડવાનાં સાધનો ખુટી પડ્યાં હતાં; પૈસા
ને માણસોની ખુવારી ખુશ થઇ હતી, દેશ ઉજડ થઇ ગયો હતો,
વેપાર રોજગાર બંધ પડ્યો હતો, સઘળા લોકો નાસભાગ કરી
રહ્યા હતા, એના સગાવહાલા ને મોટામોટા સરદારોને માણસો મરણ
પામ્યા હતા, આખો મેવાડ મુસલમાનોએ જીતી લીધો હતો, અને
પોતાની આસપાસ સઘળે દુશ્મનો વીંટાઇ વળ્યા હતા, ધડીધડી
તેમના હાથમાં પોતાનાં છંદયાં છોકરાં પકડાઇ જવાની દહેશતમાં
આવી પડ્યો હતો, પોતાને અને પોતાના કુટુંબને ખાવાના પણ
સાંસા પડતા હતા; એવી સ્થિતિમાં મેવાડમાં સલામતીથી રહેવાય,
અને કાંઇવાર કાંઇપણ સાધન વિના મેવાડને મુસલમાનોના હાથ-
માંથી છોડાવાય, એવી કાંઇપણ નિશાની પ્રતાપને જણાઇ નહિ.
તેણે નકકી કયું કે ગમે તેટલું દુઃખ ખમવું ને મરવું, પણ
મુસલમાનને તાબે તો થવું જ નહિ. તેથી એણે ઠરાવ કર્યો કે મેવા-
ડને છેલ્લી સલામ કરી અને લોહીથી જવાયલું ચિતોડ તજીને
પોતાના સીસોડીઆને પોતાની સાથે લેઈ જઈ સિંધુ નદીના બેટમાં

આવેલા સોગડી લોકોની રાજધાનીના શહેરમાં વસાવવા અને મેવાડનો કારમજી જુડે ત્યાં રોકવો. ત્યાં જવાથી પોતાની ને પોતાના હડહડતા દુશ્મનોની વચ્ચે સિંધનું રણ આવ્યાથી એ જગા નિર્ભય હતી. તેથી ત્યાં જવાને માટે પોતાનું કુટુંબ તથા જેઓ પોતાની સાથે આવા સંકટના વખતમાં પણ વળગી રહેલા હતા અને આખર ખોઠને દેશમાં રહેવા કરતાં આખર સાચવવા માટે દેશ તજવાને વધારે પસંદ કરતા હતા, તેવા આઘ્રહી સીસોદીઆની ટોળી લેઇ તે અરવલીનો ઘાટ ઉતર્યો; અને સિંધના રણની હદ ઉપર આવી પહોંચ્યો. પણ તેવામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી પ્રતાપને પોતાના કરાવ બદલવાની જરૂર પડી; તથા જેથી આજે પણ તેના વંશજો મેવાડમાં રાજ્ય કરેછે. મેવાડના ઇતિહાસમાં જેમ મુકામલો ન થાય એવી સખત રાજનીતિની નોંધછે, તેમ તેમાં અનુપમ રાજભક્તના દાખલા પણ ઓછા નથી. રજપૂતો કે એ રજપૂતો જેની કૃષ્ણમાં જનમ્યા તે રજપૂતાણીઓ તે રાજભક્ત, સ્વામીભક્ત, દેશભક્ત ને સ્વાત્માર્પણનાં કે સ્વદેશભિમાનનાં કામો કરે, પણ વાણીઆ જેવી ધનલોભી જાત ધનલોભ મૂકીને રાજભક્ત કે સ્વામી ધર્મ બળવે એ આશ્ચર્ય પમાડનાર છે. ગૂજરાતીઓને એ નવાઇનું છે. પણ એ મેવાડની ભૂમીનાજ પ્રતાપ છે. મેવાડની પવિત્ર ભૂમિજ બાણે પોતાની પવિત્રતા સાચવવાને રજપૂતો, રજપૂતાણીઓ, બીલો, બીલડીઓ ને વાણીઆ સર્વેને ઉશ્કેરતી હોયતી. એમ જણાયછે.

વખાનો માર્ગે પ્રતાપ પોતાનાં માણસો લેઇ મેવાડ તજીને નીકળ્યો, એ સમાચાર એના બૂના કારભારી ભામાશાહને મળ્યા. પોતાનો રાજ દુઃખી હાલતમાં કાંઈપણ સાધત કે ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે દેશ તજીને જાય છે, તો આપણે તેના કારભારી શા કામના? બળ્યા આપણા પૈસા ને બળ્યું આપણું જીવતર. જેનાવડે આટ-

આટલું કમાયા ને સુખ ભોગવીએ છીએ તેજ દુઃખી હાલતમાં દેશ તજે છે ને આપણે તેનાજ પૈસાવડે સુખ ભોગવવું? બાબુ એ સુખ ને બળ્યા એ પૈસા. આવી અડીની વખતે હું એને કામ નહિ આપું ત્યારે મારું જીવતર પણ શા કામનું? રાગને દુઃખમાં રીખાતો રહેવા દેઈ હું સુખ ભોગવીશ? ના ના એ કદી બનવાનું નથી. મારાથી જે થાય તે મદદ મારા રાગને મારે કરવીજ જોઈએ, એમ વિચારી એકદમ ઊડી ઘોડે સવાર થઈ રાગને ભોગતો તે સિંધના રણની હદ ઉપર પ્રતાપસિંહને આવી મળ્યો. પોતાના રાગને આ પ્રમાણે નીરાશ થતો જોઈ લામાશાહ પ્રતાપને ભેટી પડ્યો ને બોલ્યો, “મહારાજ, આપ ક્યાં પધારેછો?” પ્રતાપ કહે કે “કામદાર મેવાડમાં રહેવામાં હવે કાંઈ માલ રહ્યો નથી. પાસે નથી માણસ કે નથી પૈસો. સગાંવહાલાં ને મદદ કરનારા પણ મરી શીટ્યા. મેવાડ પાશ્વું મેળવવાનાં સાધનએ નથી, અને આશાએ નથી. માટે માત્ર આખર સાચવવાને મેવાડ તજી કાંઈ સલામત જગાએ રહેવાને આ તરફ આવ્યો છું. આખી પૃથ્વી આપણી છે, જ્યાં જોગ આવશે ત્યાં જઈને રહીશું. આવાં વચન સાંભળી લામાશાહ ગળગળો થઈ ગયો. તે પ્રતાપને પગે પડ્યો ને બોલ્યો, “અનદાતા તમે આ દેહના માલિકછો. તમારું અન્ન ખાધું છે ને તમારું ખાઈં છું. મારી પાસે જે કાંઈ છે તે આપનુંજ છે, આ દેહના ચામડાનાં તમારે માટે ખાસડાં સીવડાવવું તોપણ તે થોડું છે. લાચાર છું કે આ વૃદ્ધ અવયવોમાં હવે કાંઈ તાકાદ રહી નથી. નહિ તો વાણિઓ જતાં પણ આપનું ખાધેલું અન્નપાણી, રે મારી મેવાડ માતા, મને હજાર હાથ જેટલું બળ આપત. મહારાજ સાહેબ, હવે હું કાંઈ રીતે આપને મદદ કરી શકું તેમ નથી, પણ મારી પાસે થોડાંધણું પૈસો છે. તે માલિક સાહેબ આપનોજ છે. એ પૈસાવડે આપથી મેવાડ માતાનું જેટલું થાય તેટલું રક્ષણ કરો. પ્રભુ કરશે તો સા

સારાં વાનાં થશે, માટે આપ પાછા પધારો. મારી દોલત સઘળી મેવાડની ને આપનીજ છે, અને તે મેવાડના ને આપનાજ કામમાં આવશે તેથી હું પણ કૃતાર્થ થઈશ.” આ પ્રમાણે લામાશાહના આગ્રહથી જાણે મેવાડ માતાએજ તેને મોકલ્યો. હંચ એમ માની તે તેની સાથે પાછો વળ્યો. લામાશાહે પોતાની સઘળી દોલત પ્રતાપસિંહની આગળ ભેટ કરી. એવું કહેવાય છે કે એ દોલત પચીશ હજાર માણસને બાર વરસ પહોંચે એટલી હતી!! કેવી રાજભક્તિ ને સ્વદેશ પ્રીતિ? એવો કોઈપણ વજીર આખા ભરતખંડમાં આજે છે કે જે પોતાના રાજના દુઃખમાં ભાગ લે, તેને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી થાય ને જરૂરને પ્રસંગે સારી સલાહ આપે? જે રાજના પ્રતાપથી પૈસા કમાયછે તે રાજના દુઃખમાં ભાગ લેનાર, તેને પૈસા આપનાર, ને મદદ કરનાર તો રહ્યા, પણ પોતાના રાજને કુમાર્ગે ચડતો અટકાવવાને સારી સલાહ આપનારાજ કેટલા છે? એ પ્રતાપ પણ ગયા ને એ લામાશાહ પણ ગયા. પરંતુ તેમને સોમે હિસ્સે ગુણુ ધરાવનારાજ આજે કેટલા છે? અરે ધનુવર? અમારા ઉપર તારી એટલી બધી કેમ કરડી નજર? અમે તારો શો અપરાધ કયો છે? અમારા ઉપર ક્ષમા કરી અમારા અપરાધ માફ કર, અને આ દેશમાં પ્રતાપસિંહ જેવા રાજા ને લામાશાહ જેવા વજીર ઉત્પન્ન કર. મેવાડને મુસલમાનોના હાથમાંથી છોડવનાર લામાશાહ હતો. અને એ નામ મેવાડના ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. વાણીઆ જેવી લોભી જાતના લામાશાહે આ પ્રમાણે અનુપમ રાજભક્તિનો દાખલો આપ્યોછે, તે હાલના વણિકોને ખસૂસ શીખવા યોગ્યછે. લામાશાહના પૈસા આવ્યાથી તથા પૃથુ-રાજના કાબ્યમાં આપેલો જુરસો યાદ કરીને પ્રતાપ કરીને મેવાડ જીતવાને આવ્યો. તેની પાસે પૈસા આવ્યાં એટલે લલ્લેયા માણસોની કાંઈ ખોટ રહી નહિ. થોડીવારમાં એની અજીત સીસોદીઆની

ટાળીમાં લશ્કરની પૂરતી થઈ. તેમને લઈને આ બહાદુર વીર મેવા-
ડને ઓડવવાને આવ્યો. જે વખતે દુશ્મનો ધારતા હતા, કે પ્રતાપ
સિંધના રણે તરફ થઈને પેલીમેર નાસી ગયોછે, તેવામાં તેણે પોતાના
મેવાડી લોકોની ટાળીઓ એકઠી કરી શાહબાજખાનની દેવર ગામમાં
જાવણી હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને તેના લશ્કરના ટુકડા
ટુકડા કરી નાંખ્યા. બાકીના નાહા, તેમની પાછળ પ્રતાપ આમેત-
સુધી પડ્યો, ને આમેતના કિલ્લેદારોને પણ કાપી નાંખ્યા. દુશ્મનો
આ ભયમાંથી જાગૃત થાય તે પહેલાં તે પ્રતાપે કામલમેરપર હલ્લો
કર્યો, ને તે ગઢ પણ જીત્યો. ત્યાંના કિલ્લેદાર અબ્દલ્લાખાનને અને
તેના લશ્કરને પણ કાપી નાંખ્યું. એ રીતે ૩૨ કિલ્લા અણચિંતા
હુમલા કરીને થોડી મુદતમાં જીતી લીધા ને મુસલમાન લશ્કરનો
ઘાણુ કહાડ્યો. મેવાડના ઇતિહાસમાં કહેછે કે આ ટાણે પ્રતાપે
મેવાડને ઉજડ કર્યો, તથા સપાટ પ્રદેશમાં જે મળ્યું તેનો ભોગ
તરવાર દેવીને આપ્યો. સન ૧૮૫૬ની માત્ર એકજ સાલમાં એણે
ચિતોડ, અજમેર અને માંડલગઢ વિનાનો પોતાનો સઘળો મુલક
જીતી લીધો. પછી પોતાના ઉપર અંબરના રાજા માનસિંજે જે
જીત મેળવી હતી તેનો બદલો વાળવાને તેણે અંબરના રાજ્ય ઉપર
હુમલો કરીને એના રાજ્યનું વેપારનું મુખ્ય સ્થળ માલપૂરા
લૂટી લીધું.

તે પછી પ્રતાપે ઉદેપુર પણ જીતી લીધું. પ્રતાપના પરાક્રમ
ને ધૈર્ય ઉપર અકબર અને તેનો સરદાર ખાનખાનન શીદા શીદા
થઈ ગયા હતા તેથી, તથા અકબરને આશ્રયે ગએલા રજપૂત
રાજાઓ પણ પ્રતાપના પરાક્રમ, સાહસ, ને ધૈર્યથી મોહિત થઈ
તેમને પોતાનાં કૃત્યોની શરમ આવ્યાથી તેઓ પ્રતાપ તરફ નરમાસ
જતાવતા હતા તેથી, તથા અકબરને અંગાળા ને કાશ્મીરની લડાઈમાં

રોકાવું પડ્યાથી પ્રતાપસિંહે મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું પછી નિરાંત વળી.

એ રીતે દુશ્મનો તરફથી નિરાંત વળી ને એણે ખાએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, તોપણ એનું ચંચળ મન કાંઈ સ્થિર રહ્યું નહિ, તેથી એનું શરીર વસાઈ ગયું ને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ, ને ભરજીવાનીમાં મરણ પામ્યો. એ રીતે જેણે એકવાર પોતાનું રાજ્ય પોતાની નિર્જાનતાથી નહિ, પણ શત્રુના અછત બળથી અને લડવાનાં પોતાનાં સાધનો ખરી પડ્યાથી ગુમાવેલું તે, ફરીને પાછાં લડાઈનાં સાધનો મળ્યાથી પોતાના પરાક્રમ, ધૈર્યને આગ્રહથી રાજ્ય મેળવી, તે પોતાનીજ જન્મભૂમિમાં મરણ પામ્યો. પણ મરતી વખતે કાયાંજીનીયનની પેઠે એ સ્વદેશાભિમાનીને વીર પુરૂષે પણ પોતાના સરદારોને અને દીકરાને પોતાના દેશના દુશ્મનો સામેની લડાઈ ખાંધ નહિ પાડવાના સોગન ખવડાવ્યા, ત્યારે એ મહાત્માનો જીવ શાંતિમાં ગયો. કાયાંજીનીયન સરદાર હેમીલકરે મરતી વખતે તેના દીકરા દાનીલાક્ષ્મણે સોગન આપ્યા હતા કે તેના દેશના દુશ્મન રોમન લોકો સામે મરતા મુધી દુશ્મનાવટ છોડવી નહિ. દાનીયાલે તે સોગન જીવત મુધી પાડ્યા હતા. હેમીલકરને દાનીયાલે જેવા હિંમતથી ખાતરી આપી હતી તેવી ખાતરી પ્રતાપને તેનો દીકરો આપશે, એવા તેને ભરોસો નહોતો. કેમકે એનો દીકરો અમરસિંહ વગર કાળિંગી નિરાંતમાં એણે મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દેશે, એવાં એનાં ચિન્હ જળાયાં હતાં. તેથી તેની શીકરમાં એનો જીવ જતો નહિ હતો. આ વખતના જે ચિત્રો ચિત્રેલાં છે તે બહુ દ. ૬ પ. ૭૫૫ જોગ છે. પ્રતાપને એક કુંપડમાં સરણી પથારીએ પડેલા અને એના વિશ્વાસુ ને મુખ દુઃખના સાથીઓને એની આસપાસ બેઠેલા ચીતવાં છે. મરતા પહેલાં મનને માહું લાગ્યું હોય એવો અગ્રાજ સહુ આને કાને પડવાથી તેણે પ્રતાપને પૂછ્યું કે “તમારા

આત્માને શું દુઃખ છે કે તે શાંતિમાં જતો નથી? “પ્રતાપે ધારે સાદે કહ્યું કે “મને શાંતિ મળે એી પ્રતિજ્ઞાની મારે જરૂર છે તે એકે મારો મેવાડ તુકને હાથ જા દેવો નહિ.” મરવાની તૈયારી વખતે પોતાનો છાકરો પોતાના જેવો નહિ નીકળે, અને પોતાના ખાતર પોતે પોતાની બાળપણની રિથને બૂટી જશે, તથા પોતાના દેશ ઉપર પડતા દુઃખોની દરકાર નહિ રાખે, એવો થશે, એવું પોતે સાચી ધારે છે, તેનો દાખલો સઘળાની આગળ પ્રતાપે કહી સંભળાવ્યો.

પેશાલા તળાવને રાંઠે પ્રતાપે અને એના સરદારોએ પોતાના દુઃખની વખતમાં વરસાદથી અને તાપથી રક્ષણ થવાને કેટલાંક છાપરાં આપ્યાં હતાં. એ ધરમાંથી પ્રતાપનો કુંવર અમરસિંગ બહાર જતો હતો, તેવામાં તેને ધર નીચું છે, એ વાત યાદ નહિ રહ્યાથી છાપરામાંનો વાંસ એની પાઘડીમાં ભરાયો અને પાઘડી પડી ગઈ. એ વખતે એના મનને જે માફ લાગ્યું, તે તેના દેખાવ ઉપરથી પ્રતાપના જેવામાં આવ્યું. ત્યારથી તેના મનમાં ખાતરી ધઈ કે સ્વદેશને માટે જે જે મુશીબતો ખમવી જોઈએ, તે અમર કદી ખમી શકવાનો નથી. મરતી વખતે તે બોલ્યો કે “એથી એને રહેવાને માટે સુંદર માઘ મહેલ જોઈશે. પછીથી એને સુખ પામવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થશે. તથા તેમ કરતાં મોજ શોખ ને વૈભવ ભોગવવાની મરજી થશે. છેવટે મેવાડનું સ્વતંત્રપણ તળાવવાને આપણે આજ સુધીમાં જે હજારો સગા વહાલા અને આપણા શરા સીસોડીઆના લોહી રેડ્યાં છે તે સ્વતંત્રતા બોધ દેશે. તેમજ મારા વહાલા સરદારો, તમે પણ એનો દાખલો લેતા એના જેવાજ થશો. તેથીજ મારો આત્મા શાંતિમાં જતો નથી.” આ સાંભળી સઘળા સરદારોએ સાથે મળીને આપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાધને કહ્યું કે “મેવાડ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી

તેઓ રાજમહેલ બાંધવા દેશે નહિ.” આ સાંભળી પ્રતાપનું મન શાંત થયું, અને શાંતિમાં એનો મહાત્મા આ દેહથી લુપ્ત પડ્યો. મરણ સમયની પ્રતાપની દીર્ઘ દષ્ટિ કેવી સાચી હતી, તે અમર-સિંગનો ઇતિહાસ કહી આપશે.

એ પ્રમાણે મરતાં સુધી જેના અંતઃકરણમાં સ્વદેશપ્રીતિ, સ્વદેશ-સુખ, સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશાનુતિએ નિવાસ કરેલો હતો. એવા પ્રતાપી પ્રતાપની જીંદગીનો છંદો આવ્યો. એને દરેક સીસોડીઓ આજે પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી સંભારે છે. અને મેવાડી-ઓમાં સ્વદેશાભિમાનની હજુ સુધી જે કાંઈ ચિંતારીઓ રહેલી છે, તે નારા પામશે નહિ ત્યાં સુધી સંભાર્યા.

એ વખતે મોગલ રાજ્ય આખી દુનિયામાં જોરાવર હતું. તેમજ લશ્કર અસંખ્યાત હતું. તથા ગ્રીસની સ્વતંત્રા છીનાવી લેવાને ઇરાનીઓએ મોકલેલા લશ્કર કરતાં વધુ બહાદુર હતું. એવા મહા બળવત રાજ્યની સામા એક નાના રાજ્યનો રાજા પ્રતાપ થોડા લશ્કર વડે સામે થયો ને લડ્યો. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુસલમાનો સામા લડવાને તેનો જુસ્સો કેટલો ઉત્કે-રાયલો હોવો જોઈએ, તથા એનું મૂઠીબર લશ્કર કેટલું ઉત્કેરાયલું હોવું જોઈએ. ગ્રીક લોકોની વિખ્યાતિ વધારનાર થ્યુસીડાઈડીસ અને એનોફોન જેવા મેવાડમાં ઇતિહાસ કર્તા હોત તો તે પેલોપોનેસસની લડાઈ કે દશ હજાર ગ્રીકોનું પાછું હાથું પ્રતિહાસમાં જોડેલો

૧ ગ્રીસની મોટીઓમાં થયેલી લડાઈઓને પેલોપોનેસસની લડાઈ કહે છે. એ લડાઈઓને પ્રખ્યાત કરનાર થ્યુસીડાઈડીસ થઈ ગયો.

૨ ઠસાહબર ગ્રીક લોકો ઇરાની રાજના લાઠ ડરાયસને મદદ કરવા ગયા હતા, પણ ડરાયસ હાર્યાથી બહુ મુશીબતે એ ગ્રીક લશ્કર પાછું આવી શક્યું હતું. એ હારને પ્રખ્યાત કરનાર તેમનો સરદાર એનોફોન છે.

આનંદ પમાડે છે, તેના કરતાં મેવાડની અનિશ્ચય આપણા વચ્ચે પ્રકાશિત રાજ્યમાં થયેલા પ્રતાપી કામો આપણને વધારે આનંદ પમાડત. પાછું ન હોઈ એવું પરાક્રમ, કાર્તિને પ્રકાશિત કરે એવી રહિંમત. બીજી કોઈ પ્રજામાં લાગ્યેજ મળે એવી નિમકલસાલી સાથે આગ્રહ. એ ગુણો તણા પ્રતાપ લોભી, અતિબુદ્ધિવાન, અલગ સાધનોવાળા અને ધર્મના બુરસાવાળા મુસલમાનો સામે લડી શકે. કેમકે એ સદ્ગુણો નહિ જતાય એવા દૃઢ મનની આગળ કોઈ ગણતરીમાં નહોતાં. અરવલીના આખા પહાડમાં એવી કોઈ જગા નથી કે જે જગા પ્રતાપે પોતાના પરાક્રમી કામથી પવિત્ર કરી નહોત. એ પરાક્રમી કામો કોઈવાર પ્રકાશિત જતાં અને ઘણી વાર તે પ્રતાપને જેવું આપે એવી હારનાં હતાં ! લલદીવાટ એ મેવાડનું ધરમાપીલીનું અને દેવરજ એ મારાથોતનું મેદાન છે.

દિલ્લીના પૃથુરાગનને અમર કરનાર તેનો કવિ ચંદ હોતો. પણ પ્રતાપને અમર કરનાર તેવો કોઈ મોટો કવિ નહોતો. એટલું જતાં પણ પ્રતાપી. પ્રતાપની કાર્તિની કાવ્ય મેવાડમાં તે ગુજરાતમાં આજે પણ ગવાય છે. એ કવિતામાંના કેટલાક ફકરા આ દુનિવાસ પૂરો કરતાં પહેલાં મુકવા જરૂરના છે. અલાદુર રજપૂતોને તથા અલાદુર કવિઓને પ્રતાપ કેટલો પ્યારો હતો, તે એ ફકરા ઉપરથી વાંચનારને જણાશે. એ કવિના ચારણી ભાષામાં ગવાશે ! ”

૩ ધરમાપીલી આગળ શ્રીકૃષ્ણ હરનીના અસંખ્ય લલકરનાં લલવામાં કીર્તિવંત હાર ખાધી હતી.

૪ મારાથોત આગળ એવાજ જગરા હરનીના લલકરને શ્રીકૃષ્ણ હરનાયું હતું.

કહા.

જનની જણુનો એકા^૧ જણુ, જેકા^૨ રાણુ પ્રતાપ.
 અકબર સુતો ઉકેકે^૩, જણુ^૪ સીરાણુ^૫ સાપ
 વાહ^૬ રાણુ પ્રતાપે. અખતરમાં ખરસી^૭
 જણુ દીમરી^૮ જળમે, મોં કહ્યો મરસી.^૯

સોરઠા.

અકબર શેર અધાર, અંતપ્યા બપત અવર.
 જુગે જમદાનાર, પોહોરે^{૧૦} રાણુ પ્રતાપસિંહ.
 હે ગોવતા હડાળ^{૧૧}, આરજે^{૧૨} અકબર કણે.
 નાણુ નાથિયા^{૧૩} રાહ^{૧૪}, પ્રાંજો^{૧૫} હાંડ પ્રતાપસિંહ.
 અકબર સમુદ અથાહ^{૧૬}, વેળે^{૧૭} નત છોળો વહે
 નેમરો નામમાં^{૧૮}, પોવણુ પ્રલ પ્રતાપસિંહ.

આ જનન સાંભળીને પૃથુને શરાતન વાધ્યું, અને દુનિય વધતો
 તરફ અર્તા નિરરદાર પેદા થયો રાત્રી પડતાં, મહાત્માને નમીને-સેવા
 માટે ચઢ આપીને, કમિત્તમેર તરફ રવાના થયો. માર્ગ માંજ ખબર
 મળી, કે તેના પિતાને અને તેના કાકા સરજમતને મહોદું દારણુ
 લુંદ થયું છે. પૃથુ એકદમ પોતાના ખાનગી લરકર સાથે મેદાન
 તરફ વસી ગયો. આ દાવાનજ એકાએક કમ ફાટી નીકળ્યા. તે
 તરફ નજર ફરીએ !

૧ એક. ૨ જેવા. ૩ અપકે. ૪ જણે. ૫ આશીકે. ૬ કાચી. ૭ ખરસી. ૮
 માળી. ૯ મારસી. ૧૦ વણુ કલાકે. ૧૧ એકે દોરડે જે બપટ. આંધલા લાય તે.
 ૧૨ માથું નમવડું. ૧૩ ન આવ્યો. ૧૪ હેકાણે. ૧૫ કપળે. ૧૬ પહેચિલો. ૧૭
 આથાગ. ૧૮ જનનીની. ૧૯ નેમાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાજ્ય લોભ !

રાણા રાયમલનો ઇતિહાસ તે પૃથુરાજના પરાક્રમનો ઇતિહાસ છે. પૃથુરાજના કાકાનો દીકરો સુરજમલ બણી લડાઈઓમાં પૃથુરાજ સાથે જતાં ચારણી દેવીનું ભવિષ્ય પોતાનાથી અને તો ખરું પાડવાનો તેનો વિચાર હતો. જેમણે મરાયા પછી પૃથુરાજ દેશવટ હોવાથી અને સંગતું કુકાણું માલમ ન હોવાથી સુરજમલે મેવાડની ગાદી ઉપરનો પોતાનો દાવો આગળ ધર્યો. તેથી રાયમલના બોલાવ્યાથી પૃથુરાજ આવ્યો, ત્યારે તેણે સુરજમલ સાથે પાછો કજીઓ આરંભ્યો. સુરજમલને પૃથુરાજનો કજીઓ પણ રજપૂતોની ખાસિયત બળવાને વાંચવા યોગ્ય છે.

સુરજમલે ગાદી મેળવવાને જેટલા અન્યા તેટલા ઉપાય કર્યા. રાજ્યલોભ એના મનમાં રમી રહ્યા હતા. લાખારાણાનો ખીજો વંશજ સારંગદેવ ફરીને હતો તેની સાથે સુરજમલે રાજ્ય વહેંચી લેવાનો ઠરાવ કર્યો; અને અને માળવાના પાદશાહ મુજફર પાસે ગયા. એની મદદથી મેવાડના દક્ષિણ ભાગ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો; અને સાદરો, ખાતરી વગેરે નામ ને નીમચ વચ્ચેનો મુલક જીતી લઈ ચિતોડ ઉપર જવા લાગ્યા. આ ખખર સાંભળી જેટલું ત્રસ્તર લાગર હતું તેટલું લજ્જર લઈને રાયમલ આ ખંડખોરોને સબ્મ કરવા નીકળ્યો. અનેનો ગંબીરી નદી ઉપર મેળાપ થયા. આ વખતે રાણો એક સાધારણ સિપાઈની માફક બહાદુરીથી લડતો હતો. અને તેને બાવીશ જખમો થયા, ત્યારે મૂર્છા ખાઈ નીચે પડતો હતો; તેવામાં પૃથુરાજ એક હજાર સવાર લઈને આવી પહોંચ્યો, અને ફરીને લડાઈ ચલાવી. પૃથુરાજે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેનું શરીર જખમોથી ભરી

કહાડયું. અને બાળનાં ઘણાં માણસો મૃત્યાં, પણ એકે બાળુ નમ્યું આપે નહિ. જ્યારે અને શાક્યા, ત્યારે અનેએ સાથે લગાઇ બંધ કરીને રાત્રે પાસે પાસે મુકામ નાંખીને પડ્યા.

રાત્રિએ અને લાઇઓની થયેલી મુલાકાત ઉપરથી વાંચનારને રજૂ પૂતોની ખાસ ખસિયત અને લાગણીનો વિચાર આવશે. દુનિયાની શરૂઆતથીજ લગાઇના વખતમાં લડવાઇઆઓમાં કદાચ આ વિલક્ષણ લક્ષણ હતું. આ મુલાકાતની હકિકત સાદરીમાં સુરજમલ પછી જે જાણે માદીએ ખેડો તેના લખાણ ઉપરથી લીધેલી છે. રાત્રે પૃથુરાજ પોતાના લાઇને મળવા આવ્યો, ત્યારે સુરજમલ પોતાના એક નાના તંબુમાં ગોઠડા ઉપર મુકીને હજમ પાસે જખમો સીવડાવી પાટા બંધાવતો હતો. પૃથુરાજને આવતો. જોઇને તે ઉઠ્યો; અને કાંઈ બન્યુંજ ન હોય તેમ રીવાજ પ્રમાણે પોતાના લાઇને મળ્યો. પણ ઉઠવાને લીધે કેટલાક જખમો ફરીને સીવવા પડ્યા. એ અને જણાવ્યું નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ.

પૃથુરાજ—કાકા? તમારા જખમો કેમ છે?

સુરજમલ—તને જોયાની ખુશીથી મારા જખમો સઘળા ફાઇ ગયા.

પૃથુરાજ—પણ કાકા? મેં રાણાજીને તો હજુ જોયો પણ નથી, હું તો તમને મળવાને દોડ્યો આવ્યો ને મને ખૂબ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું છે?

ખાવાનું બાણું આવ્યું અને આ વિચિત્ર લાઇઓના જોડાએ એકજ ધાળીમાં ખાધું. એટલુંજ નહિ પણ જતી વખતે પૃથુરાજને પાન આવ્યું, તે ખાવાને પણ તેણે કાંઈ આંચકો ખાધો નહિ.

પૃથુરાજ—કાકા? સવારના પહોરમાં આપણે અને જણ લગાઇનો છેડો લાવીશું.

સૂરજમલ—વાર ભાઈ વહેલો આવજો.

સવારના પહેરમાં લડાઈ શરૂ થઈ, તેમાં સારંગદેવે ધણો ઝપાટો માર્યો. ચાર 'ધડી' મુઠ્ઠી જેસમાં લડાઈ ચાલી. ભાલા ને તરવારોના જખમો ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યા. અને તરફ હુનરો રજપૂતોના છવ ગયા, અને સંખ્યાબંધ ધાયલ થયા. એકલા સારંગદેવને પાંત્રીશ જખમો થયા. સૂરજમલ ને સારંગદેવ ભેલે દાર્યા, અને સાંદરી નાસી ગયા. પૃથુરાજને સાત ઝટકા લાગ્યા હતા, તોપણ છત કરી વાજતે ગાજતે ચિતોડ ગયો. આ દારથી નાહિમેદ થઈને બંડખારોએ પોતાની આસા છોડી દીધી નહિ. અને ભાઈ ઘણીવાર સ.મસામે આવી ગયા ને વદ્યા. પૃથુરાજ કહેવા લાગ્યો, કે ટાંકણીના માથા જેટલી મેવાડની જમીન ભાઈને લાથ રહેવા દેદશ નહિ સૂરજમલ કહે કે તારી ઘેર કરવા જેટલી જમીન માત્ર તાખે રહેવા દેદશ. પણ પૃથુરાજ તેમને નિરાંતે ખેસવા દીધા નહિ. અહીંથી તહી નસાડતા તેમની પાછળ લાગ્યા રહ્યા. સારંગદેવ ને સૂરજમલે પાતરોના જંગલમાં સનાઈ રહેવાની જગા કરી હતી ત્યાં પૃથુરાજ ખાગતો ખાગતો આવી લાગ્યા. ધાડાનો ખાખાર સાંભળતાં સૂરજમલ સમજ્યો કે ભાઈ આવ્યો. એટલામાં પૃથુરાજ આવીને તગવાગેના ઝપાટો ચલાવ્યો. ને સારંગદેવની મદદ આવી પહોંચી ન હોત તો પૃથુરાજના ઝટકાથી સૂરજમલના કટકા થયા હોત. સારંગદેવ કહે કે ભાઈ ઘડપણના વખત છે. જવાનીમાં ઝટકા ખવાય, પણ ઘરડપણમાં મૂકી ખમવી મુઠ્ઠેલ પડે. સૂરજમલ કહે કે ભાઈ ઘડપણમાં પણ જ્યારે માગ ભાઈની મૂકી હોય ત્યારે. સૂરજમલે કહ્યું કે ભાઈ, બંધ રહે, જો હું મરી ગયો તો ફિકર નથી. મારાં છોકરાં રજપૂત બચ્યાં છે. આખા દેશ પડ્યોછે, ગમે ત્યાં પોતાનું પેટ ભરશે, પણ જો તું મરી ગયો તો ચિતોડનું શું થશે ' મારે કપાળે કાળી ટીલી આવશે અને મારા નાનને હમેશ મુઠ્ઠી કલંક લાગશે.

એ પ્રમાણે લગાઈ બંધ પડી, તરવારો મ્યાન કરી, અને
 બંને ભાઈ બેટયા. પૃથુરાજે કહ્યું કાકા ? હું આવ્યો ત્યારે તમે શું
 કરતા હતા ? મૂરજમલ કહે કે આજ પછી નકામી વાતો કરતા
 હતા. પણ ત્યારે મારા જેવો દુસ્મન મમ્મા ઉપર ને તમે આવ્યા
 બેઠિકરા કેમ રહ્યા ? શું કર ? તે મારી પાસે કાંઈ રહેવા દીધું
 નથી. અને આરામ લેવાને મારે કાંઈ દેકાણું તો જોઈએ કે નહિ ?
 સવારે પૃથુરાજે સૂરજમલને કહ્યું કે આ પ્રસંતા દેરામાં ચાલો
 આપણે માતાને ભોગ આપીએ. પણ તેનાથી ગઈ રાત્રે થએલા
 જખમને લીધે જવાય એમ નહોતું, તેથી સારંગદેવ ગયો. એક
 પાડતો ભોગ આપ્યો ને બકરાનો ભોગ આપવાના હતા એટલામાં
 પૃથુરાજે પોતાની તરવાર સારંગદેવ પર ચલાવી. આ બંને વચ્ચે
 ભારે લડાઈ ચાલી. છેવટે પૃથુરાજે સારંગદેવના માથાનો ભવાનીને
 ભોગ આપ્યો. મૂરજમલ સાદરી જતા રહ્યા. ત્યાં પોતાની સઘળી
 જમીન સાક્ષીને અને ભાટ ચારણોને આપી દીધી. સૂરજમલ
 કહેતો કે જો મારી જમીન મારાથી નહિ સચવાય, તો રાણા કરતાં
 પણ વધારે જખરાને આપી દહશ. કે તેમની પાસેથી રાણાએ લઈ
 લેવાય નહિ. આ ઉપરથી સમગ્ર વે છે કે આ વખતે સાક્ષી ને
 ભાટ ચારણોનું પરિખળ વિશેષ હતું. સૂરજમલ પરવારીતે મેવાડ
 જતાં પાનથળના જંગલમાં થઈને જતાં એને એક જગાએ થકન
 થયા. એક વડ એક બકરાના બચ્ચાને લઈ જતું હતું તેને તેની
 માએ બચાવ્યું. આવી સૂરજમલ ધાર્યું કે આ જગા બહુ મજબુત
 છે. ચારણી દેવીનું વચન યાદ આવ્યાથી તે ત્યાં રહ્યો. આસપાસના
 જંગલી હોકાને વશ કર્યા, અને તેજ જગાએ દેવજાનો કિલ્લો ને
 ગામ બાંધ્યું, ને આગળ જતાં એક હવર ગામનો ઘણી થયો.
 આજ પણ ત્યાં એના વંશજો અંગ્રેજ સરકારના આશરો નીચે રાજ્ય
 કરે છે. પ્રતાપગઢ દેવજાના રાજ્યની આ રીતે સ્થાપના થઈ.

પ્રકરણ ૬ હું. ખેનની બહારે બાઈ!

પૃથુરાજ ઘણાખરે વખત કામલમેરમાં રહેતો હતો. અને સાંજ પરાક્રમે કરી તેણે પોતાની જીંદગી પૂરી કરી. એના દરેક પરાક્રમમાં એની સ્ત્રી તારાબાઈએ પણ ભાગ લીધા હતા એ ચાલ વરસનો થયો ત્યારથી તે ત્રીસ વરસની ઉમરનો થઈ મરાયો ત્યાં સુધી એણે ઉપર વર્ણવ્યાં એવાંજ પરાક્રમે કર્યાં છે. એતો ખરું છે કે એવા વીર પુરુષની જીંદગી સાંખી મુદત સુધી ચાલતી નથી, તોપણ તે પોતાનું નામ અમર કરી જાય છે. પૃથુરાજ કોઈ દુશ્મનને લાથે લગાઈમાં ઘાલ થઈને મરાયો નથી. એને દગાથી જર દેઈને મારી નાખ્યો કહેવાય છે.

પૃથુરાજ કામલમેરમાં હતો. ત્યારે એને માલમ પડ્યું, કે એનો ભાઈ સંગ શ્રીનગરના ઠાકારની કુંવરી વેરે પરણ્યા છે. તે તે ઠાકારે આશ્રય આપ્યો છે. સંગને આશ્રય નહિ આપવાનું કહાવ્યા છતાં શ્રીનગરના ઠાકારે આ પ્રમાણે માથા ફરેલ થઈ સંગને રાખ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે પોતાની કુંવરીને પરણાવી તે, પૃથુરાજથી ખમી શક્યું નહિ. તેથી તેણે એને શિક્ષા કરવા સાડ જવાના કરાવ કર્યાં. પણ એટલામાં શિરોહીથી એની એનના પત્ર આવ્યો. પૃથુરાજની એનનું લગ્ન શિરોહીના દેવરા રાજા વેરે થયું હતું. એ રાજા અપીણ કન્યા કરી પોતાની સ્ત્રીને પોતાના દોહીઆ નામ જમીન ઉપર સ્થાપતા, અને ઘણું દુઃખ દેતો તેથી તેણીએ પોતાને એ દુઃખમાંથી છોડાવી બોલાવી લેવાને પૃથુરાજને કહાવ્યું કે:-

માડી જતા વીર, પૃથુરાજ મુજ બંધવા;

ગારણા ધારી ધીર, વેગે વારે આવજો.

હું દુખીઆરણ એન, સ્વપ્ને સુખ ન પામતી;

રહું દુઃખમાં દિવરેન, પૃથુ પૃથુ સંભારતી.

દુખી દુઃખ દધિમાંહિ. ઓ બંધુ પૃથુ તું છતાં;

આવી વારે આંહિ, દુખી બેનને છોડવો.

રાહ જોઉં દિન સાત, આશા ધારી તાહરી;

નહિતો ઓ પૃથુ બ્રાત, હું પાડીશ કે' માહરી.

પૃથુરાજે આ સંદેશો સાંભળ્યો, કે તેણે શ્રાવનગર વેર લેવા જવાનું માંડી વાળીને શિરોહી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પૃથુની ભગિની રક્ષા ! શિરોહી પતિ શરણુનાં !

મધ્યરાત્રી વીતિ ગઈ હતી. અષ્ટમીનો ચન્દ્ર પોતાની ગતિમાં ચાલન કરી રહેલો હતો. કાળ રજની જાણે શિરોહી ઉપર તરાપ મારી રહી હતી. રાજમહેલમાં ધીમી અત્તી બજતી હતી. નિશામાં ચંદ્રચુર શિરોહી પતિ પ્રભુરાવ, પલંગ ઉપર આજોડતો હતો. અને વીર પૃથુની, બહાલી બહેન, શાણી સુંદરી રાજ્યા, તેના પતિના પાય તળાંસવા કામળ હરત નાણુકાધથી મુકવા જતાં, દાડીયો ધેનમાંથી જંગીને એક લાતથી દુર ખસેડતો હતો. નિર્દોષ અને ગરીબ રાજકુમારીનું સ્થૂળ શરીર, પવનથી તરણું ઉડે, તેમ આજુપર ઉડી ગયું. તે અચેત જઈ પડી. આ સમયનો કફળાજનક દેખાવ જોતાંજ પૃથુરાજની આંખ ફાટી, અને સ્થંભમાંથી જેમ નૃસિંહ સ્વરૂપ પ્રકટે, તેમ પૃથુરાજ, મહેલની બહારની બારીમાંથી વિકાગ સ્વરૂપ અંદર દાખલ થયો.

વાંચનાર ? બહેનના પત્રથી શિરોહી આવી પહોંચેલા પૃથુએ, રાત્રીએ, રાજમહેલમાં છુપો પ્રવેશ કર્યો અને પોતાની વહાલી બહેનની વારે ચકીને, તેનું કષ્ટ વિદારવા. અસુર ઉપર વીરનર. બકરા ઉપર

વાધ દૂદે તેમ દૂદી પડ્યો. અચેત રાજ્યાને કાને પતિનો ત્રાસરૂપ
ધ્વની પડતાં, તેણીને લાગ્યું, કે દારૂડીયો જીવ લેવા આવેછે. તે
લયથી એકદમ બેભાન હાલતે મહેલની બારીમાંથી, નીચેના
બગીચામાં દેહ નાખી દીધો. સદલાગ્યે કુમળા વૃક્ષના દર્બોમાં કોમળ
શરીર પડ્યું, ને જીવ બચી ગયો. પૃથુને ખબર તેની ખબર ન પડી !

આવી પૃથુએ, એકદમ પ્રભુરાયને પકડ્યો. તેની છાતી પર ચડી
બેઠો. અને કટાર કલાડીને તેની છાતી પર ભોકવા જતાં આંખ ઉઘડી.

“કાણુ ? પૃથુ !” પ્રભુરાયે ત્રાસથી પ્રકાર કર્યો. અને ઉઠીને
એકદમ, ને પણ બારીમાંથી નીચે દૂદી પડ્યા—પૃથુ તરતજ નીચે
ઉતર્યો. અને પ્રભુરાયને પકડ્યો. કહે, મ્હારી બહેન ક્યાં છે ? ચણાળ
નરાધમ ? પશુરૂપ પાતકીજન ? બતાવ, કોમળ બાળા ક્યાં છે ?

“આ રહી ! કાણુ, પૃથુભાઈ ? તું આ ટાણે ?”

“હા, બહેન ? આ કર્મ ચંડાળને તેનું કર્મ બતાવા !”

નિર્દોષ બહેન, પોતાના બહાલા ભાઈને બહારે આવેલો જોઈને
આંસુ ઝોડી મુક્યાં—એકદમ ભેટી પડી. તેવોજ પ્રભુરાય ઉઠીને
છટકવા લાગ્યો. પૃથુએ તરતજ તેને પકડ્યો, અને કટાર ઉગામી !

“શરણે આવ્યો છું. જીવ બચાવો !” પ્રભુરાયે આકૃંદ કર્યું !

“ભાઈ ? મ્હારે ખાતર હવે મુકી દો ! મ્હારા નાથ છે—
સ્વામી છે !”

“નાથ ! સ્વામી ! રક્ષણ કરનાર રાજવંશી ! કાણુ કહે છે
આ નરને ! શિરોહીની પ્રજામાં પાપ રૂપ પેઠેલા અત્યાચારી
કીડાને કાણુ નાથ કહે ! હવે હું કદી મુકનાર નથી. હું જીવ લેવાનો !
શિરોહી રાજનું નખોદ વાળવાનો—ને બહેનને રંડાપો મળવા છતાં
તેના ધાતકી રાક્ષસનું શ્વિર તો જરૂર પીવાનોજ !” પૃથુએ સકોષે

બળ બતાવ્યું. પ્રભુરાય ડ્યો. બળ્યું કે હવે જીવ જવાનો-તેથી નમી
ગયો “મહારો અપરાધ !”

“અપરાધ ? નીચ મનુષ્ય ? દામળ સ્ત્રીએ સરણમાં જીવન
મુક્યું, તેને હણનારાં રાક્ષસ, હજી પુછે છે કે અપરાધ ? સ્ત્ર, ગાય
અને બ્રાહ્મણને મારનાર તે ક્ષત્રી પુત્ર ? ના-ના, તું તો મહા કર્મ
ચંડાળ પારખી ! હવે તને જીવતો રાખી જગતમાં પાપ વધવા દેવાની
જરૂર નથી”-

“ભાઈ પૃથુ ? એક વાર ક્ષમા કરો !”

“અરે, પણ એ જેરી નાગને છોટો કરતાં જરૂર ડંસ કરશે.
બહેન ? તું બોળી છું.”

“મને માફ કરો-હવે હું કદી ક્રોધ નહિ કરું !”

“તો મહારી બહેનને પણ પડીને તેનું ખાસકું મહેડામાં લહે !
તે દેવી સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા કર કે કદી પણ આ લક્ષ્મીરૂપ રાજરાણીને
આંગળી યા આંખ નહિ બતાવું !”

“કષુદ્ર ! મહારે કષુદ્ર છે. પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કષુદ્ર છે. શિરોહી
પતિના દેવતા સોગમથી કષુદ્ર છે.” પ્રભુરાયની આંખમાં આંસુ
આવ્યાં. ને મસ્તક નમાવી રડી પડ્યો. રાણી રાજ્યાને દયા આવી.
પૃથુને વિનંતિ કરી : દુઃખથી ભરી પણ પતિવ્રતા પત્નિએ પતિને
છોડાવ્યો. મોતના પંજમાંથી મુકાવ્યો. પૃથુએ, તેના વચન પર વિવાસ
મુકાને છોડી દીધો.

આ બનાવથી તરત તો ત્રણ જગલમાં આનંદ પ્રવર્ત્યો. પ્રભુરાયે
પોતાની ભૂલ જોઈ, અને નમ્રતાથી વર્ત્યો. પૃથુ જેવા એક વીરનર
સમાન સગાને ભણું મનાવ્યું. છત્ર માન્યું. અને શરણામત બન્યો-
પૃથુ પણ રાજી થયો-બહેન પણ આમલું દુઃખ વિસરી ગઈ. અને
શાન્તિ પથરાણી, પણ પછી કું થયું ! આખરે જેરી નાગે, જે
વરતાવ્યું—અહા ! આ મેવાડી વીરનર પર બહુ ચલાવ્યું, અને તેને
અધવચ રખાવ્યો ! ખરું વેર લીધું, ને ખામલાએ આનંદ માન્યો !

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રેમ—પરિણામ !

ખિલોર કાચને ઘટતાં વાર લાગતી નથી. સફેદ કપડાંને યાવ એસતાં વાર લાગતી નથી. તેમ પ્રેમીયોને પરસ્પર વહેમ પ્રકટતાં વાર લાગતી નથી. અધિરાઇ અને ઉત્પાત બન્ને તેની સાથેજ રહેલાં હોય છે. કેમકે તેમાં મોહ અને કામનો અંશ હોય છે !

તારાકુંવરીને એકલી રાખીને, પૃથુકુમાર પેતાની બહેનની આપણા વિદારવાને શિરોણી ગયો. તે પછી આ યુવાન સુંદરીના મનમાં કંઈક અનિવાર્ય સંકલ્પ વિકલ્પ થવા લાગ્યો. પેલી શિનળા-તાની નામની દાસી અને પેલા બાળ કુમાર સંબંધી તેને વિચિત્ર ભ્રમ પેદા થયો. “એ કુમાર કદાચ પૃથુરાજના પ્રેમભાવથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? શું તેની સારવાર પુત્ર તુલ્ય કરવામાં ભેદ હશે ? શું એ વાત ગુપ્ત રાખવામાં અને વિચાર ચોરી જવામાં કુમારની છુપી યા ઉંડી મતલબ હશે ?” આ રીતે અનેક તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા.

એક વખત માણસના મનમાં કંઈક વાતનું ગુંચળું વિંટળાય છે, ત્યારે તેને ઉકેલવું બહુ ભારે પડે છે; સર્વ સંકલ્પમાં શંકા-સંકલ્પ જેવો ચીકણો વિષય બીજો એક પણ નથી. માણસના મનમાં તરેલવાર પ્રકારે શંકા પેસી જાય છે. તે તેમાં પણ જેનાપર અતી પ્યાર તથા વિશ્વાસ હોય છે, તે સંબંધી કંઈક શંકા થાય છે, તો તે નથી બોલાવું, કે નથી તોડાવું, એવી દાસ-તમાં ગુપ્તવાચનું મન, એમાં આવે છે.

તારાના મનમાં એક એવી દુઃખદ કલ્પના ઉભી થઈ, કે જેનું પરિણામ માનસિક લામણીને કષ્ટ ઉપજાવનારુંજ આવ્યું.

રાત્રીએ નિદ્રા ત્યાગી ગઇ, પણ મગજના થાકથી શાન્તિ પામી. એટલું છતાં સ્વપ્નામાં તેણે શું જોયું ? મનનીજ ભ્રમણા ! શંકાનીજ ભ્રમણા ! તેનેજ નાટક થતો તેની નજરે પડ્યો !—

ઓજાતિની શંકાથી ચતાં દુઃખ માટે, અને તેની વહેમીલી
 છંદગીથી સુખી સંસારનાં નિર્મળ અરણ્યં મુકાઈ જવા માટે તે
 પોતેજ જોખમદાર છે, તેનો એક ચિતાર, હૈન્રીવુડની ‘ઇન્સ્ટેલીન’
 નામની નવલકથામાંથી ઉત્તમ મળી આવે છે; ને તેવોજ આ ગંભીર
 પણ કશ્ચાજનક કિસ્સો, તારાના સ્વપ્નામાં પૂર્વભૂમિના સંસ્કારી
 પ્રવાસરૂપે પ્રકટ થાય છે—

“ રઘુરામ જેવો મહારો રાઠોડ, શું કહ્યુંદોષથી મહારો ત્યાગ
 કરીજાય ? કા-સૂર્ય, પૂર્વમાંથી બલે પશ્ચિમે ઉગે, મેરે ડગે કે સમુદ્ર
 માઝા મૂકે, પણ મહારો રામ, એ મહારો પ્રભુ જેવો પૃથુરાજ મને
 દગો તો ના દેય ! હું તેમને વહાલી છું ! મહારી તેને કદર અને દયા
 છે. મહારા પ્રત્યે તેનો લાવ છે; તે એક પત્નિ વૃત્તધારી પ્રાણુધાર
 છે. હું સીતા બનીને ટેકથી વરી છું. ધનુષ્ય લંગ કરનાર વીર ક્ષત્રી
 વરને સીતા વર્ચી, હું પણ એજ રીતે વરી છું ! મહારા પૃથુએ
 ધનુષ્ય ટંકાર કર્યો છે, ને ધનુષ્યને હણીને, પ્રતિજ્ઞા પાળી છે. ક્ષત્રી-
 વટ રાખી છે. કીર્તિ દીપાવી છે, એવા લાગ્યવંત, પુન્યવંત પ્રતાપી
 વીર પુરૂષની હું અર્ધાંગિના છું ! મને મારા રઘુએ પસંદ કરી છે,
 તો શું મને તજ દે ? એ નળરાજ જેવા નખળા નથી ! દમયંતીને
 બલે વસ્ત્ર કાપીને વનમાં મૂકી નહાસી ગયા, પણ મહારો પૃથુ
 નળરાજ નથી, તે તો રઘુરામ છે; પણ શું રઘુએ સીતાને કહાડી
 મુકી હતી ! આ સર્વત્ર ભ્રમણામાં તેણે શું જોયું ! સીતા દર્શન
 ઉત્તર રામનું ચિત્ર દર્શન જોયું ! નારાયણની કૃતિ સન્મુખ ચડી !

“ રામ રાજગાદી ઉપર ખેસીને ઉત્તમ પ્રકારે રાજવ્યવસ્થા અને
 પુત્રની પેઠે પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા. તેમની રાજનીતિયુક્ત વ્યવ-
 સ્થાથી થોડા દિવસમાં આખું કોસલરાજ્ય સર્વ પ્રકારે સુખસંપદમાં
 પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. હુંકામાં તેમના અધિકારની વેળાએ પ્રજાને જેવું

સુખ મળતું હતું, તેવું ભૂમંડળમાં કોઈપણ કાળે અથવા કોઈપણ રાજના રાજ્યમાં જોવામાં આવ્યું નહોતું. તેઓ દરરોજ નિમેષે વખતે મંત્રિઓની સાથે શુદ્ધ મનથી રાજકાર્યસંબંધી વિચાર કરતા હતા; અને યાકી રહેલો કાળ પોતાના ત્રણ ભાઈઓ અને જનકીના સહવાસસુખમાં ગાળતા હતા.

કાળે કરીને જનકીને ગર્ભ રહ્યો, તેથી રામને તથા રાજમાતા કૌશલ્યાને ધણોજ આનંદ થયો; અને રાજમહેલમાં ગદ્યે ઉત્સવ જોતું જણાવ લાગ્યું; એટલુંજ નહિ પણ પ્રગ્ન પણ દુર્લભદતમાં આપણે સુવરાજનું દર્શન કરીશું, એવું જાણીને આનંદથી પોતપોતાનાં મકાનોમાં ઘણા પ્રકારના ઉત્સવ કરવા લાગી.

થોડા દિવસ પછી મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગે, યજ્ઞનું દર્શન કરવા માટે રાજ રામચંદ્રને સહકુટુંબ પોતાના આશ્રમમાં આવવા માટે તેડું મોકલ્યું. તે વેળાએ જનકીને પૂરા દિવસ થવા આવ્યા હતા, એ વારતે તે પોતે અને તેના આગ્રહથી રામ અને લક્ષ્મણ પણ ગયા નહોતા. માત્ર વૃદ્ધ રાણીઓ અને તેમની જોડે ગુરૂ વશિષ્ઠ અને અરુન્ધતી જમાઈના યજ્ઞમાં ગયાં. દહાડા પહોંચેલી સગર્ભા જનકીને ઘરમાં મુકીને ત્યાં જવાને તેઓ કોઈ રીતે ગજી નહોતાં. પરંતુ વશિષ્ઠે જમાઈનું તેડું કબુલ રાખવું જોઈએ એવો વિચાર કરીનેજ ઘણી નાજુશીથો ગયાં હતાં.

કેટલાક દિવસ પહેલાં રાજ જનક, પુત્રી અને જમાઈને જોવા માટે અયોધ્યામાં આવ્યા હતા, તેઓ કૌશલ્યા વગેરે યજ્ઞના દર્શન કરવા ગયાં. તે પછી થોડા દિવસમાં મિથિલામાં ગયાં સસરા અને પિતાના વિયોગથી રામ અને જનકી ઘણુંજ શોકાતુર થયાં. પૂર્ણ ગર્ભ અવસ્થામાં શોકમોહાદિથી હાનિનો સંભવ સમજીને રામચંદ્ર સર્વ કર્મ છોડી દેખને સીતાને શાન્ત રાખવા માટે કુંભેશ તેની પાસે રહેતા હતા.

એક દહાડો રામચંદ્ર જનકીની પાસે બેઠા હતા, એવી વેળાએ ચોપદાર આવીને નમ્રવચનથી બોલ્યો કે મહારાજ! મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી ખબર લઈને અષ્ટાવક્ર મુની પધાર્યા છે. રામ અને જનકીએ આ શબ્દ સાંભળતાં ઘણી આતુરતાથી ચોપદારને કહ્યું તેમને જલદીથી અહિં લાવ. ચોપદાર તરત સાંધી જઈને પાછો અષ્ટાવક્રની જોડે તેઓની સાથે આવીને ઉભો રહ્યો. અષ્ટાવક્રે ‘દીર્ઘાયુરસ્તુ’ કહીને હાથ ઉંચા કરી રામ સીતાને આશીર્વાદ આપ્યો. રામ અને જનકીએ મુનીને પ્રણામ કરીને બેસવાને આસન આપ્યું. તે બેઠાં; ત્યારપછી રામે પૂછ્યું ‘લગવાન ઋષ્યશૃંગ તો કુશળ છે ને? તેમનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્નતાથી પૂર્ણ થાય છે કે? સીતાએ પણ પૂછ્યું, મારા ગુરુજનો તથા દેવી શાન્તા કુશળતો છે ને? તેઓ સંભારે છે કે એકદમ વિસરી ગયા?

અષ્ટાવક્રે સઉની કુશળતા જણાવી સંભાષણ પૂર્વક જનકીને કહ્યું, દેવી! લગવાન વશિષ્ઠદેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, લગવતી વિશ્વંભરા દેવીએ તમને જન્મ આપ્યોછે, સાક્ષાત્ પ્રજાપતિ રાજા જનક તમારા પિતાછે, તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજકુળની રાણીછો, હું તમારી બાળતમાં કંઈપણ જૂઠાપણું જોતો નથી, અને રાત્રિદિવસ એજ પાથના કંઈ છું કે ‘તમે વીર પુત્રની માતા થાઓ. સીતા આવું વચન સાંભળી લજ્જાયમાન થઈ. રામ ઘણાજ હર્ષિત થઈને કહેવા લાગ્યા, જ્યારે લગવાન વશિષ્ઠ દેવે આશિર્વાદ આપ્યો છે, ત્યારે અવશ્ય અમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. ત્યાર પછી અષ્ટાવક્રે રામચંદ્રને નમ્રતાથી કહ્યું કે મહારાજ લગવતી અરુન્ધતી દેવી વૃદ્ધ રાણીઓ અને કલ્યાણિ શાંતા એમણે ઘણાજ આશીર્વાદ કહ્યા છે અને કહ્યું છે કે સીતાને જે જે ઇચ્છા થાય તે તે તરત પૂરી કરવાને બંદોબસ્ત કરજો. રામે કહ્યું આપ તેઓને મહારા પ્રણામ

પૂર્વક કહેજો કે, જ્યારે જ્યારે એ જે છે ઇચ્છા જણાવે છે તે તે તરત પૂર્ણ કરવામાં આવે છે; તે બાબતમાં હું એક પગ પણ વિશ્વંસ કરતો નથી.

ત્યાર પછી અષ્ટાવકે કહ્યું, દેવિ જનકિ ! ભગવાન ઋષ્યશૃંગે સ્નેહથી કહ્યું કે પુત્રિ ! તું પૂર્ણ ગર્ભવંતી છે એ વારતે તને અહીં બોલાવી નહિ, એ માટે મને તારો અપ્રિય ગણીશ નહિ. તને ખુશી રાખવાને રામ તથા લક્ષ્મણને તારી પાસે રાખ્યાછે; આરંભ કરેલો યજ્ઞ પૂર્ણ થશે એટલે અમે સહ અયોધ્યામાં આવીને તારો બોલો નવા કુમારથી સુશોભિત જોઈશું. રામે આ સાંભળીને હસતે ચહેરે તથા ઉદ્ઘાસથી અષ્ટાવકને પૂછ્યું; ભગવાન વશિષ્ઠ દેવે મને કંઈ આજ્ઞા કરી છે ? અષ્ટાવકે કહ્યું, મહારાજ ! વશિષ્ઠ દેવે આપને કહાવી મોકલ્યું છે કે, જમાઈના યજ્ઞમાં રોકાયાથી મારે કેટલાક દિવસ અહીં રહેવું પડશે; તમે જીવાન છો, અને થોડા દિવસ થયાં રાજગાદી ઉપર બેઠા છો, માટે પ્રજાને ખુશી રાખવાનો સર્વદા યત્ન કરજો; પ્રજારંજનથી ઉપજેલી નિર્મળ કીર્તિજ રઘુવંશનું પરમ ધન છે. રામે કહ્યું ભગવાનની આ આજ્ઞાને માટે હું તેમનો ઘણોજ આભારી થયો. તેમની આજ્ઞા અને ઉપદેશ સર્વદા હું માથે ચઢાવું છું. આપ તેમના ચરણારવિંદમાં મહારા સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને કહેજો કે, પ્રજાને સર્વ પ્રકારે ખુશી રાખવા માટે મારા સ્નેહ, દયા સુખ-ભોગને ત્યાગ કરવાં પડે, અથવા પ્રાણપ્રીય જનકીનો પરિત્યાગ કરવો પડે તોપણ તેમાં આંચકો ખાઈશ નહિ. પ્રજારંજનકાર્યમાં હું ક્ષણ પણ આળસ કરીશ નહિ, એવું નિશ્ચય માનજો. રામનાં આવાં વચન સાંભળીને સીતા ઘણીજ ખુશી થઈને કેલવા લાગી, એમ ન થાય તો આર્યપુત્ર રઘુકુલ ધુરંધર કેમ કહી શકાય ?

ત્યાર પછી રામચંદ્રે પાસે ઉભેલા ચાકરને અષ્ટાવકને વિશ્રામ

કરવાની જગા દેખાડવાની આજ્ઞા કરી. અષ્ટાવક્ર આશીર્વાદ આપીને વિશ્વામ કરવા ગયા ને રામ અને જનકી પાછાં વાતચીત કરવા લાગ્યાં. એ વેળાએ લક્ષ્મણે આવીને કહ્યું, આર્ય ! મેં એક ચિતો-રને આપનું ચિત્ર ચિતરવાને કહ્યું હતું તે તેણે આ ચિત્ર તૈયાર કરી આપ્યું છે તે જુઓ, રામે કહ્યું વત્સ ! દેવી દલગીર થયાથી કેવી રીતે તેને ખુશી કરવામાં આવે તે તું સારીપેંડ જાણે છે. આ ચિત્રમાં ક્યાં મુઠ્ઠી ચિતર્યું છે ? લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી જનકીની અમિત્રી પરીક્ષા કર્યાના જનાવ સુધી.

તે સાંભળીને રામે ઘણોજ અફસોસ દેખાડીને કહ્યું, વત્સ ! તું મ્હારી પાસે હવે આ વાત કહીશ નહિ. આ જનાવ સાંભળ્યાર્યા અથવા સ્મરણ થવાની હું ઘણોજ સરમાઉછું, કેવો ખેદનો વિષય છે, કે જેણે જન્મ લીધાથી જગત્ પવિત્ર થયું છે તેને વળી ખીજ્યા પવિત્ર કરવી ? હાય ! પ્રજ્વરંજન એ કેવું ભય ઉપજાવે એવું વ્રત છે ! સીતાએ તે સાંભળીને કહ્યું નાથ. આપે તે વેળાએ હાપણનું કામ કયું હતું : એમ જો ન કયું હોત તો હમેશના નિર્મળ રઘુ-કુળમાં કલંકનો સ્પર્શ થયો હોત, અને મ્હારો અપવાદ પણ ફર થાત નહિ. સીતાનાં આવાં વાક્ય સાંભળીને રામચંદ્ર ઘણો નિશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા, પ્રિયે ! હવે આ વાત પડી મુકા; આવો આ ચિત્ર જોઈએ.

પછી સહ ચિત્રપટ જોવા લાગ્યાં, સીતાએ થોડી વાર સુધી અહીંથી તહીં જોઈને રામને પૂછ્યું, નાથ આ ચિત્રના ઉપલા ભાગમાં પેટું શું ચિતર્યું છે ? રામ બોલ્યા પ્રિયે એ સૌ સમંત્રક જૂંલક અસ્ત્ર છે. બ્રહ્માદિ પ્રાચીન ગુરુઓએ વેદની રક્ષા કરવા માટે લાંબી મુદત સુધી તપશ્ચર્યા કરીને જે તપોમય તેજઃ પુંજ પરમ અસ્ત્ર મેળવ્યાં હતાં. ગુરુ પરંપરાથી લગવાનું કૃશશ્વાની પાસે તે

અસ્ત્ર આપ્યાં, અને તેમની પાસેથી રાજપિંચિઆમિત્ર તે મેળાવ્યાં. ત્યારપછી તે પરમ કૃપાળુ રાજપિંચિ આ મારાપર કૃપા દેખાડીને તાડીકા રાક્ષસીને મારવાની વેળાએ મને તે આપ્યાં હતાં ત્યારથી એ ગયાં મ્હારી પાસે છે. તને પુત્ર થશે તેના કમળમાં હવે તે રહેશે.

લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવી! અહીં મિથિજ્ઞાનું વૃત્તાન્ત જુઓ. સીતા તે જોઈને ઘણીજ ખુશી થઈને કહેવા લાગી, હીક આય પુત્ર હરવનું ઉપાડીને ભાગવાને તૈયાર થયા છે અને મ્હારા પિતાજી આશ્ચર્ય પામીને પાંપણ ફરકયા વિના એકી નજરથી જુએ છે. આહા! કેવું સુંદર ચિત્ર આંક્યું છે! વળી અહીં વિવાહ વખતની સભા દેખાય છે. આ સભામાં તમારા ચાર ભાઈ તે વેળાને યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર પહેરેલા કેવી શોભા આપે છે? આ ચિત્ર જોવાથી જાણાય છે કે જાણે હું તે પ્રદેશ અને તે સમય હાલ જોતી હોઉં છું! સીતાનું આ વાક્ય સાંભળીને પૂર્વ વૃત્તાન્ત યાદ આવ્યાથી રામ બોલ્યા, પ્રિયે! વધાર્યું કહ્યું. મહર્ષિ શતાનંદે તારા કોમલ હાથને મ્હારા હાથમાં આપ્યો હતો તે સમય હમણા જાણે હોય એમ મને લાગે છે.

ચિત્રપટની ખીજ જગાએ આંગળી દેખાડીને લક્ષ્મણે કહ્યું, જુઓ આ આર્યા (સીતા), આ આર્યા માંડવી અને આ વધુ શ્રુતકીર્તિ; તેણે લગ્નથી (પોતાની પત્ની) ઉર્મિજ્ઞાનું નામ કહ્યું નહિ. લક્ષ્મણને લગ્નનયમાન જોઈને તેની મરકરી કરવા માટે સીતાએ હસ્તે ચેહેરે ઉર્મિજ્ઞના ચિત્રતરફ આંગળી ખતાવીને લક્ષ્મણને પ્રાર્થ્યું વત્સ! આ જાણુએ કેનું ચિત્ર ચિતરેલું છે? લક્ષ્મણે કંઈ જવાબ ન આપતાં જરા હસીતે કહ્યું, દેવિ! જુઓ જુઓ અહીં હરવનું ભાગવાની વાત સાંભળીને ક્રોધથી લાલચોળ થયેલો કનિય કુલને નાશકરનાર ભગવાન ભૃગુનાંદન (કરસુરામ) અયોધ્યા જવાનો રસ્તો શોધીને હોભા રહ્યા છે અને

પેલી બાબુએ બુઓ, બુવનવિજયથી આર્ય (સમ) -
 અહંકાર તેમનો તોડવા માટે બાબુ ફેંકવા લાગ્યા છે. સમ આત્મ-
 પ્રશંસા સાંભળવામાં થણાજ શરમાતા હતા, તેથી તેમણે લક્ષ્મણને
 કહ્યું લક્ષ્મણ ! આ ચિત્રમાં બીજા ન્હાના પ્રકારનાં જોવાં જોવાં ચિત્ર
 છે, તે મૂકી દઇને શામાટે આ ચિત્ર ઉપર ચર્ચા ચલેલ છે ? સીતાએ
 રામનાં વાક્ય સાંભળીને આનંદથી કહ્યું નાથ ! આમ ના બન્યું
 હોત તો સંસારના લોકો એકે અવાજે આપની આટલી પ્રશંસા કેમ
 કરત ? ત્યારપછી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યાની વેગાનુ ચિત્ર નજરે
 પડ્યાથી આંસુભરી આંખે ગદગદ વાણીથી રામ કહેવા લાગ્યા, આપણે
 પરણી આવ્યાં તે ટાણે કેટલા પ્રકારના ઉત્સવથી દિવસ ગાળ્યા હતા કે
 પિતાજીને કેટલો આનંદ ઉપજ્યો હતો ? ઉત્તમ વહુઓ મળ્યાથી
 માતાઓ કેવી મગ્ન થઇ હતી, અને તેમની કેટલી ખરદાસ કરતી
 હતી ! તથા કેટલી મમતા દેખાડતી હતી ! રાજમહેલમાં નિરંતર
 ખુશી તથા ઉત્સવ કેવાં વ્યાપી રહેતાં હતાં ? હાય ! એવા સર્વ
 આનંદના ઉત્સવના દિવસ ગયા છે ! લક્ષ્મણે કહ્યું આર્ય ! આ મંથરા
 છે. રામે મંથરાનું નામ સાંભળતાંજ અન્તઃકરણમાં વિરકતં થઇને
 કંઈ જવાય ન આપતાં બીજી તરફ નજર કરીને કહ્યું, પ્રિયે બુઓ
 બુઓ શંગવના નગરમાં ઝાડ નીચે પરમ બાંધુ નિપાદપતિની જોડે
 સમાગમ થયો હતો તે સમયનું આ ચિત્ર એ કેવું સુંદર ચિત્રનું છે !

સીતાએ તે જોઇ હર્ષ દેખાડીને કહ્યું, નાથ ! આ તન્દુજટા-
 બંધન અને વહકલ ધારણનું વૃત્તાંત બુઓ. લક્ષ્મણે એ દેખાડીને
 કહ્યું, ઈશ્વાકુવંશના વૃધ્ધો, પુત્રના હાથમાં રાજસત્તા સોંપીને અરણ્ય-
 વાસ કરે છે, પરંતુ આર્યને બાહ્ય કાળથીજ તે કઠોર વનવાસ
 અહણ કરવો પડ્યો હતો. ત્યારપછી તેણે રામના તરફ જોઇ કહ્યું
 આર્ય ! મહર્ષિ ભરદ્વાજે જે વડ પાસે આપણને ચિત્રકુટ જવનો

માર્ગ દેખાડીને અમુક વાત કહી હતી તે આ કાલિન્દી કીનારા ઉપરનું વડનું ઝાડ છે તે સાંભળીને સીતાએ કહ્યું, નાથ ! આ પ્રદેશની વાત આપને સાંભરે છે ? રામે કહ્યું, પ્રિયે ! હું તે કેમ વીસરી જાઉં ? આ જગાએ તું થાકી ગઇ હતી અને મહારા ખોળામાં માથું રાખી ઉંઘી ગઇ હતી.

સીતાએ ખીજી તરફ આંગળી બતાવીને કહ્યું, આર્ય જુઓ જુઓ, આ તરફથી દક્ષિણ વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ કેવું સુંદર ચિત્રેલું છે ! મને સાંભરે છે કે આ જગાએ હું સુર્યના સખ્ત તડકાથી ગભરાયેલી હતી. તે વેળાએ આપે હાથમાં તાંડનું પાંદડું લેઇ મહારા માથા ઉપર ધરી રાખીને તડકા રોક્યો હતો. રામે કહ્યું પ્રિયે ! પેલી નદીના કીનારા ઉપર તપોવનવાસી ગૃહસ્થો વાનપ્રસ્થ-ધર્મ ધારણ કરીને રહેલા છે. તપોવનનાં પેત્રાં ઝાડની નીચે તેઓ કેવા વિશ્રામસુખ ભોગવવામાં વખત ગાળતા હતા ! લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય ! પેલા ઘણા પ્રવાહ જેમાંથી નીકળી વસ્તીમાં વહેતા જાય છે એપણાં છે, તે પહાડનું શિખર હંમેશાં વાદળોથી ઘેરાયેલું સુશોભિત રહે છે તેની તલાટીમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઝાડ આવી રહેલાં છે તે પાંદડાંથી સદા ભરપૂર અને લીલાંછમ હોવાથી શીતળ વથા મનોહર દેખાય છે. ઉત્તમ પ્રકારના જળવાળી પવિત્ર નદી ગોદાવરી તેના પગ પાસેથી પસાર થતી હોય તે પ્રમાણે મોજા ઉઠાડતી વેગેથી વહી જાય છે. રામે સીતાને કહ્યું, પ્રિયે ! તને સાંભરતું હશે કે આ જગાએ આપણે કેવા સુખમાં રહેતાં હતાં ? આપણે ઝુંપડીમાં રહેતાં અને લક્ષ્મણ વનમાં ફરીને ખાવાના ફળમુળ વગેરે લાવતો હતો. સવારે અને સાંજે ગોદાવરીના કીનારે હળવે હળવે ફરીને આપણે શીતળ સુગંધ હવા ખાતાં હતાં. હાય ! આપણે તેવી અવસ્થામાં રહીને પણ કેવાં સુખથી દિવસ ગાળતાં હતાં.

લક્ષ્મણે બીજા ચિત્રપટના બીજા ભાગ ઉપર આંગળી ખતાવીને કહ્યું, આર્ય! આ પંચવટી છે અને અહીં શર્પણખા છે. આ જોતાંજ મુગ્ધ સ્વભાવથી સીતાની અવસ્થા જાણે તે વખતના જેવીજ થઈ હોય એમ જણાવવા લાગી. તેણે ઉદાસી ચહેરે રામને કહ્યું, હા નાથ! અહીંથી હવે જોવા સાંભળવાને અંત આવ્યો! રામે હસ્તે મુખે તેને શાંત કરીને બોલ્યા, હે વિયોગી દુઃખના અનુભવવાળી! આ ચિત્રપટ ખરેખર અહીંથી તહીં નજર કરીને કહ્યું કેવું આશ્ચર્ય! ચિત્ર 'જોવાથી પૂર્વનું' વૃત્તાંત વર્તમાનવત્ જણાય છે. દુરાચારી રાક્ષસોએ સોનાના મૃગના છળથી જે ભારે અનર્થ કર્યો હતો, અને જેનો યોગ્ય બદલો તેમને આપી ચુક્યા છિયે, તથાપિ એ વાત યાદ આવ્યાથી કાળજી કંટાળ જાય છે. એ ખતાવ બન્યા પછી આર્યજનશૂન્ય સ્થળે વિકલ હૃદય પણ પીગડ્યા શિવાય કંઈ શકે નહિ! વળતા જેવું હૃદય પણ જેથી ભેદાયા વિના રહેશે નહિ.

લક્ષ્મણનું આયુ વચન સાંભળીને સીતા આંસુભરી આંખે મનમાં મનમાં કહેવા લાગી, હાય! આ અભાગિણીને માટે આર્ય પુત્રને કેટલું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું!! આ વેળાએ રામની આંખમાંથી પણ આંસુ પડવા લાગ્યાં, તે જોઈને લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય! ચિત્ર જોઈને આપ આટલા બધા ચિંતાતુર કેમ થાઓ છો? રામે કહ્યું, વત્સ! તે વેળાએ મહારી હાલત એવી ખરાબ થઈ હતી કે, જે વેર જોવાનો સંકલ્પ હંમેશા અન્તઃકરણમાં જાગૃત રહ્યો ના હોત તો કંઈ પણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત નહિ! આ ચિત્ર જોવાથી તે અવસ્થા સાંભરી આવે છે અને જોણે મહારા હૃદયની મર્મ ગાંઠો શિથિલ થઈ હોય એમ જણાય છે! તેં એ સર્વ સાક્ષાત્ જોયું હતું. ત્યારે હવે અજાણ્યાની પેઠે શા માટે વાત કરે છે!

ઉપર પ્રમાણે રામનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણ જરા દિલગીર અને લાજિજત થયો તેથી ચાલતી વાત ફેરવીને રામની ચિત્તવૃત્તિને

બીજા વિષયપર દોરવાની આવશ્યકતા જાણીને તે બોલ્યો, આર્ય !
 બાળુએ દંડકારણ્યનો પ્રદેશ જુઓ, આ જગાએ દુર્દશ કંઈયં રાક્ષસનો
 વાસ હતો; આ તરફ ઋણ્યમુક પર્વતમાં મતંગ મુનિનો આશ્રમ
 છે; ઓ પેલી સિદ્ધ શયરી ગાઈ છે; પેલી બાળુએ પંપા સરોવર
 દેખાય છે, રામ પંપા શબ્દ સાંભળીને સીતા તરફ જોઈ બોલ્યા,
 પ્રિયે! પંપા ઘણું જ સુંદર સરોવર છે. હું તારી બાળ કરતો એના
 કિનારે આવી ચઢ્યો; ત્યાં આવીને જોયું તે પ્રકૃત્સ્થિત થયલાં
 કમળો, મંદ મંદ પવનથી જગ હાલીને સરોવરમાં રહે રહે કહી
 શકાય નહિ એવી શોભા આપતા હતાં એમની સુંગંધથી ચારે બાળુએ
 આનંદ આનંદ થઈ રહેતો. ત્યાં ભમરાઓ મધ ચુસવામાં મગ
 થઈને ગુણુ ગુણુ સ્વરથી ગાન કરતા હતા અને હંસ, સારસ વગેરે
 ઘણીક જાતનાં જલચર પક્ષીઓ આનંદથી એના નિર્મળ જલમાં
 રમતાં હતાં તે વેળાએ મહારી આંખો આંસુથી ભરાયલી હોવાને
 હોવાને લીધે તે સરોવરની શોભા સારી પેઠે જોઈ શક્યો નહિ; આંસુની
 એક ધારા નીકળ્યા પછી બીજી ધારા પડવામાં પણ માત્ર આંખને
 જે અવકાશ મળતો હતો, તેટલા વખતમાંજ એકવાર ઉપરથી મે
 જોયું હતું.

સીતાએ, ચિત્રપટના એક ભાગ ઉપર લક્ષ્ય રાખીને લક્ષ્મણને
 પૂછ્યું, વત્સ ! પેલા જે પર્વતની ઉપર કૃષ્ણથી શોભી રહેલા કદંબના
 ઝાડની ડાળીઓ ઉપર મદમત મયૂરમયૂરીઓ નૃત કરે છે. અને તેની
 નીચે સુકાયલા શરીરવાળા આર્યપુત્ર મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યા છે. તથા
 તમે રોતા રોતા એમને પકડી રહ્યા છો, એ પર્વતનું નામ શું છે ?
 લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય ! એ પર્વતનું નામ માલ્યવાન છે. વરસાદના
 દિવસમાં એ અતિ રમણીય સ્થાન થાય છે. જુઓ નાજ વરસાદને
 લીધે એના શિખર ઉપર કેવી અઘોરિક શોભા થઈ રહી છે. આ

જગાએ આર્ય ધણાજ વિકલચિત્ત થઇ ગયા હતા. આ વાત સાંભળવાથી પોતાની પૂર્વ અવસ્થા સાંભરી આવ્યાથી રામ ધણાજ વિકલ થઇને બોલ્યા, વત્સ! જાનો રહે, જાનો રહે ! હવે તું માત્સ્યવાનનું નામ દેઇશ નહિ ! એ સાંભળ્યાથી મહારો શોકસાગર વેગથી ઉછળે છે અને જનકીનો વિરહ પ્રરી નવો લાવ ધારણુ કરે છે ! આ વેળાએ સીતાને કંટાળો ઉપજવાના ચિન્હ દેખાવવા લાગ્યાથી લક્ષ્મણે રામને કહ્યું, આર્ય હવે ચિત્ર જોવાનું પ્રયોજન નથી; આર્ય જનકીને કંટાળો આવ્યો છે. હમણાં એમને વિશ્રામ લેવાની આવશ્યકતા જણાય છે તેથી હું જાઉં છું; આપ આરામ, ગૃહમાં પધારો.

આટલું કહીને લક્ષ્મણે વિદાયગીરી લીધી. તેટલામાં સીતાએ રામને કહ્યું. નાથ ! ચિત્ર જતાં જોતાં મને એક અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ છે તે આપે પૂર્ણ કરવી પડશે. રામે કહ્યું, પ્રિયે ! શી અભિલાષા છે કહો તે પૂર્ણ કરીશ. સીતાએ કહ્યું, મહારી અભિલાષા એ છે કે, પાછી મુનિ પત્નીઓની સાથે મળીને તપોવનમાં વિહાર કરવો તથા ભાગીરથીના નિર્મળ જલમાં નાહવું. સીતાની અભિલાષા સાંભળીને રામે લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ ! હમણાં ગુરૂજનોએ આજ્ઞા કરી મોકલી હતી કે જનકીને જે અભિલાષા થાય તે તરત પૂર્ણ કરવી; એટલા માટે તપોવનમાં જવાને જરૂરની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કર. કાલે સવારે એની ધારેલી જગાએ મોકલીશું. સીતા આથી ધણીજ ખુશ થઇને બોલી, નાથ ! આપને પણ સાથે આવવું પડશે. રામે કહ્યું પ્રિયે ! તેપણ શું તારે કહેવું પડશે ! તારી આંખો આગળથી ખસીને હું શું એક પળપણ સુખી રહી શકીશ ? ત્યાર પછી સીતાએ લક્ષ્મણ તરફ જોઇને કહ્યું, વત્સ ! તમારે પણ અમારી જોડે આવવું પડશે. આના ઉત્તરમાં ‘જેવી આજ્ઞા’ એમ કહીને જવાને ઉપયોગી તૈયારી કરવા માટે લક્ષ્મણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

લક્ષ્મણ ગયા ગયા પછી રામ અને સીતા વિશ્રામ લવનમાં ગયાં, ત્યાં ખુલ્લા દીલથી ઘણી પ્રકારની વાતચીત કરવા લાગ્યાં. થોડા વખત પછી સીતાને ઉંઘ આવવા માંડી, ત્યારે રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે ! જો થાક જણાતો હોય તો મહારા ગળે હાથ નાંખીને થોડો કાળ વિશ્રામ કરો. સીતાએ તે પ્રમાણે પોતાનો કામળ હાથ રામને ગળે નાંખ્યો તેના સ્પર્શથી નિર્વચનીય સુખ અનુભવ કરી, રામે કહ્યું, પ્રિયે ! તારા હસ્તસ્પર્શથી મહારું સર્વશરીર અમૃતમય થઇ ગયું છે. ઇન્દ્રિયો અપૂર્વ રસાવેશમાં મગ્ન થઇ જાય છે, લાન ભૂલી જવાય છે અને આકસ્માત મને નિદ્રા આવે છે, કે મોહ થાય છે તે કંઈ કહી શકતો નથી. રામના મુખમાંથી નીકળેલાં આવાં અમૃતસરખાં વચન સાંભળીને સીતાએ હસ્તે ચેહેરે કહ્યું, નાથ ! આપ હમેશ મને અનુકૂલ અને કૃપાળુ છો : હમણા મેં જે સાંભળ્યું છે એના કરતાં સ્ત્રીને ખીજો શો સૌભાગ્યનો વિષય હોય ! હવે મહારી પ્રાર્થના એટલી છે કે આપ હમેશ મહારાપર આવો સ્નેહ તથા કૃપા રાખજો એટલે ઘણું છે.

સીતાના નમ્ર, મધુર અને મોહક વચન સાંભળીને રામે કહ્યું. પ્રિયે ! તારા વાક્ય સાંભળ્યાથી મહારું શરીર શીતલ થાય છે, કાન અમૃતસરમાં તલ્લીન થઇ જાય છે, ઇન્દ્રિયો બહુ મોહિત થાય થાય છે, અને અંતઃકરણ ઉમંગે છે. સીતા લજ્જિત થઇને બોલી. નાથ ! એ વાસ્તેજ સહુ આપને પ્રિયવંદ કહે છે. ગમે તેમ હો; અંતે આ (હું) નિરભાગીણીનું આટલું બધું સૌભાગ્ય પ્રકટ થશે એમ સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું ન હતું. આમ કહીને સીતા સૂતા માટે ઉત્કંઠિત થઇ તેથી રામે તેને કહ્યું, પ્રિયે ! અહિં પથારી નથી. એટલા માટે આ મહારા બાહુ જે આપણા વિચાહ સમયથી, ગમે તો ઘરમાં, ગમે તો વનમાં, ગમે તો બાહ્યકાલમાં, ગમે તો યૌવનમાં,

દરેક પ્રસંગે અને દરેક સ્થળે તેને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થતા આવ્યા છે તેજ હાથ ઉપર આજપણુ વિશ્રામ લેા આમ કહીને રામે પોતાના હાથ પહોળા કર્યા, અને સીતા તેના ઉપર માથું મૂકીને તરત ઉઘી ગયા.

થોડીવાર સુધી સ્નેહથી સીતાનું મુખારવિંદ જોઈને, પ્રાણિ-પ્રમુદ્ધ નયનથી રામ સ્વાગત કહેવા લાગ્યા, કેવું આશ્ચર્ય! જ્યારે પ્રિયાના મુખરૂપી ચંદ્ર જોગીષ્ટું ત્યારેજ મહાદેવ ચિત્ત ચક્રારના જેવું બને છે અને અન્તરાત્મા અનિર્વચનીય આનંદ રસમાં નિમગ્ન થાય છે! ટુંકામાં એ મહારા ધરની વક્ત્રી સ્વરૂપ છે. મહારી આંખને ઠંડા અને હિતકારી અંગન તુલ્ય છે, અને એનો સ્પર્શ ચંદન રસના અભિપેક જેવો છે; મહારા ગળે વળગેલા એના હાથ શીતલ લીસા મોતીની માળાનું કામ સારે છે કેવી અગ્નયણી! પ્રિયા સર્વ વાતે અઘૌઠિક અને પ્રતિપદ છે. રામ મનમાં મનમાં આમ વિચારમાં મગ્ન હતા, એટલામાં સીતા સ્વપ્ન જોઈને કાંઈમાં કહેવા લાગી હા નાથ! ક્યાં ગયા!

સીતાના સ્વપ્ન ભાષિત શબ્દ સાંભળીને રામસ્વર્ગત કહેવા લાગ્યા, કેવો ચમત્કાર! ચિત્ર જોયાથી પ્રિયાના અંતઃકરણમાં આગુણ થઈ ગયેલો વિરહ ભાવનાનો ભાવ ઉપજ્યો હતો, તેજ સ્વપ્નમાં આવીને તેને દુઃખી કરે છે. પછી સીતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં રામ પ્રેમથી રોમાંચિત થઈને કહેવા લાગ્યા, આહા! અમૃતિમ પ્રેમ કેવો પરમ પદાર્થ છે! ગમે તો સખ હોય દુઃખ હોય, ગમે તો સંપત્તિ હોય, કે વિપત્તિ હોય, ગમે તો જુવાની હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા હોય, તોપણ સત્ય પ્રેમ સર્વ અવસ્થામાં એક સરખો અને વગર બદલાય એવો છે. એવા પ્રેમસુખના અધિકારી થવું એ કેઈ થોડા સૌભાગ્યની વાત ન કહેવાય; પરંતુ એકનો

વિષય એ છે કે, આવો પ્રેમ જગતમાં ઘણાજ વિરલ તથા દુર્લભ હોય છે. જે તે એટલો વિરલ તથા દુર્લભ ન હોત તો સંસારમાં સુખની હદ રહેત નહિ.

રામના ઉપર પ્રમાણે સ્વગત ખોલવાની સમાધિ થતાંજ, વાક્ય સમાપ્ત નહિ થતાં દ્વારપાળ સાથે આવી હાથ જોડીને બોલ્યો, કૃપાળુ, મહારાજ ! દુર્મુખ દરવાજા ઉપર ઉભો છે. એને વિશે મહારાજની શી આજ્ઞા થાય છે ? દુર્મુખ એ રામના અંતઃપુરને ઘણાજ વિશ્વાસુ નોકર હતો. પોતાના રાજવલિવટ વિશે પ્રગ્તનો અભિ-પ્રાય કેવો છે તે યુક્તિથી જાણી લાવીને પોતાને જાણાવવા માટે રામે તેને મુકરર કર્યો હતો તેથી તે દરરોજ છુપી રીતે એ વિષયનો શોધ કરતો હતો, અને જે દિવસે જે જાણતો તે રામને જાણાવતો હતો. હમણાં તેને આવેલા જાણીને રામે દ્વારપાળને કહ્યું, જલદીથી તેને મારી પાસે આવવાને કહે. દ્વારપાળે આજ્ઞા જાહેર કર્યાથી દુર્મુખે આવીને રામને પ્રણામ કર્યા, અને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહ્યો. રામે તેની તરફ નજર કરીને પૂછ્યું, કેમ દુર્મુખ ! આજે શું જાણ્યું છે ? દુર્મુખે કહ્યું. મહારાજ ! સર્વ પ્રજા કહે છે કે અમે રામરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છિયે,

આ વાત સાંભળીને રામે કહ્યું, તું દરરોજ પ્રસંસાની ખબર આપે છે; જે કોઈએ કંઈ દોષ કહ્યો હોય તો કહે, કે જેથી તેને દૂર કરવાનો ઉધાય કરવામાં આવે. મેં સ્તુતિ સાંભળવા માટે તેને નીમ્યે નથી. દુર્મુખ દરરોજ સ્તુતિ સાંભળતો હતો, તેથી જે સાંભળતો હતો તે અકપટથી રામની પાસે કહેતો હતો. આજ તેણે મીઠા સંબંધી દોષ સાંભળ્યો હતો પણ એ અગ્રિય ખબર કહેવી અનુચિત જાણીને તેણે છુપાવી રાખી હતી. પરંતુ રામના ઉપર પ્રમાણે કહેવાથી તે ચકિત તથા ગાભરો થઈને જરાવાર સુધી

ચુપ રહ્યો, પછી બુદ્ધિને જરા સ્થિર રાખીને શુષ્ક મુખથી અચકતિ સ્વરથી બોલ્યો, નહિ મહારાજ ! હું કંઈ દોષ સાંભળતો નથી. તે આમ વાતચિત કરવો હતો ખરો; પરંતુ તેનો ચહેરો ઉતરી ગયો. જોવાથી રામના અંતઃકરણમાં ઘણો સંદેહ ઉપજ્યો. તેથી તેમણે અકળાઇને વ્યાકુલ વચનથી દુર્મુખને કહ્યું, અવશ્ય આજ તે કંઈ દોષ સાંભળ્યા છે; જેમ 'ફેફ' શા માટે કરે છે ? શું સાંભળ્યું છે તે જાણ કરો, વાર લગાડ નહિ. જો તું ખરી વાત નહિ કહે તો હું તારાપર ઘણાજ કોપાયમાન થઈશ, અને જન્મારા સુધી તારા મોં જોઈશ નહિ.

રામનો આવો દેખાવ જોઈ ઘણાજ શંકિત થઈને દુર્મુખે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો કે, હું કેવો મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું ! મહારાણી સંબંધી લોકોપવાદ મહારાજને હું શી રીતે જણાવું ! હું ઘણાજ હતભાગ્ય છું, નહિતો આવી નોકરી કબુલજ કેમ કરું ! ખરે ? હવે એ વિચાર કંઈ કામના નથી. જ્યારે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં નોકરી કબુલ કરી છે ત્યારે ખરી હકીકત મહારાજને નિવેદન કરવીજ જોઈએ. આમ નક્કી કરીને ધ્રુજતે શરીરે તે કહેવા લાગ્યો, મહારાજ ! જે સર્મ વાત યથાર્થ કહેવાની આપ આજ્ઞા કરો છો તો કૃપા કરીને અહિંથી ઉડી બીજા ઓરડામાં ચાલો; મહારો પ્રાણુ જતો પણ એ વાત અહિં હું કહીશ નહિ. રામ તેની વાત સાંભળી માટે એટલા બધા ઉત્સુક થયા હતા કે સીતાને જગવાની વાટ સુઢાં નહિ જોતાં ધીમેધીમે પોતાના હાથપરથી તેનું મસ્તક નીચે મેલીને દુર્મુખની જોડે બીજા ઓરડામાં ગયા.

ત્યાં જઈને રામે ઘણીજ વ્યગ્રતા દેખાડીને દુર્મુખને કહ્યું, હવે વાર ના કર; શું સાંભળ્યું છે તે જાણ કરો. તારો દેખાવ જોઈને મહારા અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના સંદેહ ઉપજે છે. દુર્મુખે

કહ્યું, મહારાજ ! મેં જે ખરાબીની વાત સાંભળી છે તે આપની પાસે કહેવી પડશે એ મનમાં આગ્યાથી મહારાજ આખા શરીરનું લોહી સુકાઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે હિતાહિતનો વિચાર નહિ કરતાં ખાતમીદારનું કામ મેં માથે લીધું છે ત્યારે મહારાજ વાસ્તવિક હકીકત અવશ્ય કહેવી પડે છે. મેં જેવું સાંભળ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કરું છું; એમાં મહારાજ અપરાધ ગણશે નહિ. મહારાજ ! ખચિત સહિ લોકો એકે અવાજે સર્વ પ્રકારે વિખ્યાતિ કરીને કહે છે કે, અમે રામરાજ્યમાં પરમ સુખથી રહીએ છિયે; કોઈપણ રાજ્યએ કોશલ દેશમાં શાસનની આવી ઉત્તમ રીતિ સ્થાપી નહોતી. પરંતુ કોઈકોઈ મહારાણીની વાત કહાડીને કુથલી કરે છે, તેઓ કહે છે કે આપણા રાજનું મન ઘણુંજ નિર્વિકારી છે. સીતા એકલી આટલા કાળ સુધી રાવણનાં ઘરમાં રહી તોપણ મહારાજ તેમાં કંઈ ખીજ વાત તથા દોષ નહિ સમજતાં વગર હરકતે પોતાને ઘેર આણી. હવે આપણા ઘરની સ્ત્રીઓના ચરિત્રમાં દોષ લાગ્યાથી તેઓને શાસનમાં રાખવી અશક્ય પડશે કારણ કે તેમ કરીશું તો તેઓ સીતાના ચરિત્રનું તથા મહારાજના કૃત્યનું વર્ણન કરીને અમને નરસર કરશે. અથવા રાજ્ય ધર્માધર્મનો નિશ્ચય કરનારા છે. અમે તેમની પ્રજા છિયે તેથી તે જે ધર્મના અનુસારે ચાલે છે તે ધર્મ પ્રમાણે અમારે પણ ચાલવું પડશે. મહારાજ ! જે સાંભળ્યું છે તે આપની પાસે નિવેદન કરું. મહારાજ અપરાધ ક્ષમા કરજો ! હા વિધાતા ! આટલે દિવસે તે મહારાજ દુર્મુખ નામ ખરું પાડ્યું. આમ કહીને તેણે વિદાયગીરી લીધી, ને રોતો રોતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દુર્મુખના મ્હોંથી સીતાનો અપવાદ સાંભળીને રામ હાય મારીને સ્વયત કહેવા લાગ્યા, હવે શું કરવું ! આમ બોલીને કષાયલા ઝાડની પેઠે તે જમીન ઉપર પડી ગયા અને આંસુભરી આંખે તથા વ્યાકુલ

યચનથી વિલાપ અને પરિનાપ કરવા લાગ્યા. અરેરે ! કેવી ખરાબીની વાત સાંભળી એના કરતાં મહારી છાતીમાં વજનનો ધ્રા થયો હોત તો ઠીક થાત ! શા માટે હજી સુધી હું જીવતો રહ્યા છું ખરેખર હું ધણોજ અભાગિયો છું. જો એમ ના હોત તો શા વાસ્તે આવેલો રાજ્યાધિકાર છોડીને મહારે વનવાસ જવું પડે ! શા માટે દુરાચારી દશાનન (રાવણ) પંચવટીમાં આવીને મહારી પ્રાણુપ્રિયા જનકીનું હરણ કરીને નિર્મલ રઘુકુળને અપવાદનું કલંક લગાડે ! તે અપવાદ અદ્ભુત ઉપાયથી દૂર કર્યા પછી શા માટે પાછો અચાંતો રહે ! સર્વ પ્રકારે મહારો જન્મ અને મહારું જીવતર દુઃખ ભોગવવા માટેજ નિર્માણ થયેલાં છે ! હવે હું શું કરું !! કંઈ પણ સમજી શકાતું નથી ! આ લોકોપવાદ ધણોજ ફેલાયલો છે. તે અપવાદ નિર્મૂળ છે એમ જાણીને તુચ્છ ગણવેાં કે નિરપરાધી જનકીનો પરિત્યાગ કરીને એ અપવાદથી ઉત્પન્ન થયેલું કલંક ટાળવું, એ એમાંથી શું કરવું ! તેનો કંઈપણ નિર્ણય હું કરી શકતો નથી આવું ધર્મ સંકટ કોઈને પડ્યું નહિ હોય ! !

આવી રીતનો ખેદ કરીને, રામ થોડીવાર સુધી નીચું માથું રાખીને ચુપ બેઠા, ત્યાર પછી નિશ્વાસ છોદીને ધાયુ' કે હવે એ વિષયમાં કર્તાવ્યકર્તાવ્યને નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી જ્યારે મેં રાજકારભાર લીધોછે ત્યારે સર્વ ઉપાયથી લોકોને ખુશ રાખવા એ મહારું કર્તાવ્યકર્મ છે અને એ મહારો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગર્મછે; માટે જનકીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. હે વિધાતા તારા મનમાં આવુંજ ધારેલું હતું ! આમ કહીને રામ મૂર્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા.

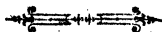
થોડી વારે સાવચેત થયા ત્યારે રામ ધણા દયાળુ સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, જો હમણાં હું સચેતન થાત નહિ તો મહારે સર્વ

પ્રકારે સારૂ હતું. મ્હારે નિરપરાધીં જનકાનો પરિત્યાગ કરીને પાપના કીચડમાં લિપ્ત થયું ના પડત. થોડા દિવસ ઉપર અષ્ટાવક્રની આગળ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, લોકરંજનને માટે જનકાનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડે તો પણ તે કરવાને હું ચુકીશ નહિ. આમ નિયજવાનું હશે તેથીજ શું મ્હારો મુખમાંથી આવી લયાનક પ્રતિજ્ઞાનાં વાક્ય નિકળ્યાં હતાં ! હા ! પ્રિયે જનકિ ! હા પ્રિયવાધિનિ ! રામમયજીવિતે ! હા અરણ્યવાસ સહચરિ ! અંતે ત્હારી આવી અવરથા થશે એમ સ્વપનામાં પણ નહોતું જાણ્યું ! તું એવા દુરાચારીનાં એવા નરાધમનાં, એવા હતભાજ્યના હાથમાં પડી છે કે થોડા કાળને માટે પણ ત્હારા ભાજ્યમાં મુખ ભોગવવું લાખ્યું નથી ! તે ચંદનનું વૃક્ષ જાણીને ઝેરી ઝાડનો આશ્રય પકડયો છે ! મેં પરમ પવિત્ર રાજવંશમાં જન્મ લીધો છે ખરો, પરંતુ મ્હારા આચરણ ચંડાળના કરતાં પણ હજાર ગણાં અધમ છે, નહિતો વિના અપરાધે ત્હારો ત્યાગ કરવાને કેમ તૈયાર થાઉં ! કાય હાલ જે આ પળે મ્હારો પ્રાણ દેહમાંથી નીકળી જાય તો છૂંદું ! હવે જીવવું શા કામનું છે ! ખરેખર મ્હારું જીવવું નિષ્પ્રયોજન છે ! બધું જગત મને શત્રુ તથા અરણ્ય સરખું જણાય છે !!

આમ કહેતાં કહેતાં ઘણાંજ વ્યાકુલ હૃદય તથા ધુજતા શરીર-વાળા થઇને રામ થોડા વખત સુધી જાનામાના ખેંચી રહ્યા. ત્યાર પછી લાંબો નિશાસો મૂકીને ખોલ્યા, હાય ! આ શું થયું ! ! એમ કહીને કાશલ્યા વગેરેને ઉદ્દેશીને ખેંચી કહેવા લાગ્યા. હા માતા ! હા તાત જનક ! હા દેવિ વસુધરે ! હા ભગવતિ અર્ધન્તિ ! હા કુલગુરો વસિષ્ઠ ! હા ભગવાન વિશ્વામિત્ર ! હા પ્રિયબંધુ બિન્દીપણ ! હા પરરોપકારી સખા સુમીવ ! હા વત્સ હનુમાન ! તમે બધા ક્યાં ગયા છો ! તમે કંઈપણ જાણતા નથી ! અહિં દુરાત્મા રામ તમારું ખરાબ કરવાને તૈયાર થયો છે, અથવા હવે હું તેવા મહાત્માઓના

નામ લેવાને અધીકારી નથી. મહારા જેવા મહાપાતકીએ નામ લીધાથી નિસંદેહ તેઓને પાપ સ્પર્શ કરશે હું જ્યારે સરસ હૃદયની પવિત્ર પતિવ્રતા સ્ત્રીને નિરપરાધી જાણ્યા છતાં વગર હરકતે તેને પરિત્યાગ કરવાને તૈયાર થયો છું, ત્યારે મહારા કરતાં મહાપાતકી ખીજો કાણ હોય ! હા રામમયજીવિતા સીતા ! પાપાણ્ણમય કઠોર હૃદયના રામથી અંતે ત્હારી આવી દુર્ગતિ નીપજશે તે તું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહિ હોઈ ! નિઃસંદેહ રામનું હૃદય વજ્રલેષવાળું છે, નહિ તો કેમ હજી સુધી ફાટી જાય. નહીં અથવા વિધાતાએ જાણી જોઈને મહારા હૃદય આવું કઠોર બનાવ્યું છે, નહિ તો વગર હરકતે આવું કૂરકર્મ કેમ કરી શકું ?

આમ કહેતાં કહેતાં રામ આંસુ ઝરતી આંખે વિશ્રામભવનમાં જઈને ત્યાં સૂતેલી સીતાની સામે ઉભા રહ્યા, અને હાથ જોડીને તેને સંબોધન કરીને કહ્યું, પ્રિયે ! હૃતભાગ્ય રામ આ જન્મને માટે ત્હારી પાસેથી વિદાયગીરી લેછે ! ! આમ કહીને આનિવાર્ય શોકામિત્રી બળતા હૃદયે તે આરડામાંથી બહાર નીકળ્યા અને ભાઈઓની જોડે સલાહ કરીને ધારેલી ધારણા (સીતાનો પરિત્યાગ કરવાની) પાર પાડવા માટે વિચારભવનની તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

વિચાર અને ત્યાગ.

રામ મંત્રભવનમાં જઈને રાજ્યાસન ઉપર બેઠા, અને પાસે ઉભેલા નોકરોને ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નનને તેડવા માટે મોકલ્યા. ' સાંજે આર્ય અને જનકનનયા (સીતા) એકઠાં થઈને કાળ ગાળતાં હતાં અને અત્યારે મંત્રભવનમાં જઈને અકસ્માત અમને શા માટે તેડાવ્યાં હશે ' ! એ વિચારનો કંઈ નિર્ણય કરી નહિ શક્યાથી

અરત વગેરે ઘણા સંદેહમાં પડી વ્યાકુલ હૃદયના થઈ ગયા, તથા મનમાં ને મનમાં નાના પ્રકારના વિતંક કરતા કરતા જલદીથી મંત્રભવનમાં આવી પહોંચ્યા; ત્યાં આરાને જુએછે તો રામ સમગ્ર ઉપર હાથ મૂકાને એકલા બેઠાછે, ઘડીએ ઘડીએ નિસાસો મૂકેછે અને તેમની આંખોમાંથી અખંડ આંસુની ધારા વહેછે. ભાઈની આ દશા જોઈને ભાઈએ ઘણાજ શોકાતુર થયા. અંતે શા કારણથી તેમની આવી અવસ્થા થઈ હશે તે કાંઈ રીતે નહિ સમજ્યાથી બેભાન જેવા થઈને પૂતળાંની પેઠે સામે ઉભા રહ્યા. અતિ ભયાનક દાનિનો અનાવ અન્ને હશે એવું ધારી તે ત્રણ જણમાંથી કાન્યે પણ કંઈ કહેવાની હિંમત કરી નહીં. તેઓએ ધાયુ' કે અચિત કાંઈ ભારે આશ્ત આવી હશે અંતે રામની દીકમટ દશા જોઈને તેઓ ઘણાજ દુઃખી થઈને રોવા લાગ્યા.

થોડો વખત વીત્યા પછી રામે ઉજ્જગતા શોકનો વેગ સમાવ્યો અને આંખમાંના આંસુ કુછીને સ્નેહપૂર્વક ભાઈઓને બેસવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ આસન ઉપર બેઠા અને બેઠ થતી આંખે રામચંદ્રનું બહુજ ઝાંખું થયેલું મુખ જોવા લાગ્યા. પાછાં રામચંદ્રની આંખમાંથી જોરજોરે આંસુ વહેવા લાગ્યાં; તે જોઈને તેઓ પણ ઘણાજ શોકાતુર થઈને બહુ રોવા લાગ્યા. આમ છાનામાના બેઠી રહેતું યોગ્ય નથી એમ ધારીને પછી થોડીવારે લક્ષ્મણે વિનય વચનથી રામચંદ્રને પૂછ્યું, આર્ય! આપની આવી અવસ્થા જોઈને અમે બહુ ખિન્ન થયા છીએ. અમને લાગેછે અવસ્ય કંઈપણ ભારે હાનિ થઈ હશે; ઉંડું પાણી કદીપણ અહીં કારણથી લાંબતું નથી; સામાન્ય વાયુના વેગથી હિમાચલ કદાપિ વિચલિત થઈ શકતો નથી, એટલા માટે શા કારણથી આપ આવી રીતે અફસોસમાં બેઠેલ છો, તે વિસ્તારથી અમને કહી અમારા પ્રાણની રક્ષા કરો. આપનું

મુખારવિંદ સાવંકાળના કમળ કરતાં પણ ઝાંખું અને પ્રભાત સમયના ચંદ્રના કરતાં પણ વધારે નિસ્તેજ જોવામાં આવે છે, આનું કારણ શું છે તે જલદીથી અમને કહો, વિલંબ લગાડશો નહિ, અમારા હૃદય બેઠાય છે !

લક્ષ્મણે આ રીતે ઘણાજ આગ્રહથી પૂછ્યું ત્યારે રામચંદ્ર જીવ ઠેકાણે રાખીને ઘણાજ શોકાતુર સ્વરથી કહેવા લાગ્યા, વત્સ ભરત ! લક્ષ્મણ ! વત્સ શત્રુઘન ! તમે મહાર્ જીવન છો, તમે મહારા સર્વ પ્રકારનું ધન છો, તમારે માટેજ હું રાજવહિવટનો આટલો ભારે કલેશ સહન કરું છું, હિત કરવું અથવા અહિત નિવારણ કરવું એમાં તમેજ મહારા સર્વથી મોટા મદદગાર છો. હું મોટી મુશ્કેલીમાં પડ્યો છું અને તે વિપત્તીથી છુટવા માટે તમને કવખતે બોલાવ્યા છે. તેમજ અનિષ્ટ નિવારણના પ્રકટ ઉપાય છે. મેં ઘણા વિચાર કર્યો ત્યારે અંતે જે ઉપાય કરવો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જણાયો છે તે તમને કહું છું, એ સ્થિતિ ચિત્તથી સાંભળો, સર્વ હકીકતનું વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાન્ત કહીને પછી તેનો ઉપાય વિષય કહીશ ત્યારે મહારા મનની અકળામણ કંઈક ઓછી થશે.

આટલું કહીને, રામ ચુપ થઈને પાછા પ્રબલ વેગથી રોવા લાગ્યા, ત્રણે ભાઈઓ આવો દેખાવ જોઈને આગળના કરતાં વધારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આર્યની યેશ જોતાં જણાય છે કે અવસ્ય અતિ ભયંકર અનર્થ થયો હશે; કેણુ જાણે શી વાત કરતાં એ અચકાય છે ! પરંતું ઘણા ઘણા વિચાર કરતાં એ કંઈ પણ નકકી નહિ થઈ શક્યાથી કારણ જાણવા માટે ઘણા ઉત્સુક થઈને તેઓ ઘણાજ વ્યાકુલ ચિત્તથી મોટા ભાઈનાં મોં સામું જોવા લાગ્યા.

થોડો વખત સુધી ચુપ રહ્યા પછી ધીરે રહીને રામ બોલ્યા, ભાઈઓ ! સાંભળો; ઇક્ષ્વાકુ વંશના મહા પ્રતાપી મહારાજ આપણા

પૂર્વજો, તેમની રાજનીતિ અને વ્યવહારની વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ચર્ચા
 વિના અક્ષાદિક કર્મ ક્રિયાથી પ્રજાપાલન કરી આપણા પરમ પવિત્ર
 રાજવંશને ત્રિલોકમાં પ્રખ્યાત કરી ગયાછે. મારા જેવો હનુમન્ન
 કાઈ થયો નથી. મેં જન્મ લઇને આ સદા પવિત્ર અને ત્રિલોકવિખ્યાત
 વંશને આ કલંકના કીચડમાં લિપ્ત કર્યોછે. વીર લક્ષ્મણ ! તારાથી
 એમાંનું કંઈ અગ્નિવ્યું નથી, ત્યારે આપણુ ત્રણ જાણું પચવટીમાં
 રહેનાં હતાં ત્યારે આપણી ગેરહાજરીમાં દુષ્ટ રાવણુ અગ્નિજેરીથી
 સીતાને દહણુ કરી લઇ ગયો હતો તે વખતથી સુગ્રીવની મદદથી
 એ દુરાચારી રાવણુને યોગ્ય સજા આપીને આપણે તે સતીને પાછી
 લાગ્યા તો સુધી તે એકલી એ દુષ્ટના તાપમાં થણો કાળ રહી હતી.
 એ પ્રમાણે થણાક દહાડા પારકે ઘેર રહેલી સીતાને ગ્રહણુ કરીને ઘેર
 આણીએ, તેથી પ્રજા અસતોષ દેખાડેછે અને અપમાન ઓળે છે.
 એ માટે મેં પ્રતિજ્ઞા લીધીછે કે જનકીનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ
 પ્રકારે પ્રજાને ખુશી રાખવી એ રાજનો પરમ ધર્મ છે, તે જો હું
 પાળી શકું નહિ તો આવું અનાયના જંતુનું વૃથા જીવન ધારણુ
 કરવાનું જાણુ તે રહ્યું ! હવે નમે ખુદ્દી રીતે સંમતિ આપો
 તો હું હમણાં આવી પડેલા કષ્ટમાંથી છૂટું.

રામનું આવું કહેવું સાંભળીને ભાઈઓ ઘણાજ ખેદ કરવા
 લાગ્યા, અંત ભયથી તથા સંપેદાશ્ર્વથી થોડી વાર સુધી નીચું માથું
 કરીને મુંઝા રહ્યા. છેલ્લીવારે લક્ષ્મણે અતિ દુઃખિન અવાજે નમ્રત-
 પૂર્વક કહ્યું. આર્ય ! આપની આજ્ઞા અમે કદીપણુ ઉલ્લંઘન કરતા
 નથી. પરંતુ આજની આપની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને અમારા પ્રાણ
 જવાની તૈયારી કરે છે. અમે આપની પાસે આવી ખરાબ વાત
 સાંભળીશું એવું મુઠ્ઠે અમારાં અંતઃકરણમાં આવ્યું નહોતું. ગમે
 તેમ હો ! આ સમ્બંધી મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે જો આપ
 રાજ આપો તો નિવેદન કરું.

સદ્ગુણનાં આપનાં વિતરણના અને દુઃખલેશનાં વાક્ય સાંભ-
 લીને નામે કહ્યું, વત્સ ! જે કહેવાની ઇચ્છા હોય તે ખુશીથી કહે.
 ત્યારે સદ્ગુણ કહ્યું, આર્ય ! જનનરી, એકલી રાવણને ઘેર રહેલી હતી
 તે યથાર્થ છે; અને રાવણ પણ ઘણાજ દુષ્ટ હતો, તેમાં પણ કંઈ સંદેહ
 નથી, પરંતુ દુરાચારીને યથાગોચર શિક્ષા કર્યા પછી આર્યાને આપની
 સામે આજ્ઞાવામાં આવી ત્યારે આપ લોકપવાદના ભયથી, પ્રથમ તેને
 ગ્રહણ કરવાને અચકાયા હતા પણ પછી અંતઃકીક પરીક્ષાથી તે
 પવીત્ર જણાઈ ત્યારે તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું. અને ઘરમાં આણી હતી.
 તે પરીક્ષા સઘળાઓની સામે કરવામાં આવી હતી. આપણે અને,
 આપણા સઘળા સેના તથા સેનાપતિઓ અને યથા દેવદેવર્ષિઓ
 અને મહર્ષિઓ જનકીએ પરીક્ષા આપી તે વેળાએ ત્યાં હાજર
 થયા હતા. સા માણસોએ અનુમત આપવાથી આર્યાને ઘણી પવિત્ર
 સમજીને આપે તેના અંગીકાર કર્યો હતો માટે પારકાના ઘરમાં
 રહેવાના અપવાદથી હવે તેને દુષિત કરવાની સંભાવના નથી
 એટલે મારે આપે શા કારણથી હમણાં આવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે
 તે હું સમજી શકતો નથી. મિથ્યા લોકપવાદથી આપના જેવા મહા-
 ત્મારે ડગવું ના જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યની ભુદ્ધિ અને કલ્પના
 અતિ સામાન્ય હોય છે, મનમાં જે ઉદય થાય છે, તેજ તેઓ ગંદ
 અને જે સાંભળે છે, તે સાંભળ છે કે અસંભવ છે તેના વિચાર
 નહિ કરતાં, તે ખરું છે, એમ માની લે છે. તેમની વાતપર વિશ્વાસ
 રાખવાથી સંસારવ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. આર્યા સંપૂર્ણ રીતે
 પવિત્ર છે, તે વિષે હું જે જાણું છું તે ઉપરથી કહું છું કે આપના
 અંતઃકરણમાં કંઈપણ સંશય નથી, અને અલૌકિક આપીને તેણે
 પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરી હતી. તેમાં કાંઈના અંતઃકરણમાં લેશ
 માત્ર પણ સંશય રહી શકતો નથી. આવી પવિત્ર આર્યાનો પરિ-
 ત્યાગ કર્યાથી લોકો આપણને જણાવે નાલાયક ગણશે, અને ધર્મની
 રીતે જોતાં અપણે પાપનાં કીચમાં લિપ્ત થવું પડશે એટલા માટે

આપે સર્વ વિષયનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ કરવા માંડવું. અમે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ, માટે આપ જે આજ્ઞા કરશે તે નિઃસંદેહ ચિત્તથી માથે ચઢાવીશું.

આટલું કહીને લક્ષ્મણ જાનો રહ્યો. રામ થોડીવાર અભેલા રહ્યા પછી ધીરજ રાખીને બોલ્યા, વત્સ! સીતા ઘણીજ પવીત્ર છે, તે સંબંધમાં મને કંઈ પણ સંદેહ નથી. સામાન્ય માણસો વિશેષ વિચાર કરતા નથી. જે સાંભળે છે અથવા જે જોએના મનમાં ઉદય થાય છે, તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે અને તેની ચર્ચા કરે છે, તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પરંતુ આ સંબંધમાં પ્રગ્નનો કંઈ દોષ જોતો નથી; આપણી અજ્ઞાનતાથી તથા ભૂલથીજ આવી ખરાબી નીપજે છે. જે આપણે અયોધ્યામાં આવીને પ્રગ્નની સામે જનકની પરીક્ષા કરી હોત તો તેઓના અંતઃકરણનો સર્વ સંશય જતો રહેત. સીતાએ અઢાલિકા પરીક્ષામાં ઉતરીને પોતાની પવિત્રતા દેખાડી આપીછે ખરી, પરંતુ તે પરીક્ષા ઉપર પ્રગ્નનો ખરેખરો વિશ્વાસ એસતો નથી. ઘણાકે પરીક્ષા કેમ થઈ હતી તે પણ જાણતા નથી તેથી સીતાના ચરીત્ર સંબંધમાં તેઓનો સંશય દૂર થયો નથી એવું જણાય છે. વિશેષ કરીને રાવણનું ચરીત્ર, અને વણો વખત સુધી એકલી સીતા રાવણના ઘરમાં રહી હતી, એ બે વિષયનો વિચાર કર્યાથી સીતાના ચરિત્ર સંબંધમાં તેમને સંદેહ ઉપજવો એ કંઈ આશ્ચર્યકારક જણાતું નથી એટલા માટે, હું પ્રગ્નને કામ રીતે દોષવાનું ગણતો નથી. મહારાજ નશીમે આવી ગડબડ થઈ છે. જે રાજ્યભાર નહિ લીધો હોત અને ધર્મને સાક્ષી કરીને પ્રગ્નને ખુશ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા ના કરી હોત તો આવા વખત પાયાના લોકાપવાદને તુચ્છ કરીને આનંદથી સંસારવ્યવહાર ચલાવત. જે હું પ્રગ્નરંજન કરી શકું નહિ. તો આ જીવન ધારણ

કરવાનું ક્ષણ થું ? જુઓ. પ્રજ્ઞએ સીતાને અસતી તરફે સિદ્ધાંત કરી છે, તેઓનાં અંતઃકરણમાંથી તે સિદ્ધાંત કાઢી નાંખવાનો દોષ રીતે સંભવ જણાતો નથી. તેથી સીતાને ધરમાં રાખ્યાથી તેઓ આપણને સોખનીઓ તરીકે ધિક્કારશે. એમ આપ્તી ઉચ્ચર સુધી ધિક્કારને પાત્ર થવા કરતાં પ્રાણત્યાગ કરવો સારો છે હું પ્રજ્ઞને ખુશ કરવા માટે પ્રાણત્યાગમાં પાછી પાની કરનાર નથી. તમે મ્હારા પ્રાણથી પણ પ્યારા છો, પરંતુ જો આપને માટે (પ્રજ્ઞ-રંજન આદિ) મારે તમને છોડવા પડે તો તેથી હું ખેદ કરનાર નથી; પ્રજ્ઞની નિન્દાથી સીતાનો ત્યાગ કરવો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી એટલા માટે તમે ગમે એટલું કહેશો તથા ગમે એટલું અન્યાય ભરેલું કામ ગણશો તો પણ હું સીતાનો પરિત્યાગ કરીને કુળનું કલંક દુર કરીશ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જો તમને મારા ઉપર કંઈ દયા તથા સ્નેહ હોય તો આ સંબંધમાં હવે બીજી કંઈ તકરાર કરશો નહિ. બની શકશે તો સીતાનો ત્યાગ કરીશ નહિ તો મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ, એ બેમાંથી એક તો ખચીત હું કરી શકીશ.

આટલું કહીને ભારે નિસાસો નાંખી કેટલીક વાર સુધી આંસુ ભરેલી આંખથી મારું નીચું કરીને રામ ચુપ બેઠા; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને કહ્યું, વત્સ ! અંતઃકરણમાંથી સઘળો શોક દુર કરીને મારી આજ્ઞા પાળ, આજ સીતાએ તપોવન જેવાની અભીલાષા જણાવી છે, માટે તે દેશમાં તું તેને લઈને મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં છોડી આવ તો તેથી હું ઘણાજ ખુશી થઈશ. આ વિષયમાંનું કંઈ ના હા કહીશ, તો હું ઘણાજ અસંતુષ્ટ થઈશ. તું કદી પણ મારી આજ્ઞા ભોપતો નથી, એટલા માટે વત્સ ! કાંઠે સ્વારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરજે; દોષ રીતે તેમાં ફરક

પડવો ન જોઈએ, અને માઈ આટલું કહેવું યાદ રાખજો કે જનકીનો મેં પરિત્યાગ કર્યો છે તે વાત ભાગીરથી સુધી તે નદિ જાણવા પામે ભાગીરથીની પેલે ખર કેવળ જાણવા પામે. તું અહુંજ દયાળુ છે એ વાસ્તે તને સાવચેત કરું છું.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું ધાલીને રોવા લાગ્યા. અને ભરતાદિ ત્રણ ભાઈઓએ પણ જનકીને પરિત્યાગ કરવાના વિષયમાં રામચંદ્રને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા જોઈને તકરાર કરવી મુશ્કેલી, મુગા મુગા રડવા માંડ્યું. થોડીવાર પછી રામે સહિને પોત પોતાને મુકામે જવાને કહ્યું તેથી તેઓ ત્યાંથી ગયા. પછી રામ પણ પોતાના વિશ્રામભવનમાં ગયા. ચારે ભાઈઓએ આખી રાત અમુખથી ગાળી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સીતાની શંકા અને જંગલમાં પરિત્યાગ.

બીજે દહાડે સવાર થતાંજ લક્ષ્મણે સુમંત્રને બોલાવીને કહ્યું, સારથે ! વગર દીલે રથ તૈયાર કરી લાવ; આર્યો જનકી તપોવન જોવા જનારાં છે. સુમંત્રને હુકમ મળતાંજ તે રથ તૈયાર કરવા માટે ગયો. ત્યાર પછી લક્ષ્મણ જનકીના રહેવાના મહેલમાં જઈને જુએ છે તો તે તપોવનમાં જવાની સર્વ ગોઠવણ કરી તઈયાર થઈને રથની વાટ જોતી બેઠી છે. લક્ષ્મણે તેની પાસે જઈને ‘આર્ય ! અભિવંદન કરું છું, એમ બોલીને પ્રણામ કર્યા એટલે સીતાએ કહ્યું, વત્સ ! ચિરંજીવી અને સદા સુખી રહો. એમ કહીને અમૃતિમ સ્નેહથી આશીર્વાદ દીધો. લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્ય ! રથ તઈયાર કરવાને સુમંત્રને કહ્યું છે તેથી તેને અવવાને હવે વધારે વાર નથી. સીતા એ સાંભળીને ખુશી થઈને પ્રયુક્ત વદનથી કહેવા લાગી,

વત્સ ! આજે પ્રભાતમાં તપોવન જોવા જઈશ એ આનંદમાં હું રાત્રે જરાજર ઉઘી નથી; સઘળી ગોઠવણ કરીને, તૈયાર થઈને હું દયારની બેઠી છું. હવે રથ આવે એટલે તેમાં બેસીને જઈએ. મેં ધાયું હતું કે, આર્યપુત્ર આવી વખતે મને તપોવન જવાને રોકશે, પરંતુ તેમણે તેમ નહિ કરતાં પ્રસન્ન મનથી જવાની આજ્ઞા આપી તેથી મને એટલો બધો આનંદ થયો છે કે તેનું વર્ણન મારાથી થઈ શકતું નથી. હું પેસે જન્મે ઘણી તપશ્ચર્યાના બળથી આવો અનુકુળ પતિ મેળવવા પામી છું, આર્યપુત્રના જેવો અનુકુળ પતિ કદાપિ બીજા કોઈના નશીબમાં થયો નહિ હશે એવું મને ભાસે છે. આર્યપુત્રનો સ્નેહ, દયા અને મમતાનું સ્મરણ થવાથી મને મહારા નશિયનો ગર્વ થાય છે, હું દેવતાઓની આગળ મન ધર્મ અને વચનથી નિરન્તર એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, જે ફરી મહારા નારી જન્મ થય તો આર્યપુત્રનેજ પતિ મેળવજે. આમ વાત કરતાં સીતા પ્રીતિપ્રદુલ્લભ નયનથી કહેવા લાગી, વત્સ ! વનવાસ કાળે મુનિપત્નીઓ જોડે મહારી ઘણી પ્રીતિ થઈ હતી તેઓને આપવા સારૂ આ સઘળાં શોભાયમાન વસ્ત્ર અને ઘણા ડાંમતી અલંકાર લીધા છે.

આટલું કહીને સીતા તે સર્વ વસ્ત્ર અને અલંકાર લક્ષ્મણને દેખાડવા લાગી, એટલામાં પ્રતિહારીએ આવીને ખજર કરી કે સુમંત્ર રથ જોડી દરવાજા ઉપર આવ્યો છે. સીતા તપોવન જવા માટે એટલી બધી આતુર થઈ હતી કે પ્રીતિહારની વાત સાંભળતાંજ ઘણી જલદીથી બધી સામગ્રી એકઠી કરીને તે લક્ષ્મણની સાથે રથમાં જઈ બેઠી. થોડી વારમાં રથ અયોધ્યામાંથી નીકળીને જંગલમાં પેડો, નયનને અને મનને પ્રીતિ પમાડનાર પ્રદેશ જોઈને સીતા આનંદિત થઈને કહેવા લાગી, વત્સ ! લક્ષ્મણ

હું જે મનોહર પ્રદેશ જોઉં છું એ કેવળ આર્યપુત્ર કૃપાનું ફળ છે. તેમણે પ્રસન્ન મનથી જવાની રજા નહિ આપી હોત તો આ આનંદ મને મળત નહિ. જેમ મેં આહ્વાદિત થઈને પ્રાર્થના કરી હતી તેમ તેઓએ પણ જવાની અનુકૂળતા દેખાડી હતી. લક્ષ્મણ મુખ્ય રવભાવ સીતાનું આવું હર્ષનું કારણ જોઈને અને છેલ્લી વારે રામચંદ્રે કેવી રીતે અનુકૂળતા દેખાડી હતી તેનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરીને ચિંતાતુર થયોઃ પણ અતિ કષ્ટથી ઉછળના શોકનો વેગ રોક્યો, અને અનેક યત્નથી પોતાનો ભાવ છુપાવીને સીતાની પેઠે તે પણ ઉપરથી હર્ષ દેખાડવા લાગ્યો.

આવી રીતે કંઈક દૂર ગયા પછી સીતા એકદમ શોકાતુર ચંદ્રે લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, વત્સ ! આટલી વાર સુધી હું આનંદથી કાળ ગાળતી હતી, પરંતુ એકાએક મ્હારો ભાવ બદલાઈ ગયો, મ્હારી જમણી આંખ ફરકે છે. આખું શરીર ધ્રુજવા માંડ્યું છે. અંતઃકરણ બહુજ વ્યાકુલ થાય છે અને પૃથ્વીને શન્યમય જોઉં છું ! અકસ્માત્ આમ ચંચલ ચિત્તવૃત્તિ તથા અસુખ થવાનું કારણ શું હશે તે હું સમજી શકતી નથી ! કાણ જાણે આર્યપુત્રને શું ને શું થતું હશે ? કદાચ તેમને કંઈ અશુભ બનાવતો બન્યો નહિ હોય ? અથવા ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી કંઈ માડી ખમર તો નહિ આવી હોય ? ત્યાં ગુરૂજન કેવી રીતે હશે. તેમાંનું કંઈ પણ જાણતી નથી. ગમે તે હોય પરંતુ કોઈ પણ માઠો બનાવ બન્યો છે તેમાં સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આવા આનંદની વેળાએ કેમ આવું ચિત્ત ચાંચલ્ય તથા અસુખનો સંચાર થાય ! વત્સ ! શા માટે આમ થતું હશે તે કહો. મ્હારા જીવમાં શું શું થાય છે; હવે મને તપોવન જોવાની અલિસાપા નથી; મ્હારું મન હવે અયોધ્યામાં જવા ઇચ્છે છે. વાડું હું તમને પુછું છું કે આર્ય-

પુત્રે સાથે આવવાને કહ્યું હતું, તે કેમ આવ્યા નહિ? રથમાં સદાશંકરી વેળાએ આનંદને લીધે હું આ વાત તેમને પૂછતાં વિસ્ફુરે ગઈ હતી. તેઓ નહિ આવ્યાથી મહારા મનમાં નાના પ્રકારના સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. વત્સ! શું કરવું જોઈએ તે કહો! મહારા ચિત્ત ચાંચલ્ય ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. રાવણ મને હરણ કરી લઈ ગયો તે વખતેજ માત્ર આવુંજ ચિત્ત ચાંચલ થયું હતું; ફરી વળી એવી કંઈ વિપત્તિ પડશે કે શી ખરાબી નીપજશે તે હું જાણી શકતી નથી. મનમાં હવે વારંવાર આવે છે કે તપોવન જોવા નહિ આવી હોત તો સારું થાત, જ્યારે હું આર્યપુત્રની પાસે રહું છું, ત્યારે કદિપણ આવું અસુખ મને ઉપજતું નથી. રહી રહીને મનમાં એમ થાયછે કે, હવે હું આ જન્મમાં આર્યપુત્રને જોવા પામીશ નહિ!

સીતાનું આવું ચિત્તચાંચલ્ય જોઈને અને ખેદ ભરેલું લાપણ સાંભળીને, લક્ષ્મણ ધણોજ શોકાતુર થયો પરંતુ અતિ મુસ્કલથી પોતાનો લાવ છુપાવીને, શિક્કા ચેહેરે, લથડતા અવાજે બોલ્યો, આર્ય! આપ ખેદ નકરો રઘુકુળના દેવતા આપણું મંગળ કરશે. આપણે સહિને મૂકીને આવ્યાં છીએ, કોઈ પાસે નથી, એ વાસ્તે આપણું ચિત્ત ચાંચલ થયું હશે એવું જણાયછે. આપ ગભરાશો નહિ. થોડીવારમાં એની નિવૃત્તિ થશે! કોઈ કોઈ વખતે સહિના ચિત્તમાં ફરક પડેછે; મન સ્વભાવતઃ ચાંચલ છે, તે સર્વ સમયે એક પ્રકારનું રહેતું નથી. આપ ગાભરાં થશો નહિ.

લક્ષ્મણનો શિક્કા ચહેરો અને ખોળામાં આવાજ જોઈને વધારે અશ્વસોસ દેખાડીને સીતા પૂછવા લાગી, વત્સ! તમારો લાવ જોઈને મહારા અંતઃકરણમાં ધણોજ સંદેહ થાય છે. મેં કદિ પણ તમારું મહોં આવું શીકું જોયું નથી. જો કંઈ અનિષ્ટ નીપજ્યું હોય તો તે મને સ્પષ્ટ કહી દો. આર્યપુત્રની તખ્તીયત તો કીક છેને? કાલે

સાંઝ પછી તેમની સાથે મ્હારે મેલાપ થયો નથી. તેમને મળ્યાથી આટલીવાર સુધી અસુખ રહેત નહિ એવું જણાયછે. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું. આર્થે ! આપ વ્યાકુળ થશો નહિ; આપની અધિરાધ તથા તબીબત ગભરાયલી જોઈને હું પણ અધીરો થયો હતો અને ગભરાયલો જણાયો હતો. તેથીજ આપે મને શીકા એહેરાનો અને લથડતા અવાજનો જોયો છે; નહિ તો વાસ્તવિક તેમ નથી. આપની વિરહ કંઈ વિચાર કરશો નહિ જેટલો વિચાર કરશો તેટલી અધિરાધ તથા અસુખ વધશે.

આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ગોમતીના કિનારે જઈ પહોંચ્યાં. આ વેળાએ સર્વ ભુવન પ્રકાશક ભગવાન સૂર્યનારાયણ અસ્ત થયા હતા, સાંઝની વેળાએ ગોમતીનો કિનારો ઘણોજ રણિયામણો લાગતો હતો. તે વેળાએ ત્યાં અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા મનુષ્યો જવાથી પણ સ્વસ્થચિત્તવાળા થતા હતા, અને નહિ કહી શકાય એવો આનંદ અનુભવ કરતા હતા. સાંભળ્યને લીધે, સીતાના અન્તરનાં અસુખ પણ અહિં સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયાં, લક્ષ્મણ તે જોઈને ઘણોજ આનંદ પામ્યો. તેઓ તે રાત્રે ત્યાં રહ્યાં. જનકી મુસાફરીના શ્રમથી અને વિશેષે કરીને મનની ઉત્કંઠાથી બહુજ થાકી ગઈ હતી. તેથી જલદીથી ઉઘી ગઈ. જ્યાંસુધી તે જાગતી હતી, ત્યાંસુધી લક્ષ્મણે સાવચેતથી તેને નાના પ્રકારની મનોહર વાતોમાં લગાડી હતી કારણ કે તેને ખીજી તરફ ધ્યાન આપવાનો અવકાશ ન મળે. હુંકામાં દિવસે જનકીના મનમાં જેવો અસુખનો સંચાર થયો હતો, તેવા કંઈ પણ ચિન્હ રાત્રીએ જોવામાં આવ્યાં નહોતાં.

પ્રભાત થતાંજ, તેઓ ગોમતીના કિનારા ઉપરથી ચાલ્યાં. સીતા, જમણી અને ડાબી તરફનો પરમ રમણીય પ્રદેશ જોઈને ઘણીજ ખુશી મેળવવા લાગી. પહેલે દહાડે તેને જે ઉત્કંઠા તથા

અમુખ ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેનાં કેંઈ પણ સંકલ્પ આજ જોતામાં
આવ્યાં નહિ.

ધીરે ધીરે રથ ભાગીરથીના કીનારા ઉપર પહોંચ્યો. આ
પવિત્ર નદીને પેલે પાર લમ્બ જઈ, સીતાને આ જન્મને માટે પતિ-
ત્યાગ કરીને મ્હારે પાછું આવવું પડશે, એવો વિચાર ચત્રાથી
લક્ષ્મણનો શોકસાગર અહુજ વેગથી ઉછળી આવ્યો. હવે પોતાનો
ભાવ છુપો રાખી શક્યો નહિ અને આંસુનો વેગ રોકવા પામ્યો
નહિ. લક્ષ્મણની આવી સ્થિતિ જોઈને સીતાએ દિગ્ગીર થઈને તેને
પુછ્યું, વત્સ! શા કારણથી તમારો આધે ભાવ થયોછે તે કહો.
ત્યારે લક્ષ્મણે આંખમાંનાં આંસુ રોકીને કહ્યું, આયે! આપ
વ્યાકુલ થશો નહિ; અહુકાળ પછી ભાગીરથી જોવાથી મ્હારા અંતઃક-
રણમાં કહી શકાય નહિ એવા ભાવનો ઉદય થયો છે, તેથીજ
અકસ્માત મ્હારી આંખમાં આંસુ આવ્યાંછે. આપણા પૂર્વજે કપિલના
આપથી જળીને ભસ્મ થયા હતા; તેથી ભગીરથને ઘણા કષ્ટથી આ
ગંગા દેવીને ભૂમંડળમાં લાવીને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તે ભાગી-
રથીનું દર્શન સાંભરી આવ્યાથી આવું ચિત્ત વૈકલ્ય થયું છે એવું
જણાયછે. સીતા ઘણીજ મુગ્ધ સ્વભાવની તથા અહુજ સરળ હૃદયની
હતી તેથી લક્ષ્મણનાં આ વાક્યો સાંભળીને ઘણીજ સંતુષ્ટ થઈ
અને ગંગા પાર થવા માટે અહુજ ઉત્સુક થઈને લક્ષ્મણને વારંવાર
લાં જવાને કહેવા લાગી; પરંતુ ગંગા પાર ગયાથી અતિ શોકસા-
ગરમાં પડવું પડશે તે વાત હજી સુધી તે જાણતી નહોતી.

કેટલીક વારે નાવ મળ્યું એટલે લક્ષ્મણે સુમંત્રને રથ સોંપી
ત્યાંજ રાખવાનું કહ્યું અને પોતે સીતાની સાથે નાવમાં બેઠા થોડી
વારમાં તેઓ ભાગીરથીની પાર ઉતર્યા. સીતા તપોવન જોવા માટે
અહુજ ઉત્સુક થયેલી હતી તેથી જલદીથી ચાલવા લાગી ત્યારે

લક્ષ્મણે કહ્યું, આર્યે ! જરા થોભો; મ્હારે આપને કંઈ કહેવું છે તે આ જગાએજ કહું, આટલાં વાક્ય મુખમાંથી નીકળતાંજ લક્ષ્મણ નીચું માથું કરીને રેવા લાગ્યો. સીતા ચકિત થઈને તેને પૂછવા લાગી, વત્સ ! તમે કંઈ બોલવા ધારતા હતા તે તો કંઈ બોલ્યા નહિ અને શા માટે આમ રેઓછો ? જે કહેવાનું હોય તે જલદીથી કહો. તમારો ભાવ બદલાયલો જોવાથી મ્હારો પ્રાણ વ્યાકુળ થાયછે. શું અહિં આવતી વેળાએ આર્યપુત્રના કંઈ અશુભ સમાચાર તમે સાંભળ્યા હતા અથવા બીજી કોઈ જાતની હાનિ થઈ હતી ? જે થયું હોય તે જલદીથી કહો. તે સાંભળીને લક્ષ્મણે કહ્યું, દેવિ ! શું કહું ? મ્હારાથી બોલવાનું નથી ! આદર્શની આજ્ઞા માન્ય કરવાથી મ્હારા નરીયમાં આવું આવશે એવો મેં સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કર્યો નહોતો ! જે બનાવ બન્યોછે તે સાંભરી આવ્યાથી મ્હારું હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ જાયછે. આની પેહેલાં મ્હારું મૃત્યુ થયું હોત તો હું પોતાને લાગ્યશાળી સમજત ! અરે મૃત્યુના કરતાં પણ બીજી કંઈ વધારે દુરઘટ પીડા હોત તો તે પણ મને સારી લાગત, પરંતુ આજે મ્હારે આવું નિષ્કુર કામ કરવાનો ભાર લેવો પડત નહિ. હા વિધાતા ! તારા મનમાં શું આમજ હવું ? આમ કહીને જમીનમાંથી ઉખડેલા ઝાડની પેઠે જમીન ઉપર પડીને લક્ષ્મણ હાહાકાર કરવા લાગ્યો.

સીતા લક્ષ્મણની આવો ન ધારેલો ભાવ બદલાયલો જોઈને થોડીવાર સુધી સ્તબ્ધ તથા બેલાન જેવી થઈને ઉભી રહી, પણ પછી તેનો હાથ પકડીને તેને જમીન ઉપરથી ઉભો કરીને પોતાના લુંગડાના છેડા વડે તેની આંખમાંનાં આંસુ લુછ્યા; તેથી તે જરા શાંત થયો ત્યારે શોકમય વચનથી પૂછ્યું વત્સ ! શા કારણથી તમે આટલા વ્યાકુલ થયા હતા ! શા વારતે તમે મૃત્યુની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી ? હું તમારું મિત્ર બાળજી વિકલ જોઈં છું, સહેજ કારણથી તમે

આટલા વ્યાકુલ તથા અસ્થિર થાઓ એવા નથી માટે જે ખરી વાત હોય તે મને કહો, આર્ષપુત્રને તો કંઈ અમંગળ થયું નથીને ? તમે તેમના પ્રાણુજેવા છો, તમારો ભાવ જોવાની જણાય છે કે, તેમને અમંગળ થયું હશે. કાલે બપોરે મ્હારું ચિરા ચિહ્ન થયું હતું, તેનું કારણ એજ હોતું જોઈએ, એવું હવે મને સમજાય છે. જે હોય તે જલદીથી કહીને મ્હારું જીવન બચાવો, મ્હારા દુઃખનો છંડો આણો. જલદીથી કહો, હવે વખત લગાડશે નહિ. હું સ્પષ્ટ સમજું છું કે મારી ખરાબી થઈ છે, નહિ તો આવી વેળાએ આટલા વ્યાકુલ થાઓ નહિ.

સીતાની આવી વ્યાકુલતા અને ખીન્નતા જોઈને લક્ષ્મણનો શોકાન્નિ ધણોજ પ્રબલ થયો. તેથી આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં, ગળુ બેસી ગયું ને વાચા બંધ થઈ ગઈ. 'ગમે એટલું નિષ્કુર હોય તો પણ અંતે અવશ્ય કહેવુંજ પડશે' એવો વિચાર કરીને લક્ષ્મણ કહેવા માટે વારંવાર યત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ કાંઈ રીતે તેના મ્હોંમાંથી એ વાક્યો નીકળી શક્યાં નહિ. તેની આવી અવસ્થા જોઈને સીતા તેનો હાથ પકડીને વ્યાકુલ ચિત્તથી ગભરાઈને વારંવાર કહેવા લાગી, વત્સ! હવે વાર ના લગાડો. આર્ષપુત્રે જે આજ્ઞા આપી હોય, તે ગમે એટલી નિષ્કુર હોય તો પણ જલદીથી કહો; તમે કંઈ સંકાય પામશો નહિ હું આમ્રહથી કહું છું કે જે કહેવાનું હોય તે નિઃશંક ચિત્તથી કહો. તમ્મરં બોલવું સાંભળીને તથા તમારા ભાવ જોઈને મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે મ્હારું નશીબ પુટયું છે. શું થયું છે તે જલદી કહી દો. હવે વિલંબ ના કરો. હું હવે એક પણ પણ આવી સંદેહની અવસ્થામાં રહી શકતી નથી ? જે હોય તે કહીને મારા પ્રાણનો બચાવ કરો. શું આર્ષપુત્રનું કંઈ અમંગળ તો નિપજ્યું નથી ? જે તેઓ

કુશળ હોય તો મ્હારી ગમે એટલી હાનિ થાય તોપણ હું દિવસગીર થનાર તથી; જલદી ના કહો તો તમને મ્હારા સમ છે. હવે વિલંબ કરશો તો વધારે વાર મને જીવતી જોશો નહિ. જો દુઃખ દધને મ્હારો પ્રાણ તજવાનો તમારો અભિપ્રાય ના હોય તો દીલ કર્યા વિના જલદીથી કહીદો.”

સીતાની આવી અવસ્થા જોઇને લક્ષ્મણે વિચાર કર્યો કે, હવે વિલંબ કરવો નહિ જોઇએ. પછી ધણા પ્રયત્ન કરીને પેહેલાના કરતાં સ્થિર રાખીને, અતિ કષ્ટથી તે કહેવા લાગ્યો, “આર્યે ! શું કહું ? કહેતા મ્હારું રક્ત ચુરેચુરા થઇ જાય છે ! આપ એકલાં રાવણના ઘેર રહ્યાં હતાં, એ કારણથી પ્રજા આપના પવિત્રપણા વિષે સંદેહ આણીને આપને માથે દોષ મૂકે છે તે સાંભળીને આર્ય રામચંદ્રે સ્નેહ, દયા અને મમતા ઉપર સામકું પાણી મુકીને એ અપવાદ દુર કરવા માટે આપનો પરિત્યાગ કર્યો છે ! મને આજ્ઞા આપી છે કે, તું તપોવન જોવાના જગથી આર્યાનિ ક્ષેત્ર જઈને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મુકીને આવતો રહે. આ પેલો વાલ્મીકિનો આશ્રમ દેખાય છે.

આટલું કહેતાં લક્ષ્મણ મુચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયો. સીતા પણ તે સાંભળતાંજ અચેત થઈને મ્હોટા તોફાનમાં જેમ કેળના ઝાડની અવસ્થા થાય છે તેમ જમીન ઉપર પડી ગઈ. થોડીવારમાં લક્ષ્મણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તેણે ધણા યત્નથી જનકીને સાવચેત કરી. જનકી શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી ઉન્મત્તની પેઠે એકી નજરે લક્ષ્મણનું મ્હોં જોવા લાગી. લક્ષ્મણ મુંઢતી પેઠે મુંઝે મ્હોંએ માથું નીચું કરીને સજળ આંખે ઉભો હતો. થોડો વખત થયા પછી સીતાની આંખમાંથી પ્રજળ વેગથી આંસુ પડવા લાગ્યાં, ગભરાઈને તે હાંફવા લાગી, તેનું આખું શરીર ઝૂંજવા

માંડયું. આવી હાલત જોઈને લક્ષ્મણે ધણેજ વ્યાકુલ થઈને સીતાને સાંત્વના આપવા માટે યત્ન કર્યો, પરંતુ શું કરીને સાંત્વના આપે તે નહિ સમજાયાથી મુદ્દ થઈને રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે કેટલોક વખત ગયા પછી સીતા ચિત્રના કરતાં પણ વધારે સ્થિર થઈને બોલી, લક્ષ્મણ ! કાને દોષ દઉં ? સધળો મહારા અદૃષ્ટનો દોષ છે; નહિ તો રાતની પટ્ટરાણી થઈને કામગ્યે કદિપણ મહારા જેવું દુઃખ ભોગવ્યું છે. તે જાણતા હો તો કહો. મેં સમગ્ર લીધું છે કે, આખો જન્મારો દુઃખ ભોગવવા માટેજ મહારો સ્ત્રીનો જ મ થયો છે. વત્સ ! શ્રેષ્ઠી મહારી આવી અવસ્થા થશે તે કામના મનમાં નહોતું. ઘણે વર્ષે આર્યપુત્રની સાથે મેળાપ થવાથી મેં વિચાર કર્યો હતો કે, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો; પરંતુ વિધાતાએ મહારા નશીબમાં ખીન્ન હજારો દુઃખ લખી રાખ્યાં છે; તે હું સ્વપ્નામાં પણ જાણતી નહોતી. હાયરે વિધાતા ! તારા મનમાં શું આવુંજ હતું !!

આમ કહેતાં, ગનકાના કંઈ બંધ થઈ ગયો. તે કેટલીકવાર મુઠ્ઠી એક શબ્દ પણ બોલી શકી નહિ; પછી લાંબો નિશ્વાસ મૂકીને બોલી, 'લક્ષ્મણ ! મેં આગળે જન્મે કેટલાં મહાપાતક કર્યા હશે કે હું કહી શકતી નથી, નહિ તો વિધાતા મહારા નશીબમાં આટલાં દુઃખ ભોગવવા શા માટે લખે ? અરે પણ તેમાં વિધાતાનો અપરાધ શ્રેષ્ઠ ? સૌ પોત પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે. મેં આગળે જન્મે જેવાં કામ કર્યા હશે તેનું આ જન્મમાં ફળ ભોગવું છું ! આગળે જન્મે મેં કાંઈ પાતેવના સ્ત્રીનો તેના પતિથી વિયોગ કરાવ્યો હશે, તે મહાપાપથી આજ મહારી આવી દુર્દશા થઈ એમ જણાય છે; નહિ તો આર્યપુત્રનું હૃદય રોદ્ધ, દયા અને મમતામાં પરિપૂર્ણ છે, અને હું પણ બહુ પતિપ્રાણી અને પવિત્ર છું, તે પણ તેઓ સારી પેઠે જાણે છે; તથાપિ એવી વેળાએ એમણે મહારો પરિત્યાગ

કર્યો છે કે, તે દેવળ મહારા આગલા જન્મમાં કરેલા કર્મનું ભાગ
 હોવું જોઈએ. વત્સ ! હું વનવાસથી ખેદ કરતી નથી. આર્ય પુત્રની
 જોડે ઘણા કાળ સુધી વનવાસ ભોગવતી હતી તે વેળાએ કાંઈ
 દિવસ એક પળને માટે પણ મહારા અંતઃકરણમાં દુઃખ ઉત્પન્ન
 નહોતું. આર્ય પુત્રની જોડે આત્મી ઉન્મર સુધી વનવાસમાં રહાથી,
 મને કંઈ પણ અસુખ થાત નહિ. ગમે તેમ હો, મહારા અંતઃકરણમાં
 આટલાં માટેજ દુઃખ થાય છે કે આર્ય પુત્ર મહારો શા અપવાદથી
 ત્યાગ કર્યો છે ? તે મુનિપતિની પ્રશ્નશો તો તેઓને શો જવાબ આપાશો !!
 તેઓ આર્ય પુત્રને કહણાસાગરરૂપ જાણે છે. તેથી હું ખેદ કરણ
 કહીશ તો તેઓ કદિપણ માનશે નહિ; તેઓ મનમાં ધારણ કે,
 મેં કંઈ મહોટો અપરાધ કર્યો હશે, તેથી આર્ય મહારો પરિત્યાગ
 કર્યો છે. વત્સ લક્ષ્મણ ! જો હું ગર્ભવંતી ના હોત, તો આ થડિયે
 તમારી સમક્ષ ભાગીરથીના પવિત્ર પાણીમાં ડુબીને પ્રાણત્યાગ કરત.
 હવે મહારે જીવવામાં કાંઈ શક નથી. આવી અવસ્થામાં શું મહારે
 પ્રાણ રાખવો જોઈએ ? મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે આર્ય પુત્ર મહારો
 ત્યાગ કર્યો છે એ સાંભળતાંજ મહારો પ્રાણ નીકળી ગયો નહિ ?
 ખચીત મહારે જેવો કદશુ પ્રાણ ઝીળ કાઢતો નહિ હોય, નહિ
 તો લમણા પણ શું નીકળી જાય નહિ ? અથવા વિધાતાએ મને
 દુઃખ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, અને મહારો પ્રાણ ત્યાગ થવાથી
 તેનો તે સંકલ્પ નિષ્ફળ થઈ જાય, એ વાસ્તે હું જીવતી રહીશું !!

આમ ખેદ કરતી અને વિલાપ કરતી કરતી, સીતા નિશ્વાસ
 નાખી હાય શું થયું, એવું કહીને પાછી મૃત્તિકા થઈને જમીન
 ઉપર પડી ગઈ. સુશીલ લક્ષ્મણ તેની આવી હાલત જોઈને ઘણાજ
 શોકાતુર થયો અને એધાર આંસુ પાડી રડવા લાગ્યો; અને પ્રજ્ઞ-
 રંજન માટે રામચંદ્રની અસૌકિક દરતા અને પ્રીતિએજ આ
 અનર્થનું મૂળ જાણીને ઘણાજ ખિન્ન થઈને સ્વગત કહેવા લાગ્યો.

કે, જો આની પહેલાં મહાર મૃત્યુ થયું હોત તો આ લોકથી અને ધર્મથી વિરક્ત કામ મહારે જોતું કે કરવું પડત નહિ ! આર્યની આજ્ઞા પાળવામાં સંમત થઈને મેં અતિ અસત્ કર્મ કયું છે ! મહારા જેવો દુષ્ટ તથા કદાચ કાળજીનો માણસ બીજો કોઈ નથી નહિ તો આવા નિષ્કુર કામનો ભાર કેમ લઉં ? આવી સરળ હૃદયની પવિત્ર અને પતિપ્રાણી સ્ત્રીને આવી ખરાબ વાત કેમ સંભળાવું ? આર્યની આજ્ઞા લોપીને. હું જો આખી ઉમર સુધી તેમનો અપ્રિય થાત તથા જન્માંતરે નરકમાં જાત તો પણ આનાં કરતાં તે હજારો દરજે સારું માનત. સર્વ રીતે મેં અતિ ખરાબ કામ કયું છે હા વિધાતા ! કેમ તમે મને આવું નિષ્કુર કામ બળવવાનો ભાર લેવાની પ્રવૃત્તિ આપી !!

હા સખત હૃદય ! તું હજી સુધી કેમ દુકડે દુકડા થયું નહિ ! હા કદિન પ્રાણુ ! તું હજી સુધી કેમ આઘ્યો ગયો નહિ. હા દગ્ધ શરીર ! તું હજી સુધી કેમ ચૂરેચૂરા થયું નહિ. હવે હું આર્યની આ અવસ્થા જોઈ શકતો નથી ! હા આર્ય તમે આવા કદાચ હૃદયનાછા તે હું સ્વપ્નામાં પણ ધારતો નહોતો, જો તમારા મનમાં આટલું જ હતું તો આર્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં જે અતુલ યત્ન કર્યો તે કરવાની શી જરૂર હતી ? રાવણ હરણ કરી ગયા પછી ઉન્મત તથા બેશુદ્ધ થઈને હાહાકાર કરીને ફરતા ફરવાની શી આવશ્યકતા હતી ? તમે અંતે આવું કરશો તેથીજ શું આપણે લોકાની લડાઈમાં આટલું કષ્ટ સહન કયું હતું ? ગમે તેમ હો, તમારા જેવો નિર્દય આ ભૂમંડળમાં બીજો કોઈ નથી.

થોડીવાર સુધી આવી રીતે ખેદ અને રામચંદ્રને તિરસ્કાર કરીને. લક્ષ્મણ ઉછગી રહેલા શોકનો વેગ સમાવીને સીતાને શુદ્ધિમાં આણવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી સીતા થોડી વાર સુધી સ્તબ્ધ બાવથી રહીને, રોહપૂર્વક લક્ષ્મણને કહેવા લાગી,

પવત્સ! ધીરજ ધરો, હવે વિજ્ઞાપ તથા પરિતાપ કરશે નહિ, સહિ નસીયને લીધે બને છે; મહારા નસીયમાં જે થનાર હતું તે થયું છે, તે માટે હવે તમે ખેદ કરો નહિ. શોકને રોકીને તથા મહારો વિચાર છોડી દેખને, જલદીથી, તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. તેઓ મહારો પરિત્યાગ કરે ખેદથી અસ્થિર થના હશે, તેમાં સંદેહ નથી; તેમનો શોક જન્ય તથા ચિત્ત સ્થિર રહે તેને માટે તમે જાન કરજો. તેમને કહેજો કે મહારો ત્યાગ કર્યો છે તેથી શોક કરવાની જરૂર નથી; આપે ડહાપણનું કામ કર્યું છે પ્રાણ આપીને પણ પ્રગ્નને ખુશી રાખવી એ રાગનો સુવર્ણ શ્રેષ્ઠ લક્ષણ છે; મહારો પરિત્યાગ કરીને આપે રાજધર્મ પ્રતિપાત્રન કર્યો છે. હું તેમનું મન જાણું છું, તેઓએ કેવળ લોકોપવાદના ભયથી આવું કામ કર્યું છે, તેમાં મને કંઈ પણ સંદેહ જાગતા નથી. તેઓ શોક તથા ખેદ પરિત્યાગ કરીને, પ્રશસ્ત મનથી પ્રગ્નનું જ્ઞાનપાત્રન કરે એજ હું ઇચ્છું છું. તેઓના ચરણમાં મહારા પ્રણામ નિવેદન કરીને કહેજો કે, અહીં પિ હું લોકોપવાદના ભયથી અંધારામાંથી નીકળી છું પણ આપના અંતઃકરણમાંથી ખસી નથી. હું તપોવનમાં રહીને જન્માન્તરમાં પણ આપને પતિ મંગલું એનું માટે તપશ્રયા કરીશ. આપે મને ભાર્યા ભાવથી છોડી છે. પરંતુ સમાન્ય પ્રગ્ન તરીકે તો હું તજ્ઞ નથી. તેઓ સસાગરા પૃથ્વીના અધીશ્વર છે, તેથી જ્યાં રહીશ ત્યાં તેમના અધિકાર વિના જાણી નથી.

આટલું જાણીને ધણીજ શોકાતુર થઈને સીતા થોડીવાર સુધી સુપ રહી, ત્યાર પછી અત્યંત કંઠજ સ્વરથી કહેવા લાગી હૃદયમણ! મહારા નસીયમાં જે બનવાનું હતું તે તો બન્યું છે, તેનું માટે હું આટલી દીનગીર થતી નથી; પણ કાણ જાણે આર્યપુત્રન. મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન થયે, તે વિચારથી હું અસ્થિર બની છું તેમને વિનય-પૂર્વક કહેજો કે આપ શોક છોડી દેખને આનંદમાં દિવસ ગાળજો

મહારાજ દુઃખ હદ વગરનું થયું છે ખરું, પરંતુ હું તેઓને કંઈ પણ દોષ આપનારી નથી, મહારાજ જેવું નસીબ હતું તેવું બન્યું છે; એ વાસ્તે તેઓ શોક ન કરે. વત્સ! તમને પણ કહું છું કે, તમે સર્વદા તેમનો પાસે રમેજે ક્ષણવાર પણ તેમને વીડીશો મુશ્કેલી નહિ. એકલા રહેવાથી તેમની ઉત્કંઠા તથા અસુખ વધશે. તેઓ ખુશીમાં રહેશે તો હું ખુશી થઈશ. તેઓ જંગા થોડે મુખી રહે તેને માટે સરદાર વચન કરાવે.” આટલી વાત કહીને, લક્ષ્મણનો હાથ પકડીને, સીતા રાત્રી આંખે કણ્ણા વચનથી ખાત્રી, “તમે મહારાજી આગળ સોમન આપ્યો કે આ વિષયમાં હું કદી પણ ઉદાશી રહીશ નહિ. તમારનમાં રહીને, જે સોંકાના મહેલોએ સાંભળીશ કે, આર્યપુત્ર કુશળ છે, તો મહારાજ સમગ્ર દુઃખ દૂર થયવું જાણીશ.”

આ વાત પૂરી કરતામાંજ સીતાની આંખમાંથી આંધાર આંસુ પડેલા કાગ્યાં તેના પતિપરાયણતાનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણપૂર્ણ વચન સાંભળીને લક્ષ્મણનો શોકાવેશ પ્રયત્ન વેગથી ઉછળ્યો. આંસુથી તેના ગાત્ર ભીંજાઈ ગયા. સીતાએ લક્ષ્મણને સાંવના આપીને કહ્યું, “વત્સ! શોકનો વેગ રોકીને જલદીથી તમે આર્યપુત્રની પાસે જાઓ. હવે વચન ત્રગાડશો નહિ.” વારંવાર આવી રીતે કહીને તે લક્ષ્મણને વિદાય કરવા માટે ઘણીજ આતુર થઈ. લક્ષ્મણ સીતાને પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો, અને રાત્રી આંખે, ખંદયુક્ત વચનથી કહેવા કાગ્યો, “આર્યે! આપ પહેલેથીજ જેનાં આગ્યાં છે કે, હું આર્યનો આજ્ઞાકારક છું. જ્યારે તેજ આજ્ઞા કરેછે, ત્યારે હું ખીજી કંઈ વાત નહિ કહેનાં તરત તે પાલન કરું છું. પ્રાણ આપીને પણ મ્હોટા ભાઈની આજ્ઞા પાળવી એ ન્હાના ભાઈનો મ્હોટો ધર્મ છે. હું તે ન્હાના ભાઈના ધર્મનો મ્હોટો ધર્મ છે. હું તે ન્હાના ભાઈના ધર્મનો અનુવર્તી થઈને આર્યની આ ભયાનક આજ્ઞા પાળવા આગ્યો છું. પશ્ચર

જેવી જાતી કરીને જે કામ કરવાનો ભાર મેં લીધો તે બળબળુ મારી છેલ્લી પ્રાર્થના એ છે કે મહારા ઉપર આપનો જે અનિર્વાચનીય સ્નેહ તથા વાત્સલ્ય છે, તેમાં કંઈ ફરક ન પડે. ખીજું, આર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે આવું ભય પમાડે એવું આચરણ કરીને મેં મોટો અપરાધ કર્યોછે તેને માટે કૃપા કરીને ક્ષમા કરવું.”

લક્ષ્મણને આવી રીતે શોકાતુર બેઠાને, સીતાએ કહ્યું વત્સ ! એમાં તમારો અપરાધ શો ? શા માટે તમે આટલો ખેદ કરો છો ? તમારા ઉપર ગુસ્સે તથા નાખુશ થવાનું મને સ્વપ્નમાં સૂઝ્યું પણ નથી. હું મન કર્મ વચનથી દેવતાઓ આગળ એવી પ્રાર્થના કરું છું કે, જન્માન્તરે પણ તમારા જેવો યુવવાન દેવર (દીયર) મને મળે; તમે ચીરંજીવી થાઓ. તમે અયોધ્યામાં જન્મીને આર્યપુત્રના ચરણમાં મહારા પ્રણામ નિવેદન કરવું. ભરત, શત્રુઘ્ન તથા મહારી બહેનોને સ્નેહપૂર્વક બોલાવવું. સામુઓ ત્યારે ભગવાન ઋષ્યશૃંગના આશ્રમમાંથી આવે, ત્યારે તેઓના ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ નિવેદન કરવું. વત્સ ! તમને એક વાત કહી રાખું છું કે, હું સદા દુઃખિયારી થઈ છું; વિધાતાએ મહારા અદ્રષ્ટમાં સુખ લખ્યું નથી; તેથી મહારી આવી ખરાબી થઈ છે તેટલા માટે હું કંઈ દુઃખ ગણતી નથી. પરંતુ એટલું કરવું કે, મહારી બહેનો દુઃખ ના પામે. તેઓ મહારે માટે ઘણીજ શોકાતુર થશે માટે બંધી કરીને તેમનો શોક જલદી દૂર થાય તેને માટે તમે ત્રણ જણાઓ સતત યત્ન કરવો, તેઓ સુખમાં રહ્યાથી ઘણેક લાશે મહારું દુઃખ નિવારણ થશે. તેઓને કેહેવું કે, હું અદ્રષ્ટનું કૃપા ભોગવું છું. મહારે માટે શોકાતુર થવાનું તથા કલેશ ભોગવવાનું પ્રયોજન નથી.

આમ કહીને સ્નેહપૂર્વક વારંવાર આશીર્વાદ આપીને, સીતાએ લક્ષ્મણને જવાને કહ્યું. લક્ષ્મણ આંસુ ભરેલી આંખથી અને ગદગદ

વચનથી હાથ જોડીને બોલ્યો, “આર્યે! મહારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. આટલું બોલીને પાછો પ્રણામ તથા પ્રદક્ષિણા કરીને તે નૌકામાં બેઠો; સીતા એકી ટસે એના તરફ જોઈ રહી. નૌકાક્ષણ કાળમાં ભાગીરથીને બીજે પાર જઈ પહોંચી. લક્ષ્મણ કિનારે ઉતરીને કટલીક વાર સુધી એકીનજરે જનકીને જોઈને રોતો રોતો રથમાં બેઠો. રથ ચાલવા માંડ્યો. જ્યાંસુધી જોવાયું ત્યાંસુધી એકીનજરે લક્ષ્મણે સીતાને જોઈ; અને સીતાપણ ચિત્રની પેઠે રથ તરફ નજર કરીને ઉભી રહી હતી. જ્યારે રથ ધીમે ધીમે દૂર જતો ગયો ત્યારે લક્ષ્મણ સીતાને જોઈ નહિ શકયાથી હાહાકાર કરવા લાગ્યો તથા કપાલ ઉપર હાથ પછાડીને રોવા લાગ્યો. સીતાએ પણ રથને આંખથી દૂર થયેલો જોઈને ટોળામાંથી વિછુટી પડેલી મૃગલીની પેઠે ઉંચે અવાજે રોવાનો આરંભ કર્યો.

સીતાનું રોવું સાંભળીને, આસપાસના ઋષિકુમારો શબ્દ અનુસારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા; આવીને જુએછે તો એક સૂર્ય સમાન તેજવાળી સ્ત્રી, હાહાકાર કરી રહતી અને કપાલ ફૂટીને ઘણીક જાતના વિલાપ તથા પ્રરિતાપ કરતી દોડી તે જોતાંજ તેઓના કોમળ હૃદયમાં ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ દોડતા વાદ્ધી-કિની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક નમ્ર વચનથી કહ્યું, ભગવાન! અમે, કૃષ્ણ, કુત્સ, અને સમિધ એકઠાં કરવા માટે ભાગીરથીની પાસેના જંગલમાં પ્રરતા હતા; ત્યાં અકસ્માત્ સ્ત્રીનો રોવાનો અવાજ સાંભળાયો, અને તેની શોધમાં થોડા આગળ ગયા તો જોયું કે, એક અઘોરિકાક રૂપલાવણ્યવતી પરિપૂર્ણ સ્ત્રી, અનાથની પેઠે ઘણો વિલાપ કરીને ઉંચ સ્વરથી રૂવેછે, તેમને જોયાથી અમને ભાસ થયો કે, કમળાદેવી પૃથ્વીમાં આવીછે, તે કાણ છે, શા કારણથી રૂવેછે, તે કંઈ જાણી શક્યા નહિ; પરંતુ તેનો ખેદ ભરેલો ચેહેરો જોયાથી અને વિલાપના વાક્ય સાંભળ્યાથી અમારા હૃદયના ચુરેચુરા થઈ ગયાં.

અમે હિંમત કરીને, તેમને કંઈપણ પૂછ્યું નહિ. છેલ્લે આપની પાસે ખપ્પર આપવી ઉચિત જાણી તેથી અમે દોડતા આપની પાસે આવ્યા છીએ. હવે જે યોગ્ય જણાય તે કરો.

ઋષિદુમારેનાં મહોંથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ તરત ભાગીરથીની કિનારે જઈ પહોંચ્યા, અને સીતાની સામે જઈને સ્નેહપૂર્વક, પ્રશાંત સ્વરથી કહેવા માંડ્યું, વત્સ ! વિલાપ પરિત્યાગ કર. શા કારણથી તું મહારા તપોવનમાં આવી છે. તે તારા આવવાની આગમજ હું સર્વ જાણું છું; તું મિથિલાધિપતિ રાજ જનકની કુંવરી છે, કૌશલ્યાધિપતિ મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છે, અને રાજધિરાજ રામચંદ્રની પટરાણી છે. રામચંદ્ર, મિથ્યા લોકાપવાદ સાંભળ્યાથી ચક્રચિત્ત થઈને તથા સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યાવિના નિરપરાધથી તને પરિત્યાગ કરી છે.” સીતાએ શાન્તવના વાક્ય સાંભળીને આંખમાના આંસુ કુંઝી નાંખ્યા નેશાન્ત મુર્તિવાળા મહર્ષિને સામે ઉભા રહેલા જોઈ ખોળો પાથરીને તેમની ચરણવંદના કરી વાલ્મીકિએ, રઘુકુતિત્તક પુત્રની માતા થા એવો આશીર્વાદ આપીને કહ્યું, વત્સ ! હવે અહિં રહેવાનું પ્રયોજન નથી, મહારા આશ્રમમાં ચાલ; હું મહારી કન્યાની પંક ત્હાડે લાલનપાલન કરીશ, મહારી પાસે રહ્યાથી તને કંઈ પણ કલેશ થશે નહિ. શેહેરના રહેવાસીઓ વનનું નામ સાંભળ્યાથી ભયભીત થાય છે, પરંતુ તપોવનમાં ભયની કંઈપણ સંભાવના નથી. મહારી તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી હિંસક જંતુઓ પણ પોતાની સ્વભાવિક આશિયતો પરિત્યાગ કરીને એક મેક જોડે દોસ્તીથી વર્તે છે. આ તપોવનનો એવો મહિમા છે કે, અલ્પકાળ રહ્યાથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે. તને પુરાં દિવસ થવા આવ્યા છે એવું જણાય છે; પ્રસવ થવા પછી પુત્રસંસ્કારવિધિ યથારીતિથી કરવામાં આવશે, કોઈ પણ ભાગ અંગ વગરનો થવા પામશે નહિ. સરખી ઉમ્મરની મુનિકન્યાઓ તારી સખી થશે, તેઓની સાથે રહ્યાથી તને ધણોજ

આનંદ મેળવશે. વિશેષ કરીને તારે પિતા મહારા પાસે મિત્ર છે; તેથી મહારા તપોવનમાં રહ્યાથી, તારા પિતાના ધરના જેવું સર્વ સુખ મેળવશીશ; હું પુત્રીની પેઠે તારી ખાતરદારી કરીશ. એટલા માટે. વત્સ! હવે વખત લગાડ ના, મહારી જોડે ચાલ.

આવું કહીને સીતાને વાલ્મીકિ મુનિ પોતાની સાથે તપોવનમાં લઈ ગયા, અને ત્યાં સર્વ માણસોને સીતાની આજ્ઞા પાળવાને કહ્યું અને સરખી ઉમ્મરની કન્યાઓના હાથમાં સીતાનો લાલન પાલન કરવાનો ભાર સોંપ્યા. મુનિકન્યાઓ, તેના સમાગમથી પરમ આનંદિત થઈ અને જેના યોગે તેનું ચિત્ત સ્થિર થાય તેને માટે ઘણા યત્ન કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ચિંતાતુર.

સીતાને વનવાસ આપીને, રામ ઘણાજ શોકાતુર થયા, અને ખાવાપીવાનું, ફરવા હરવાનું, રાજકાર્ય સંબંધી વિચાર કરવાનું વગેરે સઘળાં કામ છાડીને શોકમાં એકલા પોતાના મેહલમાં રહેવા લાગ્યા. સીતા જે પતિપ્રાણી તથા ધણીજ પવિત્ર હતી. અને પૃથ્વીમાં જેટલી ગતના પ્રિય પદાર્થ છે, તે સર્વ કરતાં તેને રામ વધારે ચહાતા હતા; વસ્તુતઃ જન્મેનાં પ્રાણુમન એક હતાં, કેવળ શરીર માત્ર જુદું હતું. તેઓ બંને સાહુશીલ તથા સરળ અન્તઃકરણનાં હતાં. જેમ સીતા પતિપ્રાણી, પતિનું હિતકરનારી અને પતિના સુખમાં સુખ માનનારી હતી. તેમ રામ પણ સીતાને જ પોતાની પ્રાણાધાર ગણતાં તેનું (સીતાનું) હલું ઇચ્છતા, અને તેનાં સુખે સુખી રહેતા. હમણાં અવધરીમાં સજ્જોગથી તેઓ જેવી રીતે સુખથી સમય ગાળતાં હતાં, તેના

કરતાં વધારે સુખથી વનવાસમાં એકમેકની પાસે રહીને દિવસ નિર્ગ-
મન કરતાં હતાં. વનવાસમાં ગયાથી તેઓની પરસ્પર પ્રીતિ અને
પ્રેમભાવ ઘણાંજ વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં. એક પળ પછી એક બીજાની
આંખમાંથી છોટે રહી શકતા નહોતાં. રામે કેવળ લોકાપાદના ડરથી
સીતાને કાઢી મૂકી હતી; તેથી તેના ત્યાગથી ઉપજેલા શોક તેમને
(રામને) ઘણાજ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો.

રામના અંતરની અસુખાકારીની હદ નહોતી. રાજ્યવંશમાં
મહારા જન્મ શું કરવા થયો ? કેવી રીતે મહારે વનવાસ જવું
જવું પડ્યું. શા કારણથી હું પાછો રાજ્યાસને આવ્યો; શું કરવાને
મેં હુમ્મુ ખને પ્રગ્નતા મહારા વિષેના અભિપ્રાય જાણવા માટે નિમ્નયો ?
લક્ષ્મણના ઉપદેશવાક્ય મેં કેમ સાંભળ્યાં નહિ ? કેમ મેં અત્યંત
ધાનકી થયને સીતાને વનવાસ આપ્યો ? રાજ્યભાર પરિત્યાગ કરીને
શા માટે હું મહારા મનને શી રીતે સમજાવું અને કેવી રીતે પ્રાણ
ધારણ કરી રહું ? પ્રિયને વનવાસ આપવાના કરતાં મેં આત્મધાન
કેવી હોત તો તે હજારે દરજ્જે સારું હતું !! આવી રીતે રામ
રાત્રિ દિવસ વિલાપ અને પરિતાપ કરતા હતા. દુઃસહ શોકાગ્રિથી
નિરંતર જળીને તેમનું શરીર અડધું થઈ ગયું.

ત્રીજા દલાડે અપારે લક્ષ્મણ ઘણાજ લેવાઈ ગમત્રા ચહેરે
અંધાધ્યામાં આવ્યો અને સર્વથી પેહેલા રામચંદ્રને, રહેવાના મેહેલમાં
જઈ, હાથ જોડીને તેમની સામે ઉભો રહી રોતી ગદ્ગદ વચને કહેવા
લાગ્યો, આર્ય ! દુરાત્મા લક્ષ્મણ આપની આજ્ઞા પ્રતિપાલન કરીને
આવ્યો છે ! રામ તેને જોઈને તથા તેનાં વાક્ય સાંભળીને, હા ! પ્રિય
સીતા ? આમ કહેતાંજ મૃચ્છિત થઈને જમીન ઉપર પડી ગયા.
લક્ષ્મણ ઘણાજ શોકાતુર હોવા છતાં બહુ યત્ને તેણે શુદ્ધિમાં આવ્યા
જમણે રામ શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે કેટલીકવાર સુધી એકી ટમે લક્ષ્મ-
ણનું મુખ નિહાળવા લાગ્યા. ત્યારપછી કંઈક ચેતના આણીને બોલ્યા.

આઈ લક્ષ્મણ ! તે જનકને ક્યાં છોડી ? હું તેના વિરહથી કેવી રીતે ખાણુ ધારણુ કરું ! હવે એના વિયોગનું દુઃખ સહન થવું નથી !! આમ ક્રેહીને લક્ષ્મણનું ગળું પકડી ઉચ્ચ સ્વરથી રોવા લાગ્યા; લક્ષ્મણ પણ રડી પડ્યો. બન્ને જણે ધીરજ છોડીને કેટલીકવાર સુધી એ પ્રમાણે રૂદન કર્યું. ત્યાર પછી લક્ષ્મણ, અતિકષ્ટથી પોતાના શોકનો વેગ રોકાને રામની સાન્તવના કરવા લાગ્યો; રામ કંઈક શાંત થયા પછી લક્ષ્મણે સીતાવિલાપ અથથી મનિ સુધી કરી સાંભળાવ્યા. તે સાંભળ્યાથી રામની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, અને તે ધણુજ રોવા લાગ્યા; તથા ઉડો નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા; તેમનો ઘાંટો એસી ગયો, બોલવાની શક્તિ જાંવ થઈ ગઈ, અને પેહેલાંના સઘળા બનાવ અંતઃકરણમાં આવ્યાથી તેનો વિચાર કરતાં કરતાં અસહ્ય શોકને લીધે તે પાછા મુદ્ધિત થયા.

લક્ષ્મણે ફરીથી ઘણી મહેનતે રામચંદ્રને પાછા શુદ્ધિમાં આવ્યા; અને તેમની આવી દશા જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આર્ય જે શોકસાગરમાં પડ્યા છે, તેમાંથી આખી ઉમ્મર સુધી સ્વસ્થ ચિત્તવાળા થઈ શકશે નહિ. એમનો શોક દૂર કરવાનો કંઈ પણ ઉપાય હું જોતો નથી. ગમે તેમ હો, પરંતુ તેમને સાન્તવના આપવાનો ક્તન તો મદારે કરવો જોઈએ. તેણે આવી રીતે મનમાં વિચાર કરીને વિનય પૂર્ણ પ્રેમજન વાક્યથી રામને કહ્યું, આર્ય ! શોકમાં અને મોહમાં આમ નિમગ્ન થવું એ આપના જેવા પુરુષને યોગ્ય નથી. આપ સર્વ સમજે છો, નશીબમાં જે થનારું હતું તે થયું છે; નહિ તો આપ અકારણથી, અથવા સામાન્ય કારણથી, આર્યાને પરિત્યાગ કરશે એ કોના મનમાં હતું ? વિચાર કરીને જુઓ તો સંસારમાં કોઈ હંમેશને માટે નથી; વૃદ્ધિ થયાથી ક્ષય થાય છે. અકલિ પછી પડતી થાય છે, સંગોગ થયાથીજ વિયોગ થાય છે, અને જીવન થયાથી મરણ નીપજે છે. આ પરંપરાગત સાંસારિક નિમમમાં

કોઈ કાળે ફેર પડેલો જોવામાં આવતો નથી. એ સૌનો વિચાર કરીને આપે શોક છોડવો જોઈએ. વિશેષે કરીને, આપે સહ લોકોનું હિત કરવાનો ભાર લીધો છે, તે વાસ્તે પણ આપને શોકમાં નિમગ્ન થવું ન જોઈએ. પ્રિય વિયોગ અને અપ્રિય સંયોગ શોકનું કારણ થાય છે, તેમાં કંઈપણ સંદેહ નથી; પરંતુ આપના જેવા મહાપુરુષોએ થયું શોકાતુર થવું કદાપિ ઉચિત થતું નથી, સાધારણ લોકો શોકમાં તથા મોહમાં મગ્ન થાય છે. એટલા માટે ધીરજ ધરો; અને અંતઃકરણમાંથી શોક કાઢીને રાજકાર્ય ઉપર મન લગાડો. ખીજું, એ પણ આપને વિચારવાનું છે કે; માત્ર લોકો નાખુશ થાય એવા ડરથી આપે આર્યાને પરિત્યાગ કર્યો છે. આર્યાને ધરમાં રાખ્યાથી પ્રજા નાખુશી દેખાડે એવી અશંકાથી આપે તેમને વનવાસ આપ્યો છે; તો હવે તેમને માટે શોકાતુર થયાથી તે આશંકા ફેર થતી નથી; તેથી તો જે દોષ ફેર કરવા માટે આપે ખીજાથી બની શકે નહિ એવું કમ ક્યું છે, તે દોષ પૂર્વવત્ પ્રજા રહે છે અને આર્યાને પરિત્યાગ કર્યાનું કંઈ પણ ફલ થતું નથી. વળી એ પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપ જેટલા દિવસ ચિંતાતુર રહેશો, તેટલા દિવસ રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપી શકશો નહિ, પ્રજાપાલન ઉપર મન લાગશે નહિ, અને રાજધર્મ પ્રતિપાલન થશે નહિ. એટલા માટે સર્વ વિષયનો વિચાર કરીને ધૈર્ય અવલંબન કરો. હવે વધારે શોક તથા પશ્ચાત્તાપ કરવો કોઈ રીતે લાભકારક નથી. ગઈ ગુજરી વાત વિષે ખેદ કરીને કાળ ગાળવો એ સદવિચારનું કામ નથી.

લક્ષમણ આટલું બોલીને ચૂપ રહ્યો, ત્યાર પછી થોડીવાર સુધી જાનામાના બેશી રહ્યા બાદ રામ સ્નેહપૂર્વક બોલ્યા, વત્સ ! તારાં ઉપદેશવાક્ય સાંભળ્યાથી, મહારા માનનો ઉદય થયો. તે મથાર્ય કહ્યું છે, મેં જે કારણથી જનકીને વનવાસ આપીને રાક્ષસના પ્રમાણે ઘાતકીપણું કર્યું છે, હમણાં તેને માટે શોકાતુર થયાથી વિકલ થઈ

જવાબ છે. વિશેષકરીને શોકનો ધર્મ એ છે કે, તેમાં નિમગ્ન થવાથી વધતો ગમ છે. શોકાતુર માણસ કંઈકેટલું દુઃખ મેળવી શકતો નથી. કર્તવ્યકર્મ ઉપર ધ્યાન ન લગાડવાથી પ્રત્યવાચરત થવાય છે. એટલા માટે અત્યારથી હું શોકને રોકવાનો પ્રયત્ન કરું છું, અને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, હવે હું શોકમાં મગ્ન થઈશ નહિ. પ્રગ્ન હવે મને શોકાતુર જાણી શકશે નહિ. અમાલ્યો (મંત્રિઓ) ને કહે કે કાલથી રીત સર રાજકાર્ય ચક્રાવવા સંબંધિ વિચાર કરવામાં આવશે; માટે તમે વખતસર સર્વ તૈયારી કરીને કાર્યાલયમાં હાજર થજો.

આટલું બોલીને રામચંદ્ર નીચું માથું કરીને, જરાવાર સુધી ચૂપ રહ્યા પછી, આંસુભરી આંખે આકૃષ્ટ વચનથી બોલવા લાગ્યા કે, હાય! રાજત્વ એ કેવું ભયાનક અનુભવનું તથા વિપદનું મળ છે, લોકો કેવાં સુખભોગ મેળવવાને માટે રાજ્યાધિકાર મેળવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે મ્હારાથી કંઈ સમજાતું નથી. રાજ્યભાર લઈને મ્હારે આખી ઉમરને માટે સુખ ઉપર પાણી મૂકવા જેવું થયું છે. એના કીધેજ મેં ઘણું ઘાતકીપણું કરીને નિરપરાધિ પ્રિયાને વનવાસ આપ્યો છે. હવે તેને માટે રોવાનો માર્ગ જોતો નથી. રાજત્વલાભથી મને એ ફલ મળ્યું છે કે, મ્હારે સ્નેહ દયા, મમતા અને મનુષ્યવત્તા પણ પરિત્યાગ કરવો પડ્યો છે, અને આવતા સમયના માણસો મને ઘાતકી રાક્ષસ અથવા પશુઓ નાલાયક ગણીને વગોવશે.

આમ ખેદ કરીને રામે થોડીવાર પછી લક્ષ્મણને જવાની આજ્ઞા આપી. અને પોતે ધીરજથી શોકાવેગ સમાવીને બીજે દલાડેથી યથાનિયમે રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા. ઉપર ઉપરથી એ પ્રમાણે ધર્મના દર્શારી અને રાજકાર્ય ઉપર ધ્યાન લગાડવા માંડ્યું ખરું, તથા લોકો પણ તેમનો બહારનો વ્યવહાર જોઈને સમજવા લાગ્યા કે, રામચંદ્ર ધણીજ ધીરજવાન છે ને વગર હરકતે દુઃસ્વદ શોક રોકવાને સમર્થ

થયા છે; પરંતુ તેમનું (રામચંદ્રનું) અંતઃકરણ નિરંતર શોકની આગમાં બળ્યા કરતું હતું. બહુજ નિરપરાધિ પ્રિયાને વનવાસ આપ્યાથી થયેલા શોક તથા બેદથી ઝેરના દાંબ પ્રમાણે તેમને નિરંતર મર્મવેદના થવા લાગી. માત્ર શોક નાખુશ થાય તેના ભયથી તેમણે જનકીને દેશનીકાલ કરી હથ, અને હમણા પણ તેવાજ ભયથી બહારથી શોક કાઢી નાંખ્યો હતો. જ્યારે તેઓ રાજગાદી ઉપર બેસીને મર્તિમાન ધર્મની પેઠે, સ્થિર ચિત્તથી રાજકાર્ય જોતાં હતાં, ત્યારે તેમને જોઈને લોકો સમજતાં હતાં કે, ભૂમંડલમાં તેમના જેવો ધૈર્યવાન પુરૂષ બીજો કોઈ નથી. પરંતુ જ્યારે રાજકાર્યથી છુટીને વિશ્રામ ભવનમાં જતાં ત્યારે તેઓ ઘણાજ વિકલચિત્તવાળા થતા હતા. લક્ષ્મણ સદા તેમની પાસેસે પાસે રહીને તેને સાન્નવતા આપવા સારૂ બહુ યત્ન કરતો હતો. પરંતુ લક્ષ્મણનાં પ્રબોધ વાક્યથી તેમનો શ્લોકાગ્નિ ઉલટો પ્રબલ વેગથી વૃદ્ધિ પામતો હતો. દુકામાં તેઓ કેવળ હાહાકાર, વિલાપ, પોતાની જાન ઉપર ધિક્કાર, રોવું અને સીતાનું ગુણગાન કરીને વિશ્રામનો સમય ગાળતાં હતાં આવી રીતે સીતાના વિયોગશોકમાં ઘણાજ નિમજ્ન થઈને તેઓ દિવસે દિવસ કૃશ, મલીન, દુર્બલ અને સર્વ વિષયમાં ઘણાજ નિરસાહ થવા માગ્યાં. વસ્તુતઃ પ્રજાકાર્યના પિના બીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર તેમની પ્રવૃત્તિ તથા ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો.

પેલી તરફ થોડા દિવસ પછી જનકીએ બે જોડીઆ કુમારને જન્મ આપ્યો. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ યથાનિયમથી તે કુમારોના પ્રસવ-કર્મ વગેરેની ક્રિયા પૂરી કરીને મહોટાનું નામ કુશ અને ન્હાનાનું નામ લવ પાડ્યું. મુનિકન્યાઓ પણ સીતાને પુત્રો જન્મેલા જોયાથી ઘણીજ હર્ષ દેખાડવા લાગી. આખા આશ્રમમાં અતિ મહાન આનંદ-કોલાહલ થવા માંડ્યો. સીતા, દુઃસહ પ્રસવેદના ભોગવ્યાથી થોડા વખત સુધી અચેતન રહી હતી, પણ પછી ધીમે ધીમે તેને શુદ્ધિ

આવવા માંડી, તે જોઈ મુનિકન્યાઓ હરખાતા મને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, બેહેન જનકિ ! આજે ધણા આનંદનો દિવસ છે. સાંભળ્યથી તમે આજ પરમ સુંદર કુમારની જોડે પ્રસવ કરી છે. આ સાંભળતાંજ સીતાને એનહદ આનંદ થયો. પરંતુ પાછી થોડીવારમાં શોકાતુર થઈને અખંડ આંસુ પાડી રોવા લાગી; તે જોઈને મુનિકન્યાઓ રોહપૂર્વક તેને પૂછવા લાગી કે; હે જનકિ ! આવા આનંદના સમયમાં તમે શોકાતુર કેમ થાઓ છો ? રોવાને લીધે સીતાને ગલે દુઝો બાઝ્યો હતો, તેથી તેણે થોડીવાર સુધી જવાબ આપ્યો નહિ; પણ પછી ઉછળતા શોકને વેગ સમાવીને તે બોલી કે, પ્રિય સખીઓ ! હું આવા આનંદના સમયે શામાટે શોકાતુર થઈ છું, તેનું કારણ તમે શું જાણતાં નથી કે, તેમને પૂછો છો ? પુત્ર જન્મ્યાથી સ્ત્રીઓ ધણીજ આનંદિત થાયછે એ વાત ખરી છે; પરંતુ કેવી અસ્થામાં મને આ ખુશીનો સમય આવ્યો છે ? મહારાં આ જન્મનું સર્વ સુખ, સર્વ ઇચ્છા, સર્વ આહલાદ જતા રહ્યાં છે. જો આ હતભાગ્ય મહારા ગર્ભમાં પ્રવેશ નહિ થયા હોત તો જે ઘડીએ લક્ષ્મણે મહારા પરિત્યાગના વાક્ય મને સાંભળાવ્યાં તેજ ઘડીએ હું ગંગાના પાણીમાં ડુબીને પ્રાણત્યાગ કરત અથવા બીજી કોઈ રીતે આત્મઘાતી થાત, ગર્ભની જન્મળ ના હોત તો શું કરવાને મહારે જીવતી રહી લોકને મ્હોં દેખાડવું પડત ? જનકી આમ કહીને ધણીજ શોકાતુર થઈ એધાર આંસુ પાડી રડવા લાગી. તેના આવા હૃદય ફાટી જાય તેવાં વિલાપવાક્ય સાંભળીને મુનિકન્યાઓ ધણીજ દુઃખી થઈ, અને પ્રીતિપૂર્ણ વચનથી તેને કહેવા લાગી, પ્રિય સખી ! તમારા શોકનો વેગ હવે સમાવો. તમે જે કહો છો તે ચથાર્થ છે, પરંતુ વધારે દિવસ તમારે આવી અવસ્થામાં રહેવું પડશે નહિ. રાજા રામચંદ્રની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો હતો, તેથીજ તેમણે મુદ બની

જઘને આપું નહિ જોયેલું, તેમજ નહિ સાંભળેલું' ઘોર આચરણ કયું છે. અમે પિતાજીના મ્હોંએ સાંભળ્યું છે કે તમે પાછાં જલદીથી તેમને ભેટશો; એટલાં માટે શોકને કાઢી નાંખો મુનિપુત્રીઓનાં સાંત્વતાનાં વાક્ય સાંભળીને સીતા આંખમાંથી આંધાર આંસુ વરસાવવા લાગ્યાં, તે જોયાર્થી મુનિકન્યાઓનાં કામગી હૃદય પિગળ્યાં અને તેઓ પણ શોકાતુર થઈને ઘણીજ રોવા લાગી.

આ વખતે નવા અવતરેલા આળકો રોવાં લાગ્યાં. સ્નેહનો એવો મહિમા તથા મોહની શક્તિ છે કે, તેઓના રોવાનો શબ્દ મનકંના કાનમાં પ્રવેશ થતાંજ, તે એકદમ સર્વ શોક વિસરી ગઈ અને પ્રીતિથી તેઓને ધરાવવા લાગી.

શુકલ પક્ષના ચતુર્થી પેઠે સીતાના ખંને કુમારો દિવસે દિવસ વધીને માતાની આંખને તથા મનને અનહદ આનંદ આપવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ તેને "મા, મા," કહીને ખોલાવતા હતા, જ્યારે તે તેઓના મ્હોંમાં મોતીના જેવા દાંતો જોતી હતી; જ્યારે તેઓના અડધા ઉચ્ચારેલા મધુર શબ્દ તેના કાનમાં પ્રવેશ થતા, અને જ્યારે તે તેઓને ખોળામાં લઈને સ્નેહથી તેઓનું મુખ ચુંબન કરતી, ત્યારે તે સર્વ શોક ભૂલી જતી, તેનું આખું શરીર અમૃતના અભિષેકવાળું હોય તેવું શીતલ થતું તથા તેની આંખો આનંદનાં આંસુથી ભરાઈ જતી.

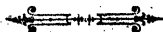
જ્યારે કુશ અને લવની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની થઈ ત્યારે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ તેઓનું ચઉડ કર્મ કરીને વિદ્યારંભ કરાવ્યો, અસાધારણ બુદ્ધિ અને હોશિયારીથી તે કુમારો થોડી મુદતમાં વિવિધ વિદ્યામાં ઘણાજ કુશળ થયા. પ્રથમથી વાલ્મીકિ મુનિએ રાવણુવધ પર્યંત લોકોમાં ચાલતું રામચરિત્રનું અવલંબન કરીને રામાયણ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું હતું. તે સર્વથી પેહેલાં રામચંદ્રના આ બે પુત્રોને

તેમણે ભણાવ્યું. તેઓએ થોડા દિવસમાં તે વિચિત્ર ગ્રંથ અથથા પ્રતિ સુધી મહોએ કર્યો, અને તેમાંથી કથા સીતાની પાસે મધુર સ્વરથી માંધને તેનો શોક દૂર કરવા લાગ્યા. અગીઆરમે વર્ષે મહર્ષિએ તેઓના ઉપવન સંસ્કાર કરાવીને (ઉપવિત ધારણ કરાવીને) વેદાધ્ય- કરાવવાનો આરંભ કર્યો અને તે પછી એક વર્ષમાં તે અને કુમારો વેદશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ પ્રવીણ થયા.

કુશ અને લવની ઉમ્મર બાર વર્ષની થઈ પરંતુ તેઓ કોણ છે તે આજ સુધી કોઈ જાણી શક્યા ન હતા. તેઓ પોતાને ઋષિકુમાર તથા પોતાની માતાને ઋષિપત્ની જાણતા હતા. જનકી જે ભાવથી તપોવનમાં કાળ ગાળતી હતી, તે ભાવ જોયાથી કોઈ પણ માણસ તેને ઋષિપત્નીજ ધારી શકતા, અને તેના આ બે પુત્રોને પણ ઋષિ- કુમાર સમજતાં, આ કુમારો જનકીને માતા તરીકે જાણતા હતા, પરંતુ તે મિથિલાપતિની કન્યા અથવા કાશલાધિપતિની પટરાણી છે, તે જાણતા નહોતા. વાલ્મીકિએ યત્નપૂર્વક એ વિષયમાં તેઓને અજાણ રાખ્યા હતા; અને તપોવનના રહેવાસીઓને પણ સાવચેત રહેવાને કહ્યું હતું કે, કોઈએ ભૂલથી પણ તેઓની પાસે આ વિષયની વાતચીત કરવી નહિ તેમજ સીતાને પણ કહ્યું હતું કે, કોઈ રીતે પુત્રોને પોતાની જાણખાણ આપવી નહિ; તેથી સીતા પણ તેઓની પાસે કદિ પણ પોતાના સંબંધી વાત કરતી નહોતી. રામચણમાં તેમણે રામનું અને સીતાનું વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તાંત વાંચ્યું હતું; પરંતુ તેમની માતા જનકનંદિની અથવા રામની સહધર્મિણી છે તે તેઓ જાણતા નહોતા; તેથી એ મહાકાવ્યમાં પોતાનાં પિતામાતાનું વૃત્તાંત વર્ણવેલું છે એવું સમજતા નહિ. આવી રીતે બાર વર્ષ સુધી કુશ અને લવ પોતાનું વૃત્તાંત જાણવાથી અજાણ્યા રહ્યા હતા.

માતાના અપૂર્વ સ્નેહયુક્ત રક્ષણની જરૂર હતી ત્યાં સુધી

સ્વભાવિક રીતે જનકી સર્વ શોક વિસારી દમને એકાગ્ર મનથી
 અને અનન્મન ભાવથી કુશ તથા લવનું લાલન પાલન કર્યા કરતી
 હતી; પરંતુ જેમ જેમ તેઓની ઉમ્મર મ્હોટી થઈ, અને માનવની
 ઘણી દરકાર રહી નહિ, ત્યારે તે (સીતા) તેમના વિષયમાં એક ગીત
 નિશ્ચિત થઈને ઋષિપત્નીઓની જેડે તપશ્ચર્યામાં મન લગાડવાં લાગી
 રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે મંગલ વાચ એ એનો તપશ્ચર્યા કરવાનો
 મૂળ હેતુ હતો. અદ્યાપિ રામે કંઈ પણ અપરધ વિના તેને પરિત્યાગ
 કરી હતી તથાપિ સીતાના અંતઃકરણમાં એક પળવાર પણ તેમના
 ઉપર રોષ તથા વિરાગનો ઉદય થયો નહોતો. મહારા પ્રારબ્ધને લાંબ
 હું આ દુસ્તર શોકસાગરમાં પડી છું એવું તે માનતી હતી. બ્રહ્મથી
 પણ એવો વિચાર કરતી નહોતી કે, રામચંદ્રે મને આવી દશામાં
 આણી છે એ તેમનો દોષ છે. વસ્તુતઃ રામચંદ્રના ઉપર પ્રથમ તેની
 જેવી અવિચલિ ભક્તિ અને ખરા અંતરનો પ્રેમ હતો તેમાં જરા
 ન્યુનતા પડી નહોતી. તે દેવતાઓની આગળ કાયામના વાક્યથી હંમેશાં
 પ્રાર્થના કરતી હતી કે, રામચંદ્રને કુશળ રાખો, આવતા જન્માંતરમાં
 પણ તે મહારો પતિ થાઓ. દિવસના વખત તે તપશ્ચર્યામાં અને
 સખી ભાવવાળી ઋષિકન્યાઓના સમાગમમાં ગાળતી હતી, પરંતુ
 રાત્રે એકલી પડ્યાથી તેનો શોક સિંધુ ઉજળી આવતો હતો તેથી તે
 આંખી રાત માત્ર રામચંદ્રના વિયોગનું દુઃખ સહન કરી શકે એ
 કાંઈ રીતે અને તેમ નહોતું. કાળે કરીને સહનો શોક શિથિલ થઈ
 જાય છે પરંતુ જનકીનો શોક સર્વક્ષણે નવું રૂપ ધારણ કરતો હતો.
 લાગત ખાર વર્ષ સુધી આવાં લયોનક શોકની આગમાં નિરંતર
 અન્તર્દાહ થયાથી જનકીનું અંતઃકિક રૂપલાવણ્ય એકદમ જતું રહ્યું
 અને માત્ર હાડકાના માળાપર ચામડી જોડેલા જેવું તેનું શરીર થઈ
 ગયું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અશ્વમેધ.

રાગ્ન રામચંદ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાના કૃતસંકલ્પ કરીને વસિષ્ઠ, વન્યાસિ, કાશ્યપ, વામદેવ વગેરે મહર્ષિઓને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. વશિષ્ઠદેવે તે વાત સાંભળીને રામની ત્રણીજ પ્રશંસા કરીને કહ્યું, મહારાજ ! તમે ઉત્તમ સંકલ્પ કર્યો છે. તમે સદ્વીર અને પૃથ્વીના આદિતીય છો. અખંડ ભૂમંડળમાં તમે જેવું અકાધિપત્ય વિસ્તાયું નથી તેવું કાળના કોઈ પણ રાગ્નએ વિસ્તાયું. રામરાજ્ય પ્રગ્ન જેવા સુખથી તથા ખુશીથી કાળ ગાળે છે તેવું સુખ તથા ખુશી આગાઉના કાળમાં જોયલું તેમ સાંભળેલું પણ નથી રાજ્યભાર અહણુ કરીને જે જે કામ કરવાં જોઈએ તે આપે પૂરાં કર્યા છે. આપના રાજ કર્તવ્યમાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી છે તે પૂર્ણ થાય. મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ સંબંધી મહારાજને વિનંતિ કરવી. ગમે તેમ હોય તો પણ મહારાજ જ્યારે તમે પોતે યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા બતાવી છે ત્યારે હવે તેમાં વાર લગાડવાની જરૂર નથી; જલદીથી તેના માટે જોઈતી તૈયારી કરવાની અનુમતિ આપો.

વશિષ્ઠદેવ બોલતા બંધ થતાંજ રામચંદ્રે પાસે બેઠેલા ભાઈઓને કહ્યું, ભાઈઓ ! ગુરૂદેવે જે આજ્ઞા આપી તે તમે સાંભળી છે, હશે તમારો અભિપ્રાય જણાવો, એટલે હું કર્તવ્ય નિરૂપણ કરું. આજ્ઞાનુવર્તી ભાઈઓએ તરતજ પોતાનો અંતઃકરણનો અનુમત પ્રકટ કર્યા. પછી રામે વશિષ્ઠદેવને સંબોધીને કહ્યું, ભવન ! જ્યારે આપનો અભિલાષ થયો છે અને તેમાં મહારો અભિમત છે તેમજ ભાઈઓ પણ અનુકૂલ ઇચ્છા જણાવે છે ત્યારે હવે તેને કર્તવ્ય કરવામાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. હવે મહારે આટલું કહેવું છે કે, નૈમિષા-

રહ્ય અશ્વમેધ યજ્ઞ થવો જોઈએ, નૈમિષારણ્ય પરમ પવિત્ર યજ્ઞ ક્ષેત્ર છે, એ વિષેમાં તમારી શી આજ્ઞા છે? વશિષ્ઠદેવે પોતાની સંમતિ આપી.

ત્યાર પછી રામે ભાગ્યેને કહ્યું, જીવો, જ્યારે કર્તવ્ય નક્કી થયું, ત્યારે હવે નકામે કાળ ગુમાવવો નહિ. તારાએ શું જોયું? સ્વપ્નામાં શું પ્રમાણ્યું? સીતાનાં વીતક, રામની અવકૃપા, અને શરીર-સસારનો સંતાપ! સ્થુળ દેહની વ્યાધી, અને સાંભાગ્યનું અમુખ! પ્રેમનાં સ્વર્ગીય પુણ્યમાં અગ્નિ ઝરતી જોઈ! સમુદ્રમાં કાયાનળ દેખ્યો! પર્વતમાંથી જવાળા નીકળતી ગનમાં સમાતી જોઈ! જે વસ્તુ ન અને, તે નિહાળી! કુદરતની કલ્પનામાં પણ ન હશે, એવી મનુષી કલ્પના પ્રાપ્ત થઈ! શું પૃથુ પૃથ્વીપતિ, મેવાડી હાંકાર, વીરના માટે વીરનારીને વર્યા, તે દગો દે! તે પરનારી ત્રંપટ નથી: તે મદનવિહારી મોહન નથી. તે વૈભવી મનનો લેખી પુરૂષ નથી. સુરવીર, મનોબળથી મનોરથ સાધ્ય કરનારો મૃગ ક્ષત્રીઓજ છે, પણ હા! સમય કાળે તેમને ઘેર્યા હોય તો?— એમ અને નહીં. પણ રામ પેડે ફરજ અગત્યવાને ત્યાગી જાય તો? હું શું જોઉં છું? હું જાણું છું કે ઉંચું છું! શું મને બ્રમણ થઈ. તેવી મારા પૃથુને વિયોગથી સત્ય પ્રેમની અસર થઈ હશે?

મારાના મનમાં આકૃતકાળના અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા— અને પોતાનો દેવો અવસર આવવાનો હશે, શું શું વિપરત બનવાનું હશે, એ વિચારમાં મગજ, બ્રમણાદિ બની ગયું! આખરે તેણે શું જોયું? શું સાંભળ્યું! આહા!

દશા જે આવવાની છે, ભલી-ભુંડી કદી કાંઈ;

ગગનમાં ગર્જના થાતી, વિપદ વર્ષાદ આગાવી.

તારાને તેમજ થયું. આખરે પૃથુ કુમારનાજ પ્રકરણમાં વિભાવરી વ્રતિના, સ્વપ્નવશ થઈ!—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પૃથુકુમારની શોધમાં—

“બની હું પ્રેમની જોગણ, પીયુને શોધવા ચાલી.”

પ્રેમનો પરિતાપ, જવાળામુખીનાં ભડકા કરનારે વધારે તીવ્ર હોય છે! જવાળા તો તરત આળીને ભસ્મ કરી દે છે, પરંતુ પ્રેમ-જવાળા રીગ્યાવી રીગ્યાવીને-તરસાવી-દઢાવીને કામળ તનને તાવી નાખે છે!

પ્રેમથી પરણેલાં જોડલાંને પુછો, કે તમારા વિયોગની કેવી ઘડીએ તમે જોધ છે? છુગ પડેલા ચંકાર પછી ચંકારીની શી દશા થાય છે?—

તારાના વિકલ્પો, સ્વપ્નદ્વારા વધવા માંડ્યા. તેને અશુભ શુચક સંકલ્પો થવા લાગ્યા. તે ભયથી કંપતી સુપ્રતાવસ્થા ભાગવતી હતી તેની મન-સ્વહાષ્ટિમાં વિચિત્ર બનાવો અને દેખાવો રંજુ થવા લાગ્યા. પતિનો મૃત્યુનો ધ્વજ, કંપતા હૃદયે, ધ્વજકતી છાતીએ, અને દડતા અશ્રુએ અનુભવવા લાગી. તેને **ખેલુલા** નામની પવિત્ર-શક્તિની પ્રેમ-રંભાનું ચરિત્ર દ્રષ્ટિએ પડવા લાગ્યું!—

ઘણા વર્ષની પેહેલાં, નજરને પેસે પાર ગાઢ અંધારની અંદર એક જવલંત મણીનો પ્રકાશ જણાયો હતો; કલ્પનાની અંદર. ઇતિહાસની બહાર, તે ચરિત્ર હમેશાં જણાયું હતું; ગંભીરભાવથી તે જગતને શીખવે છે કે ‘મહાનપણ’ છુપાવી શકાતું નથી. ગમે તો ગાઢ જંગલમાં બેસીને, અથવા કિનારા વગરના સમુદ્રના તરંગમાં તરતાં, મહત્ત્વનું કામ કયું હોય તો તે કદી પણ ગવાયા શિવાય રહેતું નથી.—કપડાથી ડાંકેલી આગની, પેઠે વેગવતી નદીની રેતીથી આંધેલા પ્રવાહની પેઠે મહત્ત્વ કમ સર્વદા પોતાનો વેગ વધારે છે.” ખેલુલાએ સેકડો વર્ષની પૂર્વે જન્મ લીધો હતો;

કર્ચી જગાપર, કેવી રીતે તેનું પવિત્ર જીવન પરિસ્પૃશ્ય થયું હતું, તે હાલ ગાદા અધિકારમાં છુપાયું છે, તોપણ તેના જીવનન્યોતિનો પ્રકાશ જોટલી જોઈએ તેટલી શક્તિથી નહિ પણ ધીમે ધીમે આજે દુનિયાને પ્રકાશ આપે છે. દુનિયાને મ્હોંએ તેનો મહિમા કેટલાક ફેરફારની સાથે પણ આજે ગવાય છે. પરંતુ ઘણી શોધ કર્યા જતાં પણ બેહુલાનું ખરું જીવન ચરિત્ર મળવું ઘણું કઠિન પડ્યું. ઘણા ફેરફારથી તે જીવન ચરિત્ર ખીજે આકાર ધારણ કર્યો છે. આજે દુનિયા તે ઉપાખ્યાનના આકારમાં ઉપકથાના આકારમાં ખુશી માને છે, લોકો વાર્તાની પેઠે દહાડે જુદા અલંકારમાં અલંકૃત કરી મૂકે છે. હમે તે નાના અલંકારથી વિભૂષિત, જુદી હાલતમાં આવેલા ચરિત્રને વિશ્વાસયોગ્ય ચિત્ર તરિકે સાધારણમાં ફેલાવવાનો ચત્ન કરીએ છીએ. ધનધોર અંધારામાંથી, વિશ્વંખતતાની અંદરથી સંભવિત સત્ય શોધવાને ચત્વાન થઈએ છીએ.

અંગાલમાં કહેવામાં આવે છે કે ઘણા વર્ષોની પેહેલાં અંગાલમાં નિજની નગરમાં બેહુલા રહેતી હતી; તે નિજની નગરી બેહુલાની જન્મભૂમિ હતી. હાલ નિજનીનું કંઈ ચિન્હ જણાતું નથી. બેહુલા વાણીઆની છોકરી હતી. એ નિજની નગરમાં સાયવણિના ઝોરસે, અમલા સુંદરીના ગર્ભમાં બેહુલાનો જન્મ થયો. બેહુલાની કુમારી અવસ્થામાં વિશેષ બનાવ અન્યો નહોતો. તરણ ઉમ્મરમાં તે જીવને તરણપણું દેખાડ્યું હતું.

બેહુલા પરમ સુંદર હતી, કવિ કહે છે કે તેના મ્હોંની ન્યોતિ મનોહારિણી-પુનેમના પૂર્ણચંદ્રની પેઠે મનઃસ્નિગ્ધકારિણી હતી, તેના આરકિતમ હોઠો વિજળીનો પ્રકાશ દેખાડતા હતા. આંખો અંજન નયનને અવનત કરી મૂકતી પરંતુ આજ જગત્ કહે છે કે તેના હૃદયસૌન્દર્યની સાથે શરીરના સૌન્દર્યની તુલના થાય નહિ; તેના

શરીરના સૌન્દર્યથી તે વખતનાજ માણસો વિમોહિત થયા હતા એમજ નહિ, પરંતુ આજ સુધી જગત તેના શરીરના હૃદયસૌન્દર્યમાં વિમોહિત થઈ રહ્યું છે—તેને દેવી નામથી સંપૂજિતા કરી છે. શરીરની ખુબસુરતી ઘણાકના નસીબમાં હોય છે, પરંતુ હૃદયની ખુબસુરતી ઘણા થોડા માણસો મેળવે છે. દેશ વિદેશમાં પાણી અને હવાના ગુણથી માણસોની ખુબસુરતીમાં વધારો થાય છે—તે પરમેશ્વરની અનાવટ છે. દંપત્યના બીજા પદાર્થની પેટે શરીરના તનથી તેનું પતન થાય છે; પરંતુ હૃદયની પવિત્રતાથી અનેલી હૃદયની મહત્તાનો વિકાશ થાય છે, કાલના પરિવર્તનથી પણ તે મહત્તાનો લોપ થતો નથી.

આ પ્રસંગે ચંપકનગર નામની એક બીજી જગાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. ચંપકનગરજ એલુલા-જીવનની પૂર્ણતા મેળવવાની જગા છે. ચંપકનગરમાં આંદ્રસોદાગર નામનો બીજો એક ધનવાન વણિક રહેતો હતો. તે આંદ્ર સોદાગરના ઓરસે, સનકામુંદરીને પેટે નખિન્દરનો જન્મ થયો હતો. સૌન્દર્યશાલિની એલુલા આ નખિન્દરની બી થઈ.

એલુલા નખિન્દરની સાથે પરણી હતી ખરી, પરંતુ દંપતી વિવાહનું સુખ ભોગવી શક્યું નહિ. આ આનંદદાયક વિવાહમાં શોકનો અવાજ વ્યાપી રહ્યો; વિવાહ થયા પછી થોડીવારમાં પ્રલશ્મ્યાનો* ઓરડો રડવા કાલિશથી કંઈકિત થયો હતો; દુષ્ટ સર્પે મણિ હરણ કરીને અધિકારીઓને ગાળ્યા હતા; ચોરના ઝેરી ડંખથી સતી પતિ વગરની થઈ હતી; એલુલાના બોળામાં નખિન્દરના જીવનનો સ્રોત કાલસ્રોતની અંદર મળી ગયો હતો. ધનધોર અધારી રાત્રે જગતે સ્તબ્ધતા મેળવી હતી, ઉંઘેલા નખિન્દરને કાલસર્પે

*બગાલીઓમાં લગ્ન થાયછે તેને બીજા દિવસે વરકન્યા જે બિછાંના તથા ઓરડામાં સુવેછે તેને પ્રલશ્મ્યા કહેછે.

દંશો; સતીની પાસે પતિજીવન હુંમ થઇ ગયું. બેહુલાના જીવન ચરિત્રનું માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકાશિત થવાનો ઉપયુક્ત માર્ગ મળ્યો.

નખિન્દરને સર્પ દંશવા સંબંધી બંગાલી લોકોમાં એક કાહાણી અલૌકિક વાતથી પૂર્ણ છે; પરંતુ બેહુલાના જીવનના પાતિત્ર્ય સંબંધી ઉપકથાના આકારમાં, તે વાર્તાના પાયાનો થોડોક સંબંધ છે, તેથી તેમાં સંપૂર્ણ અવિશ્વાસ હોવા છતાં પણ તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે નખિન્દરનો પિતા ચાંદ સોદાગર સાકારવાદીઓના પૂજવા લાયક દેવતાની પૂજા કરતો નહોતો. વિશેષતઃ સાકાર, વાદીઓની પૂજા કરવાને બદલે તેને ધિક્કારને પાત્ર ગણતો હતો. ઘણું નુકશાન કર્યા પછી, મનસા દેવી છેલ્લી વારે તેના છોકરા નખિન્દરનો નાશ કરી પિતૃ મનમાં વ્યથા આપવાને તૈયાર થઇ. “ નખિન્દરને ડુલશચ્યાના ઓરડામાં સાપના દંશવાથી મરવું પડશે.” આવું કહીને મનસાદેવીએ ચાંદ સોદાગરને શ્રાપ આપ્યો. ચાંદ સોદાગરે સર્પના ભયથી ડુલશચ્યાનેજ દિવસે છિદ્ર વગરનો લોદાનો ઓરડો બનાવ્યો હતો; તે લોદાના ઓરડામાં મજરમાખીને આવવાનું મોક પણુ છિદ્ર નહોતું. બેહુલા અને નખિન્દર ડુલશચ્યાની રાત્રીએ તે છિદ્ર વિનાના ઓરડામાં સૂતાં, સર્વે ધાયું કે હવે કંઈ ભીતિ નથી, મજરમાખીને પણ જવાનો માર્ગ નથી તો સર્પ કેવી રીતે નખિન્દરને દંશશે ? પરંતુ તે સર્વ વિપ્રત્ત ગયું ! વિધાતાનાના ચક્રમાં પડીને નખિન્દરના જીવનની રક્ષા થઇ નહિ. અંધારી રાત્રે નખિન્દરને ઘણી ભૂખ લાગી; ભૂખ લાગેલા નખિન્દરે પોતાની સ્ત્રીની પાસે આકુલ પ્રાર્થુથી આવવાનું માગ્યું પરંતુ તે રાત્રે આવવાનું ક્યાંથી લાવે ? ઓરડામાંથી બહાર નહિ નિકળે, તો આવવાનું લાવવું અસંભવિત હતું; પરંતુ બેહુલા ઓરડામાંથી બહાર કેમ નીકળે ? દરવાજે ઉઘાડતાં કાલસર્પ ઓરડામાં

પેશાને તેનો નાશ કરી શકે ! તેથી બેહુલાએ બહાર નીકળવાની હિંમત કરી નહિ. પરંતુ તેમ હોય તો તે પતિની ભૂખની કાતરતા કેમ જોઈ શકે ? સતી, પતિની વ્યાકુલતા જોઈ શકી નહિ. નખિન્દરને ખાવાનું આપવાને યત્નવાન થઈ. ઓરડામાં રસોઈ કરીને તેથી ભૂખથી કાતર સ્વામીના તૃષ્ટિસાધનમાં પ્રવૃત્ત થઈ. લાકડાને બદલે પેહેરવાનાં લુગડાં બાળવાં શરૂ કર્યાં, માંગલિક માટલી રાંધવાનું વાસણુ થઈ, અને તેમાં માંગલિક ચોખ્ખાએ રાંધવાના ચોખ્ખાનું કામ કયું, અને ચક્રમકથી આગ સળગાવી. ઘણી મેહેનતે રસોઈ તૈયાર થઈ. પરંતુ ઘણી યુક્તિ કર્યા છતાં નખિન્દરના ખાવામાં તે આવી નહિ. બેહુલાએ અતિ શ્રમથી તૈયાર કરેલી રસોઈ જમતા પેહેલાં તેને કાલસર્પે દંશ્યો. રાંધવાની અગ્નિથી ઓરડો કાળો થયો હતો; તે કાળાશના ચિન્હમાંથી સૂત્રાકર સર્પ જોવામાં આવ્યો, અને બેહુલાના પ્રાણનો પ્રાણ અકાલે તે કાલસર્પના દંશવાથી નાશ પામ્યો. આ બનાવ સત્ય છે કે નહિ તે જાણી શકાય નહિ; પરંતુ સંભવતઃ એ કવિ કાલાણીની કલ્પના છે. અથવા સાકારવાદીઓની મનસા માહાત્મ્યકીર્તનની જલ્પના છે.

ઘરમાં રોવાનો અવાજ થયો. સવારમાં માખાપ મમ્ભેદી અવાજથી રોવા લાગ્યાં. પરંતુ બેહુલાનું રોવું જલદી બંધ થયું. વિપદમાં રોવું શા માટે ? રોવાથી પ્રલય શું ? રોવામાં વખતનો નાશ કર્યાથી વિપદોદ્ધારમાં વિઘ્ન નહીં ! આવો વિચાર કરીને બેહુલા રોઈ નહિ. બેહુલાએ બાલ્યકાલથી સાંભળ્યું હતું કે, મેહેનતને અસાધ્ય આ જગતમાં કંઈજ નથી. તેના મનમાં એ વાત હાલ યાદ આવી. તેણે વિચાર કર્યો કે મેહેનત કર્યાથી એ સર્વ કામ થઈ શકે છે, તો સર્પે દંશેલા મૃતપતિનું જીવન કેમ પાછું જીવતું ન થાય ? ઘણા પ્રયાસથી સાવિત્રીસતી મરેલા સ્વામી સત્યવાનને પાછો જીવતો કરી શકી હતી, તો હું મારા મૃત પતિને

જીવતો કેમ નહિ કરી શકું? સાચિત્રી પણ માણસ હતી ત્યારે તે જે કરી શકી તે તે હું કેમ કરી શકીશ નહિ? ધીરે ધીરે તેના વિચાર વધવા માંડ્યો; પહે પહે તે વિચારે તેના મર્મસ્થલને સ્પર્શ થયો. તેણે નક્કી કર્યું કે “સ્વામીનું જીવન અચાવીશ.” પ્રતિજ્ઞા કરી કે “બનશે તો પતિનું જીવન અચાવીશ, નહિ તો તેની સાથે મરી જઈશ” જેની કલ્પના કદી પણ કાષ્ઠના મનમાં આવી નહોતી તે પ્રતિજ્ઞા નારી બેહુલાએ આજે કરી.

હવે શું થશે? તારાના વાક્યની મર્યાદા શું રહેશે?—અશ્વરિક નિયમ શું ઉલ્લંઘન થશે? બેહુલાના યત્નથી શું બે જીવનજ કાલ-સમુદ્ર જીવનમાં મળે? ગમે તે હો બેહુલાએ આત્મજીવના પ્રતિ લક્ષ કર્યું નહિ. કેવળ “પતિનું જીવન અચાવીશ” હમેશાં તેનું મન તેની તરફ દોડ્યું. તેણે ઘર છોડ્યું. પાર્થિવ જીવનની માયા પાસ કાપીને પતિ જીવન અચાવવાને યત્નવાન થઈ. તરત લોકડાની એક ન્હાની હોડી વેચાતી લીધી. તે હોડી નદીના પાણીમાં તરતી કરી, મૃતપતિને ખોળામાં લઈને સતી બેહુલા બેઠી; છુટા વાળથી, કંગાજના વેશથી તે હોડીમાં તણાવા લાગી, સાથુ સસરાની વાત માની નહિ. માયાપ લાઈ બહેનને માટે કાતર થઈ નહિ. કેવળ પતિ જીવનના ઉપર લક્ષ રાખીને પતિજ મોક્ષ, પતિજ દેવતા, પતિસેવાજ સ્વર્ગ, એવો વિચાર કરી મૃત પતિને ખોળામાં રાખીને હોડી ઉપર નદી તરંગમાં તણાતી તણાતી એક બાબુએ જવા લાગી.

નદીના સ્નેહમાં હોડી જવા લાગી! રાત્રિદિવસનું જ્ઞાન નથી, પ્રકાશ અંધારા ઉપર નજર નથી, ટાઢ ગરમીનું કષ્ટ નથી, હોડી હમેશાં તરંગના મુખમાં ચાલે છે! દિવસના પછી દિવસ જાય છે, રાતના પછી રાત આવે છે, પરંતુ તેની ગતિની નિશ્ચિન નથી. ગામના પછી ગામ આવે છે, નગરના પછી નગરમાં જાય છે અને

એહુલા પોતાની ધારેલી સિદ્ધિનો ઉપાય લેવાની આગળ ઠંઠેલી ફરે છે. લેકોને પૂછતી ફરે છે કે, “સાપના દશથી મૃતને પુનઃજિવિત થવાનો શું ઉપાય છે?” લોકો જે જે જવાબ આપે છે, તે સારી પેઠે ચિત્ત દબાવે સાંભળે છે, અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે કામ કરે છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હળ્લરો પ્રતિપ્રાણુ સતી પતિવિયોગથી મૃતપતિદેહને ખોળામાં લઈને જ્યવન્ત આગમાં જીવન્ત જીવન વિસર્જન કરે છે; ગંભીર શોકના કંઠોર દંશથી હળ્લરો સતી પતીની સાથે સતી થાય છે; પરંતુ આવું કદી પણ સાંભળ્યું નથી! — યકન સાંભળી છે સાવિત્રીની વાત, અને સાંભળી છે માત્ર એહુલાની કથા. જીવતી એહુલા અનાદારે, ક્રુધા તૃપ્તથી અકાતર, રક્તકેશથી, જીભ વેશથી, નદીસ્ત્રોતમાં—તરંગના મોજામાં તણાતી જાય છે. મનમાં તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, એકવાર જેને મારા જીવનનો આશ્રય સમજ્યું છું, તેજ મારું જીવન છે. અને મારું શરીર ફક્ત રક્ત-માંસપિંડ છે; જીવન ગયાથી રક્તમાંસપિંડસારનું શરીર જગને શું કરે? એક દિવસને માટે પણ જેને “મારો” જાણ્યો છે તેના પ્રાણમાં નિશ્ચયજ મહારો પ્રાણ છે. ત્યારે પ્રાણના વિયોગથી શરીર કેટલા દિવસ સુધી રહેશે?—માટીનું શરીર સડીને દુર્ગંધથી માટી થઈ જશે. શું જીવન વિનાશ કરીશ? જેના જીવનમાં મારું જીવન છે, તે જીવનમાં કદાચિત્ આ જીવન એક જીવન થઈને અનંત શન્યમાં મળી જશે, નહિ તો આ જીવન વિલિન શરીરમાં પાર્થિવજીવન અનિવાહિત કરીશ! જેને મારો કદી શકી છું, તે જીવનમાં પણ મારા જીવનથી કદી જૂદાપણું નથી. શરીર માત્ર જૂદું રહ્યું છે પણ પ્રાણ જૂદો નથી—હૃદય એકજ છે? મોહાન્ધ મનુષ્ય બહારની આંખે જુએ છે કે “જગતમાં સઘળા ભિન્ન છે.” સઘળા જૂદા થઈ શકે છે, પરંતુ જે “મારો” તે મારાથી કદી પણ જૂદો નથી, અને જ્યારે જૂદો નથી, ત્યારે તે જીવનમાં આ જીવન જશે, તેમાં વળી આશ્રય શું?

ધીરે ધીરે દેશમાં રોવું વધ્યું. દિવસ વિત્યા પછી કંઈ રોવું
 ઓછું થવું જોઈએ, પરંતુ બેહુલા-નખિંદરનો શોક સત્વર ઓછો
 થયે નહિ. મૃતનો વિચ્છેદ મનુષ્ય વગર હરકતે સહન કરી શકે છે,
 પરંતુ જીવનમૃતના સ્પર્શ મનુષ્યને જોયાથી માણસના મનમાં ઘણું
 દુઃખ ઉપજે છે. મૃતપતિને ખોળામાં લેઈને બેહુલા નદીના સ્નાતમાં-
 હોડીમાં બેસીને નિજની નગરમાં માળાપની તરફ ચાલી. બેહુલાનાં
 માળાપને ખબર થવાથી શોકને લીધે માળાપ અધિરાં બન્યાં હતાં.
 અશ્રુજલથી તેઓનાં હૃદય તણાતાં હતાં. ઉંડા શોકથી, અનાહારે
 બેહુલાનું જીવન નદીસ્નાતમાં વિલીન થયું હશે કે શું? તેનો વિચાર
 કરીને તેનો પિતા સાયવણિક અને માતા અમલાસુંદરી અવસન્ન થઈ
 પડ્યાં હતાં, પુત્રનેહે તેઓ કન્યાની શોધમાં દોડાવ્યાં. રોની, છુટા-
 વાળવાળી, શોકાતુર માએ વિચાર કર્યો કે જો બેહુલા જીવતી હશે,
 તો ઘરમાં પાછી લાવીશ. એવું મનમાં નક્કી કરીને નદીના પ્રવાહની
 પાછળ મૃત નખિંદરને ખોળામાં લેઈને બેઠેલી બેહુલાની શોધમાં
 ગઈ. અને પિતા સાયવણિક પણ પત્નીની પ્રમાણે પુત્રનેહમાં કાતર
 થઈને પુત્રીની શોધમાં ચાલ્યો.

માતાપિતાની શોધથી બેહુલાની લાજ મળી. તેઓએ જોયું કે
 નદીના પ્રવાહમાં એક નાની સરખી હોડીમાં કેટલાક દિવસનું દુર્ગંધ
 મારતું શય ખોળામાં લેઈને એક સ્ત્રી ઘેલીનાં જેવી બેઠી છે; પ્રથમ
 તેને જોઈને કહ્યું હતું કે, આ નારી સુંદરી પુલની અમણી છે,
 પરંતુ આ વેળાએ તેને જોઈ તો તેની પૂર્વ મૂર્તિ નથી, સુંદર મૂર્તિએ
 કાલી મૂર્તિ ધારણ કરી છે, મ્હોંતો દેખાવ નિરાશાના મેઘમાં ઢંકાયેલો
 જોયો, એહરો સૂકામલો, શરીર દુર્ગંધ, રૂપ લાવણ્ય જતું રહેલું
 દીકું! જાણે તે મરવા પર આવેલી હોયની એવી જોઈ. માળાપ
 આવો લયાનક દેખાવ જોઈને લય પામવા લાગ્યાં — ઉચ્ચસ્વરથી,

શોકકારક અવાજથી રડીને બોલ્યાં, “ બેહુલા! ઉભી રહે-અમોને મૂકીને ક્યાં જાય છે? તું નહિ આવીશ, તો અમે કેમ જીવીશું? પેહેલાં તારાં માઆપને અચાવ પછી જ્યાં તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જાજો.”

પતિના શોકથી ઉન્મત્ત થયેલી બેહુલાએ માઆપનું કદન સાંભળ્યું, પિતામાતાના રડવાથી તેને પણ રડવું આવ્યું ખરું; પરંતુ તે પોતાના લક્ષ્યથી અપ્રત્યક્ષ નહિ દીને થઈને ભક્તિપૂર્વક નમ્ર વચનથી માઆપને કહ્યું, “ મને હવે શા માટે બોલાવો છો? મારા પાપી જીવનનું હવે પ્રયોજન નથી? પતિ જે રસ્તે ગયો છે, તે રસ્તે હું પણ જઈશ; અનર્થક રોકશો નહિ. રોકશો તો મારા ધર્મમાં આઘાત થશે, કીડાથી ભરેલા અનંત નરકમાં કીડાની પેંડે માઈ જીવતર જશે. તમે મારો પ્રાણ અચાવવાનો યત્ન કરશો ખરા. પરંતુ તમે યત્ન કરશો તો શું થશે? એ સર્વ નિયંતા “ માઈ જીવન ” અચાવે તો હું અચીશ; નહિતો તમે ઘણા પ્રયત્ન કરશો, તો પણ મને અચાવી શકશો નહિ. તમે અનર્થક રડીને વ્યકુલ થશોના. રોવાથી શું થશે? ઇશ્વરની આગળ “ માઈ જીવન ” અચાવવાની પ્રાર્થના કરો, તો હું જરૂર અચીશ. ઇશ્વરની કૃપાથી પાછી હું તમારી ચરણ-સેવા કરીશ. ઇશ્વર જે મારી ઉપર કૃપા કરે તો તમે મને મળી શકશો; આશિર્વાદ કરો કે ઇશ્વર મારા ઉપર સતુષ્ઠ થાય. તમે મારે માટે ચિંતા કરશો નહિ. હું જીવતી રહીશ તો જલદીથી તમારી પાસે પાછી આવીશ. તમે ઇશ્વર આગળ મનકવાણીથી મારા આવયાસ માટે પ્રાર્થના કરો તો મને જલદીથી મેળવી શકશો.” આટલી વાત કરેછે તેટલામાં નદીનો સ્રોતવધ્ધો તથા હોડી ઉભી રહી નહિ, માઆપ કન્યુવાની વધારે વાત સાંભળી શક્યાં નહિ. તેથી તેઓ મોટા અવાજથી રોવા લાગ્યાં અને બોલવા લાગ્યાં “ કેવી ખરાબી થઈ ! ” અને જાતી કુટવા લાગ્યાં, થોડીવારમાં હોડી નજરથી દૂર ગઈ. માઆપની નજર

એહુલાની તરફ પહોચી નહિ; કન્યાને જોયા છતાં પણ માઆપ તેને મેળવી શક્યાં નહિ-તે જીવન પાણીમાં તણાઈ ગયું.

એહુલાના માઆપ તેના અદર્શ નથી અતે ઘરમાં પાછાં આવ્યા; અશ્રુપૂર્ણ લોચનથી, ન રાશવદનથી નહી કિનારેથી પાછાં ફર્યા. એહુલાની હોડી પણ તરતી નરતી તરંગના રંગમાં નાયતી નાયતી ચાલવા લાગી. પિતામાતાનું સ્નેહબંધન તોડી એક માત્ર પતિના જીવન ઉપર લક્ષ રાખીને એહુલા તણાવા લાગી.

દિવસના પછી દિવસ જાયછે, અને દુઃખના પછી દુઃખ આવે છે. દિવસનાપછી દિવસ જવા લાગ્યો, તેમ એહુલાને પણ દુઃખના ઉપર દુઃખ આવવા લાગ્યાં, જ્યારે જગદીશ્વર જેના ઉપર અસંતુષ્ટ હોયછે, ત્યારે તેના દુઃખની સીમા હોતી નથી. એહુલાના દુઃખની સીમા આવી નહિ, ઉલટું પળે પળે તેના દુઃખ વધવાં લાગ્યાં. એહુલા તરંગ ઉપર તણાતી જાયછે, એક માછલાં પકડનારને જેમ, જેમ અંધારામાં મણિની જોતી નિર્વાણ થતી નથી, હીરો કોયલામાં હોય તો પણ ઓળખાયછે, તેમ એહુલાનું રૂપસૌન્દર્ય પણ છુટું નહિ. એહુલાની ખુશસુરતી જોઇને માછલા પકડનાર કોળીનું હૃદય ચમક્યું, તેની આંખની પાપણ રૂપદન રહિત થઇ. તેણે એહુલાની ઓઝખાણુ પૃથ્વી મૃત શય ઓળામાં લઇને તણાવવાનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા કરી. એહુલાએ તેની વાતનો જવાબ આપ્યો. જવાબ સાંભળીને કોળી આશ્ચર્ય પામ્યો, અને એહુલા તરફ જોવા લાગ્યો. પરંતુ એહુલાએ તેની તરફ જોયું નહિ. પેતાની લહેરમાં કાન્તના અનુસરણમાં, નહીં સ્વેત્રમાં તણાતી ચાલી. માછલાં પકડનાર કોળી તેની તરફ આંખ તાકી શક્યો નહિ, સૌન્દર્યથી મોહિત થઇને એહુલાને કહ્યું, “સડેલા મૃતપતિને લઇને તમે ક્યાં જશો? મરેલો માણસ શું કદી જીવી શકે છે? તમે તેની આશા

છાડો. આવો મારી સાથે સુખથી રહો. મારી પાસે રહ્યાથી હું તમારી ઘણી બરદાસ કરીશ.”

પાપી મુખથી પાપની વાત સતીએ કેમ સાંભળી, જે પતિને માટે રાત્રિદિવસ અનાહારથી પાણીમાં ફરતી ફરેછે, “કેવી રીતે પતિનો ઉદ્ધાર થાય ? કેવી રીતે નખિન્દરનો છવ બચે ?” આ વિચારના શિવાય જેના મનમાં ખીજા વિચારની જગા નહોતી; પિતીની માય. માતાનો રનેહ, સાસુ સસરાનું રોકવું, સખીઓની વિનંતી, જે સતીની પતિભક્તિની ન્યુનતા કદપીત સહાયતા કરી શકી નહોતી, તે કેમ સામાન્ય માણસાં પકડનાર કોળીની વાતથી ભૂલે ? તેણે ઉપદેશથી કોળીને કહ્યું, “ભાઈ કોળી ! એ આશા શા માટે કરેછે ? પરસ્ત્રીના અમુલ્ય સતીત્વ નાશની ઇચ્છા શા માટે કરેછે ? એ મોટું પાપ છે ! એ પાપની મારી ઇશ્વરની પાસે પણ નથી ! તે શું કોઈની આગળથી સાંભળ્યું નથી કે એ પાપથી જ્વલંત નરકમાં કીડાના ડંખોથી મરવું પડેછે ! ભાઈ એવી આશા કરીશ ના.” દુરંત માણસાં પકડનારે તે ઉપદેશ સાંભળ્યો નહિ; વાતમાં હરકત નાખીને બળજબરીથી બેહુલાને આક્રમણ કરવા આવ્યો. અનાથ અબલાના ઉપર દુષ્ટ માણસાં પકડનાર કોળીનો આક્રમણ ! કેવી લયાનક વાત ! યાદ આવ્યાથી દત્કંપ થાય છે, લોહીનો પ્રવાહ રોકાઈ જાય છે. તરવામાં કુશલ કોળી તરતો બેહુલાને પકડવા નીકળ્યો. પતિ વિયોગ વિધુરા બેહુલા “હરિ રક્ષા કરો” કહીને રોવા લાગી. મુનુષના આક્રન્દે દયાળ હરિના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી પાપી માણસાં પકડનાર બેહુલાને આક્રમણ કરી શક્યો નહિ. કલનાદિની નદી સંગનીના દુઃખથી કાતર થઈ. ખોળામાં બેઠેલી સખી બેહુલાના ઉપર દુષ્ટ આક્રમણ કરવા આવ્યો છે તે તેને અસહ્ય થયું. તેણેજ દુષ્ટના આક્રમણમાં અડચણ નાખી.

નદીનો સ્નાન પ્રયત્ન થઈ આવ્યો, તેથી હોડી દોડતી જવાને કારણે માછલાં પકડનારની વાસના પ્રભુ થઈ નહિ. તરતો એકુલાને અક-
 મણુ કરી શક્યો નહિ. મરેલા પતિને ખોળામાં સતી લઈને પેતાના
 મનથી જવા લાગી. માછલાં પકડનાર કોળી તરવાથી થાકીને પાછો
 પોતાને મુકામે ગયો. માછલાં પકડનારના હાથથી છુટીને એકુલાની
 હોડી પાછો પોતાની ઇચ્છાથી નદી તરંગમાં ચાલવા લાગી પરંતુ
 કાંઈ રીતે તેના દુઃખનો છંડો આવ્યો નહિ. કાંઈ રીતે તે દુઃખ
 સહનની અવધિ જોઈ શકી નહિ. એક તો ભૂખી, ભૂખ અને તર-
 સથી તેનું શરીર સૂકાયલું, પ્રાણ કંડાગત, તેમાં વળી નર્દજગતના
 કોગના ઝેરી ડંખ ! એક તો પતિના શોકમાં કન્યાની અદારના
 જ્ઞાનથી શૂન્ય તેમાં વળી પાખંડોના પાપી જીવન-તેની પેતાની
 મંજીમાં લંકત નાખવી ! એકુલાનું હૃદય ઘણું વ્યથિત થવા
 આવ્યું. એકુલા પાછી વિપદમાં પડી. એક ઘાટ ઉપરથી માણસો
 પેસે પાર થતા હતા. હોડી ઉપર એકેલી એકુલાને જોઈને પારના
 એક ખારવાએ જળના યોગે હોડી પકડી આ વેળાએ એકુલા ઘણી
 વિપત્તિમાં પડી. આ વેળાએ પાછી સતીના અમૃત્ય સતીવની રક્ષા
 થવી મુશ્કેલ જોઈને તે રોવા લાગી. તેણે ખારવાને પિતૃસંબોધનથી
 કંઈજાજનક રડીને કહ્યું, “ ખારવા ! તમે મારા પિતા છો, હું તમારી
 કન્યા છું. પિતા થઈને કન્યાની રક્ષા કરો ! અનન્ત તરકમાં કન્યાને
 દુઃખાવશે ના. કન્યાના પ્રતિ દુષ્ટાભિલાષ કર્યાથી મહાપાપ થશે :—તે
 પાપથી વંશ રહેશે નહિ, તમે ધ્વંસ થઈ જશો, તમે હંમેશાં
 જાતંત આગમાં બળશે.” પરંતુ દુષ્ટ ખારવો એકુલાની વાત સમ-
 જ્યો નહિ. પિતૃસંબોધનથી કરુણાજનક રડવાથી તેનું પાપી હૃદય
 પીગડ્યું મહિ. તે દંભની સાથે કહેવા લાગ્યો, “ હું તને છોડીશ
 નહિ, કયો મૂખ મણિ હાથમાં મેળવીને પાણીમાં નાખી દે ! તને
 હું ઘણી મુળમાં રાખીશ, મારી પાસે પૈસાની ખોટ નથી, મારા

ધરમાં અનાજનું કષ્ટ નથી. હું તને અતિ યતનથી પાળીશ, દાસ દાસ! રાખીને હમેસાં તારી સેવા કરાવીશ. શા માટે તું આવું કષ્ટ સહન કરીને પાણીમાં ફરતી ફરે છે? સડી ગયલું શરીર નાખી દઇને મારી સાથે આવ.” ખારવાની વાતથી બેહુલાનું હૃદય સ્તંભિત થયું; હવે બચવું મુશ્કેલ જણાયું; પરંતુ તે નિસ્તસાહ થઇ નહિ; મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે ખારવાના હાથથી છુટવાની બીજી તકનીક કરી જોકે, ખારવાને વિનવિ સ્તુતિ કર્યાથી એના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થવાનો સંભવ છે. જે વિનવિ અને સ્તુતિ કર્યાથી પણ ખારવો મને નહિ છોડે તો મારાં નસીબનો અહિંગ છોડા લાવીશ. પતિને બાળે લઇને પાણીમાં કુદી પડીશ

પછી બેહુલા ખારવાને કહેવા લાગી, “મને અનર્થક કષ્ટ આપશે ના! મારા પ્રતિ તમારી દુરાશા કદી મ. લે નહિ, હું અર્થની કંગાલ-સેવાની લિખારી નથી; હું જેની લિખારી છું તેને નહિ મળ્યાથી કોઇ રીતે જીવન રાખીશ નહિ, તમે ઘણી કાશિપ કરશો તોપણ મારાથી તમારી કોઇ પણ અલિંગાયા પૂર્ણ થશે નહિ જે પાણીમાં રહેત, તો હું બીજા બે દિવસ બચત. પરંતુ તમે જીવન કરશો, તો મારા જીવનનો આજેજ અંત આવશે-હું કોઇ રીતે પાપી જીવન રાખીશ નહિ આજે હું મરીશ તો કંઈ પણ નુકસાની થનાર નથી; પરંતુ એટલુંજ મનમાં દુઃખ રહેશે કે મારી આશા પૂર્ણ થઇ નહિ, હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી શકી નહિ. જેની માયાથી સર્વની માયા છોડી હતી. તેના અનુસરણમાં જીવન દાન કરી નહિ શક્યાથી અંતે જીવનખોરના હાથથી મરી ગઇ; પરંતુ તમારી પાસે મારું છેલ્લું માગવું એ છે કે અખજાના જીવનનો નાશ કરશો નહિ, તમારી આશા સિદ્ધ થશે નહિ, તેથી જીવન ગુન્દરીને એક માણસનું જીવન નષ્ટ કરવાની હિંમત કરશો ના.”

આ વાત સાલગીને સખત હૈડાના ખારવાનું હૃદય પીગડ્યું, પથ્થરના જેવા મળખુત હૃદયે આંખના પાણીથી કામલપણું મેળવ્યું. દુરંત ખારવાએ બેહુલાની હોડી છોડી દીધી, અને બોલ્યો, “આટલું સુખ તારા નસિયમાં કેમ બનશે? જા તું ચંડાલિની પેઠે ટૂંપી મરી જા!” બેહુલાનું રોવું બધ થયું; તેના હૃદયમાં આશાનો સંચાર થયો: જીલમખોરના હાથથી છુટકારો થયેલો જોઈને તેના મનમાં આવ્યું કે દુરંત યમના હાથથી પણ છુટી-છું તો પતિ હવનની નિષ્કૃતિ પામી શકીશ. ધીરે ધીરે હોડી ભાંધો નીકળીને ચાલવા લાગી.

દિવસ જવાની તૈયારી કરેછે: પશ્ચિમ આંકાશમાં લાલરંગથી હસ્તે ચેહેરે સૂર્ય જગતમાંથી જાય છે; સંગિની પાસે શાંતિ ચુખમાં થાક દૂર કરશે તેથી તેનું હસવું થોભતું નથી. તેના પગ નીચે પતિ બોળામાં રાખીને બેહુલા રૂવે છે, તેના પગ ઉપર તેની નજર પડી નહિ, તે પોતાના મનમાં હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. તે રડ્યો નહિ, પરંતુ બેહુલાનાં દુઃખથી જગત રડ્યું; જગતનાં આંસુ બેહુલાનાં દુઃખથી અનિવાર્ય થયાં-જગતનું હસ્તું મ્હો રડવાથી કાળું થયું. પરંતુ બેહુલાનું નસીબ ઘણુંજ ખરાબ હતું! તેના ઉપર જગતની સહાનુભૂતિ કામ આવી નહિ; ઉલટું બેહુલાને તુકશાનકારક થઈ પડ્યું, ધર્મવીર પ્રહલાદ, પોતાના પિતા દિરકણ્યકશિપુના પાપી હૃદયમાં હરિ, પ્રેમ-સુદ્ધા નાખવા ગયો હતો, પરંતુ તેની વાસના પૂર્ણ થઈ નહિ-હરિ-પ્રેમામૃત આપવાને બદલે તેને પિતાનું મરણ જોવું પડ્યું હતું; દુર્યોધનના દુઃખમાં સહાનુભૂતિ દેખાડવા જતાં, પાંચ પાંડવને બદલે તેના વંશની અવલંબનની લાકડી અશ્વત્થામાના હાથથી ભગ્ન થઈ હતી-સુખને બદલે દુર્યોધનના હૃદયમાં ઉડા દુઃખનો આવિર્ભાવ કયો હતો. જગતની સહાનુભૂતિ બેહુલાનાં પ્રતિ પણ તેવીજ થઈ. સંધ્યા થતાંજ જગતે ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી,

બેહુલાને સહાનુભૂતિ દેખાડવા જતાં તે મૂત્તિ બેહુલાને લય આપવા લાગી આકાશમાં મેઘનો ઉદય થયો, રાતનો અંધકાર વધારે ઘનથોર થયો, વાદળની ગર્જનાએ તથા જોરથી પડતા વરસાદે તરંગ રંગમાં તણાતી બેહુલાને મુંઝાવી નાખી. બેહુલા એક તો અંધારામાં પાણીની ઉપર હતી, તેમાં વળી આવી લયાનક વૃષ્ટિ પડતી હતી, શરીર પ્રલયકર પાણીની ધારા પડતી હતી આસપાસનાં જંગલોમાં ફાડી ખાનારાં જનાપરોનાં અવાજ સંલગાતાં હતાં. તેથી પ્રાણુ જવાની તૈયારીમાં હતો. તેમણે બિચારી બેહુલાને ઘણી સંકુચિત કરી મૂકી- તેની સિદ્ધિ સાધનના માર્ગમાં તે કાટાં જેવા ઉભા રહ્યાં. પરંતુ બેહુલાનું હૃદય તેથી વિચલિત થયું નહિ. તેણે વિચાર કર્યો કે, “મૃત્યુજ મનુષ્ય જીવનનો અંત છે. જે કામ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ છું, તે પૂર્ણ થાય અથવા મારો અંત આવે. હું જ્યાંસુધી જીવતી છું, ત્યાંસુધી તેનો છેડો લાવીશ છેડો લાવ્યા શિવાય હું પાછી ફરીશ નહિ, એકવાર જે પ્રતિજ્ઞા કરીને ઘેરથી નીકળી છું, તે પ્રતિજ્ઞા જરૂર હું પાર પાડીશ. પાડતાં મરીશ, તો કંઈ શકર નહિ. નહિ તો “જીવન-જીવન પામીશ.” આસ્તે આસ્તે તોશાન જોરથી આવ્યું અને વરસાદ જોરથી પડવા લાગ્યો. પળ પળમાં નેત્રવિમોહનકારી વિજળીના પ્રકાશે તથા વરસાદમાં પડતા કરાએ બેહુલાને ઘણી યાતના આપવા માંડી. તથાપિ બેહુલા લક્ષ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ નહિ, “પતિને નહિ અચાવતાં કદી ઘેર પાછી જઈશ નહિ” આવો વિચાર કરીને તે નિઃસ્તબ્ધ રહી.

આખી રાત વરસાદ પડ્યો, મુશળધારે વરસાદ બેહુલાનાં માથા ઉપર પડ્યાથી તેનું શરીર નિર્જીવ, નિરપન્દ થઈ ગયું. આવી લયાનક રાતની પેળાએ નદીના કિનારા ઉપર એક બે ગામ જોવામાં આવ્યાં હતાં, માણસ વગરની એક બે સામાન્ય ઝુંપડી પણ બેહુ-

લાને દેખાઇ હતી; પરંતુ બેહુલા જીવનની માયાથી, કષ્ટની લાઘવ-
નાને માટે, લયાનક શિક્ષાવૃદ્ધિના લાઘવી છુટવાને માટે, હોડીમાંથી
ઉતરી થોડી શાંતી મેળવનાની આશાથી કે કિનારે ઉતર્યાથી મનનું
પરિવર્તન થાય, એવું જાણીને તે હોડીમાંથી ઉતરી નહિ. ધીરે ધીરે
રાત્રી ગઇ, અને સહવાર થયું. વરસાદ પણ બંધ થયો. પરંતુ બેહુ-
લાની હોડી ઉભી રહી નહિ.

આટલાથી પણ બેહુલાની વિપદ ઓછી થીંછ નહિ; જગતમાં
સ્વ વસ્તુનું પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ બેહુલાના જીવનનું કંઈ પણ
પરિવર્તન થયું નહિ. તેને વિપદના ઉપર વિપદ આવવા લાગી.
રાતના દુરંત નૈસર્ગિક જીલ્મના પછી પણ તેને વળી વિપદના
લાઘમાં જવું પડ્યું. બેહુલા નદીના કાંઠા ઉપરનાં સ્ત્રી પુરુષોને પૂછતી
હતી કે, “તમે સાપના ડંખેલા મુઠ્ઠાને જીવન દાનોપયોગી કામ
આપધ મને કહી શકશો? જો કહેશો, તો હું હંમેશાંને માટે આપની
દારી થઇ રહીશ.” મુમ્મુતી આ ક્ષીણ કંઈચ્ચારિત અસ્પૃહ વાણી,
નદીના પાણીમાં કંઠજલસુધી ઉમેલા દેવપુત્રમાં લાગેલા એક વૈદ્યનું
કાનમાં પોંદેલો—મધુર વાણી વૈદ્યના કાનમાં સુધાની પેઠે વરસવા
લાગી. વૈદ્યનું જપ તપ જતું રહ્યું—બંધ થયેલાં નેત્ર ઉઘાડાં થયાં.
વૈદ્ય બેહુલાને કહેવા લાગ્યો, “તમે જો આ મુઠ્ઠાને ઘાટ ઉપર મૂકી
મારા ઘરમાં આવીને કેટલાક દિવસ રહો તો હું આ મુઠ્ઠાને બચાવી
શકીશ” ઘાટ ઉપરના બીજા માણસોએ વિચાર કર્યો કે “વૈદ્યરાજ,
ખરેખર સાપે ડંખેલા મુઠ્ઠાને જીવાડશે.” પરંતુ બેહુલાના મનમાં
બીજી રીતના લાવનો ઉદય થયો. વૈદ્યના ચહેરા ઉપરનાં ચિન્હ અને
વાતચીતથી તે તે ઓળખી લીધો, બેહુલા વૈદ્યને ઘેર જવાને રાજ
થઇ નહિ; તેથી વૈદ્યરાજ કહેવા લાગી, “મહારાજ! બોળા ઉપરનું
પુતળું બોળા ઉપરજ રાખીશ, જ્યાં સુધી મારો પ્રાણ છે ત્યાં સુધી

તેને દૂર કરીશ નહિ, આપને જે મારા રોવા ઉપર દયા આવતી હોય તો આપ કૃપા કરી મને હોડી ઉપરથી નહિ ઉઠાડતાં મારા પ્રાણુદાનનો ઉપાય કરો.” દુષ્ટ વૈદ્યની વાસના લિપ્ત હતી, કલ્પના જૂદી હતી. તેણે બેહુલાને ઉત્તર આપ્યો, “તમે પાણીમાં તરતાં જઈ શકશો નહિ. તમે આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થયાં છો, તેથી તમને હું છોડીશ નહિ; આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દુષ્ટોને રાજદ્વારે દંડિત કરવા ઉચિત છે. એટલા માટે તમે જે મારી સાથે મારા ઘરમાં નહિ આવશો, તો તમને પકડીને હમણા રાજદ્વારમાં મોકલીશ.

બેહુલા આ દુરંત દુષ્ટાચરણથી ડરી નહિ, તેને ગર્વની સાથે કહેવા લાગી, “વૈદ્યરાજ! સામાન્ય રાજ ભયથી અથવા ચોરના ભયથી મારું હૃદય ડરતું નથી. પ્રાણ ઉપર, માન ઉપર અથવા વિખ્યાતિ ઉપર મારી સ્પૃહા નથી કે હું પ્રાણનાશના ડરથી, માનની ઉચ્છેદ આશંકાથી કે ગૈરવની હીનતાથી ડરું.” ઉપલી વાતથી વૈદ્યરાજનો ક્રોધ વધ્યો, તે જલદીથી બેહુલાને બંદીવાન કરીને પાપવૃત્તિ સાધનમાં ઉત્તુક થઈ પડ્યો—તરતો બેહુલાની હોડી પકડવા ગયો. તેથી બેહુલા રોવા લાગી, અને ન્હાવા આવેલા ઘાટ ઉપરના માણસોને કહેવા લાગી “તમે મારા માખાપ છો. દુષ્ટના હાથથી મારી રક્ષા કરો—આ અભાગિનીને પ્રાણ બચાવવાને યત્નવાન થાઓ.” ઘાટ ઉપર સઘળા માણસોએ બેહુલાનું રોવું સાંભળ્યું, બેહુલાના અનુસરણકારી દુષ્ટ વૈદ્યની વાસનામાં હરકત અતિક્રમ કરીને પાછી નદીની તરફ પોતાની મનથી ચાલવા લાગી.

છેલ્લી હરકત અતિક્રમ કરી બેહુલાની હોડી એક બે ગામ રસ્તામાં છોડ્યા પછી પુણ્યમયી ગંગાના પવિત્ર જલમાં ગઈ. ભાગી-રથીના પુણ્યપાણીથી બેહુલાના પવિત્ર જીવનની મર્યાદાની રક્ષા થઈ—તેના તમસાચ્છમ અદૃષ્ટાકાશમાં રવિનો પ્રકાશ થવા લાગ્યો. જેને માટે તેણે અનાહારે, અનિદ્રામાં, કાંઈ વેળાએ અધોમુખે, કાંઈ વેળાએ

ઉપર બાહુ થઇને પરમ પિતાની આગળ હંમેશાં પોતાનું દુઃખ પ્રકાશ કર્યું હતું, તેના-તે પ્રાણ પતિના જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો કાંટા-વાલો માર્ગ સ્વચ્છ થતો આવ્યો. બેહુલાએ જોયું કે જગતમાં યતનનું ફલ છે, અને જગતે જોયું કે બેહુલાના પ્રાણમાં સ્વર્ગીય જ્યોતિ છે; બેહુલાને અમુદા મણિ લાલ થયો અને જગતે સતીત્વનું દૃષ્ટાંત તથા પતિભક્તિ હદ મેળવ્યાં. ધીરે ધીરે બેહુલાની હોડી ત્રિવેણી સંગમ ઉપર આવી. પવિત્ર સ્થલ પવિત્રાત્માની પૂર્ણતા મેલવવાને મદદગાર થયું. તેની વાસના પૂર્ણ થવાનો સંપૂર્ણ સુયોગ આવ્યો.

પ્રયાગના કિનારા ઉપર એક ધોળાણ કપડાં ધોતી હતી બેહુલાએ પેહલાની પેઠે તે ધોળાણને પોતાની મર્મની વ્યથા જણાવી, સુમૂર્ષના આસન-કાલોચિન અસ્પૃશ્ય વાક્યથી ધોળાણનું હૃદય વ્યથિત થયું— તેના વ્યથિત હૃદયમાં એક રમૂતિનું ચિન્હપાત થયું. તેથી તે બેહુલાને કહેવા લાગી “મા ! તમે ડરશો નહિ દયાલ ઇશ્વર વ્યાધિની ઉત્પત્તિની સાથે આપધ પણ બનાવી રાખે છે; આપણે અહીં હોવાથી તેની ઔક્ષણ મેળવી શકતા નથી. પરંતુ સાપના ડાંખ સામે પ્રાણદાનમાં ઉપયોગી આપધ આ જગતમાં છે; મારો શેઠ તે આપધ સારી પેઠે જાણે છે. તમે અહિં થોડો કાલ ઉભાં રહો. હું જલદીથી આપધ લઇ આવું છું.” આ વેળાએ બેહુલાને થોડીક આશા આવી, ધીરે ધીરે તેના નૈરાશ્યાંધકારાદૃત મણિમય વદન ઉપરથી અંધકાર દૂર થયો, અને તેમાં પ્રકાશની જ્યોતિ દીઠવા લાગી. બેહુલાએ ધોળાણને કહ્યું કે, “ તમે જે કૃપા કરીને મારો પ્રાણ બચાવો, તો હું ગુરૂની પેઠે માની પેઠે-તમારી સેવા કરીશ ”

જલદીથી ધોળાણ પોતાના પ્રભુની પાસેથી આપધ આપ્યાથી શું બન્યું તે હવે કહેવું પડશે નહિ, ક્ષુદ્ર માનવ સામાન્ય વિકારથી રોગીના જીવનમાં હતાશ્વાસ થઇ જાય છે; સેંકડો મરવા પડેલા

રોગીઓનાં શરીર નિરાશાને લીધે અચિકિત્સ થી મરી જાય છે; જીવન હોવા છતાં પણ બ્રમ્હ મનુષ્ય વેહેમમાં પડીને હાનરો જીવન જીવન પાણીમાં નાખી દે છે; આ ઔષધના પ્રયોગે જગતને તેજ દેખાડયું. જગતને આ દેખાવથી અનંતકાલને માટે શિક્ષણ મળ્યું કે “જગત કોઈ કામમાં પણ નિરાશ થવાવાળું નથી. પાર્થિવ વિષય તો સામાન્ય છે. એક મનથી આરાધના કર્યાથી સ્વર્ગનું સ્વર્ગીય જીવન પણ મલ્લયું અસંભવ નથી.” પરંતુ એટલે જ છે કે ભોળું મન વધારે દિવસ આ વાતને યાદ રાખી શકતું નથી, તે સ્વર્ગી દ્રશ્યના અન્તર્ધ્યાનમાં હૃદયનો સ્વર્ગીય ઉપદેશ ભૂલી જાય છે; બેહુલાના જીવનની સાથે જગતમાં અજ્ઞાન થયું.

બેહુલાનો પ્રાણનાથ નખિન્દર જીવતો થયો; તેની ભયાનક મર્મ-વેદના જતી રહી; બેહુલાએ જેને માટે અશ્રિત આશ્રમ ત્યાગ કર્યો હતો; પિતા માતા ભાઈ અંધુની માયાને છિન્ન ભિન્ન કરી શકી હતી. અનાહારે અનિદ્રાથી જેના કારણે રાત્રિદિવસ નદીના તળેમાં તણાતી હતી; તે આશા પૂર્ણ થઈ-બેહુલાના પ્રાણનો નખિન્દર જીવતો થયો. વતનના ગુણથી સહેલું મુઠ્ઠું જીવતું થયું—અજ્ઞાનું શાપ અસાધ્ય-સાધન સાધિત થઈ ગયું. બેહુલા અને નખિન્દર ધોળાણના ચરણમાં નમ્યાં; ગુરૂ કહીને, જન્મદાત્રી મા કહીને બેહુલા-નખિન્દરે તેની સેવા કરવા લાગ્યા. પરંતુ દયાવતી ધોળાણ તેઓનું કષ્ટ હવે જેનું શકી નહિ; તેથી બેહુલા નખિન્દરને પાછા જવાને વિનંતિ કરવા લાગી. બેહુલા-નખિન્દરે એકદમ તેની વાત સાંભળી નહિ. ‘પ્રાણદાત્રી માની સેવામાં જીવન અતિવાહિત કરીશું.’ એમ કહીને ધોળાણની આગળથી જવાને તેઓએ અસ્વીકાર કર્યું. ધોળાણે તેઓની વાત સાંભળી નહિ, વિનંતિપર વિનંતિ કરી તેઓને ઘેર જવાને કહ્યું. લાચારીથી બેહુલા નખિન્દર પોતાના ઘર તરફ જવા પહેલાં પ્રાણદાત્રી માના ચરણમાં નન થઈને નૌકા ઉપર બેસીને ઘર તરફ જવા લાગ્યા.

કેલાક દિવસમાં બેહુલા-નખિન્દર ઘેર આવ્યાં. નિહની નગરમાં ફરીથી રડવું શરૂ થયું; પિતા શાહ વણિક, માતા અમલા સુંદરી પાછાં રડવા લાગ્યાં; પરંતુ થોડા દિવસ પહેલાં તેઓ જે રડ્યાં હતાં, તે રડવાથી આ જૂદું હતું. તે રૂઢને અત્યુજ્જ્વળ પાણીના વિષય દહનથી તેમના હૃદય દહન કર્યાં હતાં, અને આ રોવાથી શીતલ પાણીમાં તે હૃદયદાહ નિર્વાણ થયું; અશાંતિપૂર્ણ હૃદય શાંતિનું નિકેતન થવા આવ્યું. પહેલાં રૂઢને નૈરશ્યવ્યંજક કાલિમામાં પ્રાણ મન આવૃત રાખ્યું હતું. અને આ રૂઢને તે કાલિમાનો ઉચ્છેદ કરીને પ્રાણ મનને આશા પૂર્ણ સ્વર્ગીય જ્યોતિ આપવા માંડ્યું. પહેલા રોવાની સાથે ધનિત થયું હતું, “બેહુલા અમેને છોડીને ક્યાં જાય છે!” અને આ રૂઢનો ધ્વનિ નીરવ તથા વિસ્મય કરવાવાળો હતો. બેહુલા પિતામાતાના ચરણમાં અવનત થઈ, પોતાની માનવ કલ્પનાથી ગદારતી કલાણી ટુંકામાં માઆપને કહી ત્યાર પછી તેઓ અથક નગરમાં નખિન્દરનાં માઆપને ત્યાં ગયા ત્યાં પણ તેવોજ બનાવ બન્યો. તે કલાણી સાંભળીને જગત્ વિસ્મય થયું. મૃત નખિન્દરને પાછો જીવતો જોઈને બ્રહ્માંડ કંપાયમાન થયું.

આ છેલ્લી વાત તારાના હૃદય લાગમાં પ્રવેશ થઈ, ને તેને હિમ્મત આવી હોય એમ મુદ્રાપર લાગ્યું, પણ જાગીને જોયું, ત્યાં કશુંએ નહિ:—

તે નિદ્રાલાગીને ઉઠી, સેવકીયે દાતણ જળ આપ્યું, ને દુધનો પ્યાલો સામે ધરવા જતાં ઢળી ગયો, એટલામાં એક કાસદે દુષ્ટ ખજર આપી કે “પૃથુકુમારનું કોઈ આસુરી માયાવીજન હરણ કરી ગયું છે! સ્થુળ દેહ તરફડે છે, પ્રાણનો વિયોગ થવાની તૈયારીમાં છે!” આ શબ્દવેધી આણુનો ટંકાર સંભાવતાંજ તારા ચમકી કંપવા લાગી; માથું, હાથ ને પગ અફળાવા લાગી, યોધાર આંસુડે પોકાર કરવા લાગી.

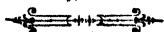
“ મારો જહાલો ક્યાં છે ? મને જલદી બતાવ ! એ પ્યાગના શરીરપર આંગળી લગાડનાર કોણ છે ? હું એ શત્રુને પાતાળમાંથી ખેંચી કહાડીશ, તેનો હું પ્રાણ લઈશ ! ચાલ, ચાલ, મને બતાવ, એ મહારો જીવ ક્યાં છે ! મહારો પૃથ્વી ક્યાં છે ? ”

તારા છુટો ચોટલો મુકીને, હાથકૂટ કરતી, વ્યાકુળી, ખેલાન અનેલી નવલકિશોરી એકદમ પોતાના પતિને બેટવા ચાલી—

વાંચનાર ? હું જાણું છે કે પૃથ્વીકુમાર તો પોતાની જાહેનના રાજમહેલમાં શિરોહીના મહારાજની મહેમાનગિરી આપે છે, તેના પર આ મહા કોપ ક્યાંથી આવ્યો હશે ?

આકૃતકાળ કંઈ કહીને આવતો નથી જે કાળે જે બનવાનું છે તે મિથ્યા કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. પ્રભાતમાં રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો હતો, તે બદલે વનવાસ જવું પડ્યું !

ન જાને જાનકીનાથ પ્રાતઃકાલે કિ મવિષ્યતિઃ ॥

આ કથાભાગ અહીંજ અટકે છે ! તારા અને પૃથ્વીનો મેળાપ, હવે તને જોવો હોય તો જરૂર

ઉદય-વનવીર

નામની અનુસંધાનીય કથા તરફ નજર કરજો. જય શ્રી રંગ !

મીંડાજીવરાજ ગોકલદાસ નેણસીએ ઇન્ડિયન નેશનલ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ, ૩૦૬, બોહરાબનર સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઈમાં છાપ્યું અને મીંડાજીવરાજે કલ્યાણજી દેલવાડા કરે કિન્ડરગાર્ટન સ્ટોલ, ગિરગામ ખેડ રોડ, મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

